

kelet- kutatás

1973

tanulmányok
az orientalisztika
köréből

Körösi Csoma Társaság • Budapest

Szerkesztette
Kara György és Terjék József

Készült az ELTE Sokszorosító Üzemében

500 példányban

Felelős kiadó: Bethlenfalvy Géza

Felelős vezető: Szántó Endre
ELTE 74122

Tartalom

Keletkutatásunk helyzete (Ligeti Lajos)	5
A XVI. századi Grúzia belső problémái Verancsics Antal titkárának jelentésében (Tardy Lajos)	15
A honfoglalás előtti magyar eposz kérdése (Lőrincz László)	27
Párhuzamosság az irodalmi arab nyelvben (Iványi Tamás)	37
A gonosz szem a mai Egyiptomban (Fodor Sándor)	45
A török virágnyelvről (Kakuk Zsuzsa)	55
Törzs és törzsi társadalom a VI. századi türk birodalomban (Ecsedy Ildikó)	65
Regény és társadalom a kínai középkorban (Csongor Barnabás)	85
Egy mongol bokacsont játék (Tatár Magdolna)	95
Fohász Manakán vadászistenhez (Sárközi Alice)	101
Népköltés, irodalom, sematizmus - egy mongol énekmondó példáján (Kara György)	107
A koreai írás története és szerkezete (Mártonfi Ferenc)	113
A lamaista ikonometria (Terjék József)	147
Politikai elméletek a VII. századi ind irodalomban (Wojtilla Gyula)	157
Kabilar Hegyi éneke (Major István)	163

Copyright 1974

A magyar orientalisztika sajátos arculatát az alakította ki, hogy művelői figyelmüket és erőfeszítéseiket kezdettől fogva az orientalisztikai kutatások egy bizonyos területére összpontosították. Arra a területre, amely a magyar nép és nyelv eredete és története szempontjából, a magyar nép és a magyar nyelv keleti kapcsolatai folytán a legvonzóbbnak, a legjelentősebbnek látszott. Ezért vált orientalisztikánk gerincévé a turkológia, majd ennek szerves folyamánként az altajisztika, a mongolisztika, a mandzsu-tunguz filológia. A belső-ázsiai filológia azért gyökeresedett meg nálunk, hogy új fényt derítsen azokra a történeti népmozgalmakra, amelyek valamilyen formában összefüggésben állhattak a magyar nép vándorlásával, s amelyek végső soron elindították a magyar nép nyugatra törését és honfoglalását. A belső-ázsiai nomád népek történetére, vándorlásaira vonatkozó gazdag forrásanyag megszóllaltatását, első kézből való magyarázatát vártuk a sinológiától. Ismeretes, hogy Kőrösi Csoma Sándor a magyar őshaza fellelésének délibábjától csalogatva kelt útra Keletre, s ha a keresett őshazát nem is lelte meg, helyette megteremtette a tibeti filológiát. Az ő halála után száz esztendővel újjászülető tibetisztika - a régi romantikus álmódosítás helyett - korszerű tudományos programot készített magának; az új programban első helyen áll az ótibeti források belső-ázsiai nomádokra vonatkozó értesítéseinek a kutatása. Az arab, szír stb. források magyarokra s a velük kapcsolatban álló nomádokra vonatkozó történetét tárgyaló források kutatása régi hagyományunk. [Iranisztikánk művelőit régóta megragadták s máig fogva tartják a perzsa nyelvű mohamedán történeti források problémái, történeti és nyelvi kapcsolataink az alánokkal és leszármazottaikkal, a jászokkal, nem is beszélve most a finnugor nyelvek eleddig nem tisztázott régi iráni kapcsolatairól. A meglévő stúdiumokhoz ebből a szempontból is felzárkózott korszerű armenisztikánk, és remény van arra, hogy a kaukázusi nyelvek kutatásának előmozdítására fordított erőfeszítéseink előbb-utóbb meghozzák a gyümölcsüket.

Az orientalisztika mindezen tartományai szervesen csatlakoznak nemzeti stúdiumainkhoz, rendszeres művelésük elsősorban a mi feladatunk, bár mint eddig, a jövőben is számítnunk külföldi kollégáink eredményes segítségére. Nem véletlen műve, hogy hazánkban az orientalisztikának azok az ágai honosodtak meg és virágoztak fel, amelyeknek kapcsolatai voltak nemzeti stúdiumainkkal. Nem véletlen az sem, hogy orientalistáink a magyar kapcsolatok kutatásának különös figyelmet szenteltek. Mindamellettt tisztában voltak azzal, hogy a különös problémákat eredményesen csak azok tudják megközelíteni, akik a szakma általános kérdéseit is ismerik és nemcsak ismerik, hanem megoldásukon eredményesen munkálkodnak is. A csak magyar problémákban való megrekedés menthetetlenül szakmai beszűküléshez, provincializmushoz vezet, onnan pedig a tudománytól idegen sovinizmus ingoványába.

A felszabadulás óta orientalisztikánk sem egyszerű folytatása a réginek. Hagyományainkból mindent felhasználunk, ami érték és előremutató, azonban számos vonatkozásban gazdagodtunk, fejlődünk. A korábban szükségszerűen kialakult tör-

téneti érdeklődésünk mellett figyelmet szentelünk a mai kelet népeinek, harcaiknak, felemelkedésüknek, kultúrájuknak, mai életüknek. Ebben a vonatkozásban különösen serkentően hatott és hat az egyre növekvő érdeklődés, amelyet közönségünk a keleti népek klasszikus és mai irodalma, továbbá történelme iránt tanúsít. Gazdagodtunk ideológiai tekintetben. Igaz, tudományterületünk különböző ágaiban az ideológiai kérdések nem egyforma intenzitással jelentkeznek. Teljes élességgel vetődnek fel a filozófia, a történelem, az irodalomtörténet stb. tematikájában, áttételesen jelentkeznek az alkalmazott nyelvtudomány, a filológia területén. De akár így, akár úgy, jelen vannak orientalistáink kutatási eredményeiben: köztük akad nem egy olyan, amely fő mondanivalójában a marxizmus-leninizmus elméleti kérdéseinek terén jeleskedik.

Gazdagodást (egyben új gondot is) jelentett orientalisztikánk területén a tervszerű munka megszervezése, hiszen ennek útjában a specialisták kis száma, az érdeklődés homogénnek nem éppen mondható iránya nem jelentett akadályt. Az elmúlt hosszú esztendő jó tapasztalatai azt mutatják, hogy ezen a téren is vannak eredményeink, anélkül, hogy az kutatóink érdeklődésének, kutatási területeinek nemkívánatos szűkülését vonta volna maga után.

Az igazi veszély más irányban jelentkezik, abban a törekvésben, amely orientalisztikánkat újabb, eddig nálunk nem művelt területekkel kívánja idő előtt bővíteni. Úgy véljük, hogy az erők szétforgácsolása helyett a rendelkezésünkre álló erők koncentrálására kell törekednünk: ez volt korábban elért sikereink forrása, ez marad jövőendő eredményeink záloga. Mint tudományos életünk annyi más területén, az orientalisztikában is hiba volna "önellátásra" berendezkednünk: erónket meghaladó szükségleteinket ezúttal is kifogástalanul ki tudjuk elégíteni: a baráti országok között kialakult tudományos együttműködés már eddig is jó eredményeket hozott és továbbra is szép eredményt, hasznos segítséget ígér.

A következőkben a magyarországi orientalisztika jelen helyzetéről kívánunk röviden számot adni; ez a beszámoló az elmúlt negyedszázad főbb eredményeire szorítkozik, ez eredmények gyökerei persze sokszor régebbi előzményekre nyúlnak vissza, ugyanakkor az időszak kutatásai egy részének igazi eredményei csak az elkövetkező években fognak teljes egészükben megmutatkozni.

A magyar orientalisztika legrégebb és legszebb hagyományokkal rendelkező ága, a turkológia továbbra is megőrizte vezető szerepét. A vizsgált időszakban sokféle érdekes kutatás folyt ezen a területen, egy bizonyos területen azonban különösen kimagasló eredmények születtek. A XVI. és XVII. században Magyarország területének egy jelentős része 150 éven keresztül oszmán-török fennhatóság alá tartozott. Turkológusaink kutatásaikat a török hódoltság korára koncentrálták. A cél az volt, hogy e kor eddig ismeretlen nyelvi és történeti, elsősorban gazdaságtörténeti problémáira török források segítségével fényt derítsenek. Az akkori időkből Magyarországon beszélt török nyelv ill. nyelvjárások megismerése céljából jól átgondolt terv szerint végigkutatották a Balkánon beszélt mai török nyelvjárásokat. A sok-sok apró monográfia közül terjedelménél, alaposságánál fogva messze kimagaslik a vidini török nyelvjárást feldolgozó kötet. Nem utolsósorban e kutatásoknak köszönhető, hogy segítségükkel pontosan meg lehet határozni a balkáni török nyelvjárások nyelvészeti felosztását. Feltártak és feldolgoztak egy sor olyan latin betűs török nyelvemléket, amely az akkori időkből maradt ránk, s rendszere szerint magyar ember tolla alól került ki. E kutatások kiemelkedő eredménye az a két

tudós monográfia, amelyek közül az egyik Illésházy török kéziratait, a másik Harasányi Nagy Jakab művét dolgozza fel; mind a két emlék a XVII. századból való.

A török hódoltság korára vonatkozó gazdaságtörténeti kutatások is jelentős új eredményeket hoztak. Egész sor alapvető fontosságú török forrást tártak fel és dolgoztak fel turkológusaink; közülük is kiemelkedik fontossága révén a nehezen interpretálható szijákat-írással készült okmány-gyűjtemény, amely egyszerre forrása a kor gazdaságtörténetének és a török paleográfia egyik fontos fejezetének. A XVI. századi gazdasági viszonyokra új fényt derítenek a budai török számadáskönyvek, amelyek az 1550-től 1580-ig terjedő évek iratait tartalmazzák.

Turkológusaink a Balkánon kívül másutt is végeztek nyelvészeti terepmunkát; így az afganisztáni ausár, a Nyugat-Kanszuban beszélt szalar, a csuvas, a dunai tatár s az özbek nyelv kipszak nyelvjárásairól folytattak fontos nyelvészeti kutatásokat. A kutatások eredményei részben már napvilágot láttak, részben ezután kerülnek csak ki a kutatók tolla alól. A közeljövőben kerül sor a turkológusaink által régebben gyűjtött török nyelvi anyag feldolgozására és közzétételére is (kazáni és krími tatár, baskír, miser; afganisztáni török nyelvjárások).

Jelentős kutatások folytak és folynak a khvárezmi török, továbbá a kipszak nyelv emlékeinek feltárása és feldolgozása területén; külön említést érdemelnek azok a kutatások, amelyek az örmény-kipszak emlékeivel foglalkoznak. Ki kell emelnünk azokat a kutatásokat is, amelyek az ujjur nyelv kései szakaszára derítenek fényt; ezek a Ming-korszakból ránkmaradt ún. sino-ujgur emlékek (XV-XVI. század) szolgáltatták azt az eddig hiányzó láncszemet, amely világosan mutatja azt az utat, amelyet az ujjurnak nevezett török nyelv a VIII. századtól megtett a mai, ún. modern ujjurig. Ez az emlékcsoport különben cáfolhatatlan bizonyítékát nyújtja annak a számos turkológustól kétségbevitelt ténynek, hogy a mai, modern ujjur valóban egyes leszármazottja a régi ujjurnak, s hogy ezen a téren nem tévedett a helyi hagyomány, amikor ehhez az ősi elnevezéshez visszatért.

A mongolisztikában szintén jó eredménnyel jártak a helyszínen végzett nyelvészeti kutatások. Erről tanúskodnak az északnyugat-mongóliai ojrát nyelvjárásokról, a halha nyelvjárásokról (dariganga, hamnigan) eddig ismeretlen belső-mongóliai nyelvjárásokról megjelent kisebb monográfiák (údzsumcsin, abaga stb). Külön említést érdemel a dzsarút nyelvjárásról készült, testes kötetet kitevő monográfia. Meg kell jegyeznünk, hogy a helyszínen végzett nyelvi gyűjtések során előkerült bőséges szöveggűjtemények folklór kutatásokhoz is kitűnő alapot nyújtottak. Korábbi terepmunkából származnak azok a feldolgozások, amelyek az afganisztáni mogul nyelvről és annak nyelvjárásairól láttak napvilágot.

Itt említtem meg azokat a kutatásokat, amelyek az altaji szempontból kulcsfontosságú mongolról éppen az altaji összefüggések felderítése céljából készültek; említést érdemelnek azok a kutatások is, amelyeket a mongolnak az általános nyelvészet szempontjából kínálkozó tanulságainak tisztázása céljából végeztek.

Mongolisztikánk egyik nagyszabású vállalkozása a régi mongol nyelv kutatása. Ennek első fázisaként a régi mongol nyelv és irodalom legrégebb emlékeit gyűjtöttük össze; a XIII-XIV. századi emlékek feldolgozásában teljességre törekedtünk, a XV-XVI. századiakat — óriási terjedelmük és nehéz megközelíthetőségük miatt — csak szemelvényesen vettük figyelembe. A kiszemelt szövegek összegyűjtése befejeződött, kis példányszámban, mongolista kollégák számára 15 kötetben munkapél-

dányként, mint kéziratot sokszorosítva tettük közzé. Második lépésként a már összegyűjtött és kiadott szövegeket, javított és bővített formában, francia előszók és magyarázatok kíséretében adtuk ki. A szövegeket tartalmazó Monumenta sorozaton kívül kiadtuk és kiadjuk a közzétett szövegek szókészleti anyagának mutatóit egy *Indices verborum* sorozatban. A két sorozatból eddig 4-4 kötet látott napvilágot.

Mongolisztikai kutatásaink felölelik a mongol buddhizmus tanulmányozását is. Eddig megjelent a buddhista kánonnak, a nyomtatott mongol Kandzsurnak a katalógusa: a kánon címeit, kolofónjait, magyarázatait tartalmazó kötet munkálatai most folynak. Figyelmet fordítunk a mongol népi buddhizmus írásos emlékeinek tanulmányozására. Innen csak egy lépés volt a mongol samanizmus írásban is rögzített hiedelmeinek a kutatása.

A mandzsu-tunguz filológia területén mindössze néhány alapvető kérdés kutatására koncentráltuk erőnket.

A legfontosabbnak látszik e nyelvcsalád ma ismert legrégebbi ágának, a kihalt dzsürcsi nyelvnek a tanulmányozása. Ez a nyelv a mandzsu legközelebbi rokona, ugyanakkor közvetlen kapcsolatok fűzik a déli ág többi nyelveihez is. Számos emléke maradt ránk, mégpedig nemcsak szókészleti anyag, de összefüggő szövegek is. Kronológiailag az emlékek két csoportra oszlanak: Kin-koriakra (XII-XIII. sz.) és Ming-koriakra (XIV-XVI. század). A két csoport között azonban nemcsak kronológiai, de nyelvjárási különbségek is mutatkoznak: a Ming-koriak a mandzsuhoz közelítenek, a Kin-koriak a déli ág többi nyelveivel mutatnak erősebb affinitást.

A dzsürcsi nyelv emlékei részben kínai átírásban, részben saját írásukkal lejegyezve maradt ránk. A saját írás, az ún. kis dzsürcsi írásjegyek, egyike azoknak a kínai írásra támaszkodó írásoknak, amelyek a mongol kortól közvetlenül megelőző századokban keletkeztek; ilyen a kitaj és a tangut írás is. Az elvben megfejtettnek tekinthető dzsürcsi írásnak különben a máig megfejtetlen kitaj írás szempontjából is nagy a jelentősége: terjedelmes feliratos szövegek, feltehetően ómongol nyelven ezzel az írással maradtak ránk. Nem lehet kétséges, hogy a kitaj írás is kétféle elemből tevődik össze, mint a dzsürcsi: ideogrammból és szójelekből. Az ideogrammak hangtani megfejtése megfelelő kulcs nélkül lehetetlen, a szótagjeleké - szerencsével és türelemmel - külső segítség nélkül is lehetséges.

A kis dzsürcsi írás megfejtését az tette lehetővé, hogy ilyen kulcs (kínai átírás - ban és kínai magyarázatokkal) fennmaradt, s ez nem más, mint a Ming-kori Fordítók Irodájának kínai - dzsürcsi szójegyzéke. E szójegyzék régóta ismeretes, de csak kínai átírásban, hangtani megfejtés, az eredeti kiejtés visszaállítása nélkül. Ezt a munkát elvégeztük, s megkíséreltük a dzsürcsi írásjegyek pontos hangértékét meghatározni. A teljes dzsürcsi nyelvi anyag korszerű feldolgozása folyamatban van.

Bizonyos mértékben a dzsürcsi programhoz csatlakozik a preklasszikus mandzsu nyelvről folytatott kutatómunkánk. E munka első fejezeteként elkészült egy preklasszikus mandzsu szójegyzék feldolgozása.

A mandzsu-tunguz samanizmusról és etnogenezisről eddig folytatott kutatásaink egyik kitűnő munkatársunk korai halálával megtorpantak, s csak szerényebb kerektek között folynak tovább.

A hosszú szünet után meginduló tibeti kutatásaink régi hagyományainkhoz nyúltak vissza, amikor Széchenyi Béla szógyűjteményéből kiindulva az északkeleti ar-

chaikus tibeti nyelvjárások hangtani viszonyait tettük vizsgálódás tárgyává. Ugyan- ebbe a témakörbe tartozik az a monográfia, amely a kanszui archaikus monguor nyelv archaikus tibeti jövevényszavait vizsgálta.

Körösi Csoma örökségét kívántuk ápolni, amikor a buddhizmus tibeti nyelvű kánonának, a Kandzsurnak különös figyelmet szenteltünk. Erre annál inkább szükségünk van, mert a mongol nyelvű kánon tanulmányozása a tibeti eredeti ismerete nélkül számos tanulságtól fosztja meg a kutatót.

Eredményeink vannak a preklasszikus tibeti emlékek értelmezésében, feldolgozásában is. A vizsgálatba fogott emlékek elsősorban Tibet VIII-IX. századi történetére, földrajzi viszonyaira vonatkoznak, s nem utolsó sorban Tibet török stb. kapcsolatait firtatják. Készülőben van az ún. régi nyelv több magyarázó szójegyzékének a feldolgozása.

Tibeti és sinológiai stúdiumainkhoz csatlakozik szervesen a tangut vagy szi-hia nyelv tanulmányozása; első jelentősebb termékei a közeljövőben látnak napvilágot.

Aránylag fiatal sinológiáknak nem volt könnyű megtalálnia helyét a nagy múlttal rendelkező, erős nemzetközi mezőnyben; néhány területen azonban, úgy hisszük, sikerült olyan eredményeket elérnünk, amelyek elismerést hoztak számunkra.

Az eredmények egy része egy sor elméleti kérdéshez fűződik, ezek: a régi kínai irodalom műfaji kérdései, a kínai filozófiatörténet számos részletkérdése, és nem utolsósorban az ázsiai termelés mód annyit vitatott problémája.

Eredményeink vannak a kínai nyelvtörténet területén. Itt elsősorban a kínai nyelv külső forrásait fogtuk vallatóra, így a T'ang-kori uigur, tibeti és brámi írásos kínai glosszák tanulságait vizsgáltuk meg. Hasznos tanulsággal kutattuk a Jüan-kori 'phags-pa írásos kínai átírásos anyagot. Ez utóbbi különösen azért nyújtott becses tanulságokat, mert egy olyan betűírásban adott értelmezést, amely a kínai nyelv igényeire készült, s amelyben az átírást nem a lejegyző spontán megfigyelőképessége irányította, hanem egy eleve jól átgondolt kínai rím-szótár rendszere. Nyelvtörténeti kutatásaink tovább folynak: újabban a sino-koreai kérdései kerültek napirendre.

Biztatóan bontakoznak ki sino-barbár kutatásaink körvonalai. Jó monográfiák jelentek meg a karluk-kínai, uigur-kínai, mongol-kínai, tangut-kínai kapcsolatokról. Nem hiányoznak a közvetlenül magyar témák sem, így terjedelmes tanulmány készült a magyar irodalom kínai fogadtatásáról, továbbá az Osztrák-Magyar Monarchia Kína-politikájáról.

A nagy hagyományokkal rendelkező hazai sémi ill. arab kutatás nem lett hűtlen egykori vallástörténeti hagyományaihoz, ezeket immár marxista igénnyel folytatják szakembereink, és eredményeikkel elismerést vívtak ki maguknak.

Arabistáink folytatták a geográfiai és történelmi vonatkozású irodalom vizsgálatának régi hagyományát, miközben a régi forrásanyag magyarázatát új szempontú problémák felvetésével világították meg, és az ismert régi források körét újjal bővítették. Érdeklődésük központjában változatlanul a magyar őstörténetre, a korai magyarokra és a velük érintkezésbe került török és más törzsekre vonatkozó középkori arab (és a tőlük elválaszthatatlan egykorú, hasonló tárgyú perzsa) tudósítások állnak. Készül a tudósítások szövegének corpora, melyet majd fordítás és magyarázatok kísérnek.

Elsősorban a steppei népek történetének kutatásához csatlakoznak armenisztikai

és kaukázusi tanulmányaink; legfőbb eredményeik e kérdések terén születtek, s a folyó termv munkák is ilyen körben mozognak. Persze, ha kisebb mértékben is, sor kerül az armenisztika és a grúz filológia, néprajz és irodalom sajátos, belső problémáinak a kutatására is. Új színt jelentenek azok a munkálatok, amelyek a komplex módszer alkalmazásával veszik vizsgálat alá a steppei nomád népek történetét, kultúráját.

Nagy nemzetközi visszhangja támadt hebraistáink Geniza-kutatásainak, s nem kisebb érdeklődés kísérte a magyarországi zsidóság történetére vonatkozó héber (és latin) nyelvű forráskiadásainkat s a hozzájuk csatlakozó tanulmányokat.

Az iranisztikai kutatások hazánkban igen változatos, széles skálán mozognak, legkiemelkedőbb sikereiket azonban az ó- és középiráni írásos emlékek megfejtésével és feldolgozásával, nyelvi és történelmi-társadalmi elemzésével érték el. Ki kell emelnünk ezek közül is azokat a kutatásokat, amelyek a szkfták, szármataik, alánok problémáit vették vizsgálat alá, főleg pedig azokat a nemzetközi sikereket, amelyeket egy sor középiráni emlék megszólaltatásával és helyes értelmezésével érték el.

A klasszikus perzsa és a tadzsik nyelv számos nyelvtani problémájának fellejtése mellett, ezen a területen is megmutatkozik orientalistikánknak a nyelvi historizmus iránti fogékonysága. Ennek bizonyosságául elegendő megemlítenünk a perzsa nyelv nem arab betűs emlékei iránt megmutatkozó érdeklődést, melynek egyik terméke a Codex Cumanicus perzsa szókészletének, nyelvi feldolgozásának szentelt monográfia.

Bár a magyar nyelv alán-összét elemeinek kritikai feldolgozásával még mindig adósak vagyunk, megjelent egy XIV. századi jász-latin szójegyzéknek, az eddig egyetlen Magyarországon előkerült jász nyelvemléknek a kiadása. A legfrissebb iranisztikai monográfia az obi-ugor nyelvek iráni elemeivel foglalkozik.

Tájékoztató beszámolók jelentek meg a korábbi gyűjtésekből származó kiadatlan oszét kéziratokról, valamint a Vámbéry-hagyatékából származó perzsa kéziratokról. Afganisztáni tadzsik nyelvjárások, szókészleti gyűjtések kiadására való előkészítés folyamatban van.

Indológusainkat elsősorban nyelvészeti kérdések érdekelték mégpedig az óind és újind problémák területéről egyaránt. Tevékenységük jelentős részét mégis az indiai nagy mese gyűjtemények alapvető kérdései és egyes részletkérdéseinek kutatása tette ki; e tevékenységüket élénk érdeklődéssel kísérték tibetistáink és mongolistáink is, akik számára az indiai mese gyűjtemények tibeti és mongol hagyományozódása izgalmas kérdéseket vetett fel, nem mindig egyértelmű megoldásokkal.

Az egyiptológia területén nem nagy számú, de lelkes és tehetséges gárda tevékenykedik. Érdeklődésüket a panonnai egyiptomi emlékek hagyományos kérdéscsoportján kívül nemzetközi jelentőségű kérdések foglalkoztatják. Munkájukat nagyban megkönnyíti, hogy a tanulmányaikhoz szükséges információkat a helyszínen tett látogatásaikkal és -különösen núbiai- kutatásaikkal is megerősíthetik.

Az ókori Közel-Keletnek is vannak jeles magyar művelői, eredményeiket ismerik és becsülik külföldi kollégáik. Itt kiemelnénk egyik jeles, azóta sajnos elhunyt képviselőjünknek a monográfiáját Rasz Samra mitológiai és kultikus szövegeiről.

Az elmúlt negyedszázad hazai orientalistikai kutatásairól vázlatos és szükség-szerűen tökéletesen formában tudunk beszámolni. Hiszen csak a korszak tudományos munkásságáról számot adó bibliográfia jelen beszámolóban a többszörösét ten-

né ki. Az arányok kialakításában kutatásaink nemzetközi visszhangjához igyekezünk igazodni.

Az elmúlt időszak orientalistikai kutatásainak egyik legfőbb sajátossága, hogy szinte teljes egészében a nemzetközi nyilvánosság előtt, annak állandó ellenőrzése alatt zajlott le. Korábban csak egyes kimagasló, vagy annak gondolt értekezések láttak napvilágot idegen nyelven. Azóta munkásságunk zöme az orientalistika négy nagy nemzetközi nyelvének egyikén (francia, angol, német, orosz) látott napvilágot.

Magyar nyelven orientalistáink elsősorban azokat a műveket tették közzé, amelyek belső magyar problémához fűződnek, vagy teljes egészükben magyar vonatkozásúak voltak; az általános orientalistikai problémák közül többnyire csak a jelentősebbeket, olyanokat, amelyek valamilyen szempontból elvi tanulságokat ígértek.

Magyar nyelven orientalistáink nagyszabású ismeretterjesztő tevékenységet fejtettek ki. Ez érthető is. Közönségünk érdeklődése a régi és a mai Kelet népei, kultúrája stb. iránt hallatlan mértékben megnőtt. Elmondhatjuk, hogy a klasszikus keleti irodalomnak alig van számottevő terméke, amely valamilyen formában - szemelvényesen vagy teljes terjedelmében - ne látott volna napvilágot. A régebben megjelenteket is újra kiadták, felrészített, átdolgozott formában. Nem maradt el a klasszikusok művei mögött a mai keleti irodalmak írói, költői tevékenysége iránt való érdeklődés sem. A megszólaltatott keleti művek nemcsak abban különböztek korábbi magyar tolmácsolásaiktól, hogy most lényegesen nagyobb mennyiségű mű magyar tolmácsolására került sor, s hogy példányszámuk messze sokszorososa a korábbi példányszámoknak, hanem abban is, hogy ezek a műfordítások hitelesebbek, művészebbek mint a korábbiak, mert mindenkor az eredeti nyelvből fordították őket a korábban oly gyakori közvetítő kizárásával, s a verses műveket vagy prózai művek verses részeit orientalistáink filológiaiag hű nyers fordítása alapján legjobb költőink ültették át magyar versbe. Csak kivételesen került sor közvetítő nyelv bevetésére, másodkézi fordítás kiadására.

Népszerűsítő tevékenységünk nem korlátozódott a szépirodalom tolmácsolására: nagy számmal tettünk közzé értekező műveket, összefoglaló tájékoztatókat, fontos részkérdéseket bocsátottunk ki a szélesebb közönség elé.

Könyvkiadásunk a fentebb elmondottaknak megfelelően meglehetősen sokrétű volt. Ismeretterjesztő tevékenységünk ellátására igénybe vettünk szinte minden magyar könyvkiadót. Tudományos tevékenységünknek szinte kizárólagos tolmácsolója az Akadémiai Kiadó volt, amely ezt a feladatát kitűnően látta el.

Az Akadémiai Kiadónál jelennek meg idegen nyelvű monográfiáink. Közülük a legfontosabbak a Bibliotheca Orientalis Hungarica sorozatban látnak napvilágot. A sorozat jelenleg a XX. kötetnél tart, és francia, német, vagy angol nyelven leginkább turkológiai és mongolisztikai tárgyú témákat dolgoz fel. E sorozaton kívül is megjelentek ugyane kiadónál orientalista tárgyú monográfiák, a legtöbbször valamely külföldi kiadóval közös kiadásban. A gyakorlatban e kiadói együttműködés bevált, és a Bibliotheca Orientalis Hungarica sorozatára is kiterjesztettük. Sorozatunk népszerűségének bizonyítéka, hogy újabban külföldi szakemberek is kérték művüknek ebbe a sorozatba való felvételét.

Az Akadémiai Kiadónál jelenik meg a Kőrösi Csoma Kiskönyvtár is. Ez a sorozat 1966-ban indult, és magyar nyelven közöl tudományos-népszerűsítő monográfiákat. Eddig 12 kötet jelent meg, s népszerűségüket mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy egy-egy kötet hetek alatt elkél.

Tudományos folyóiratunk az *Acta Orientalia* (Academiae Scientiarum Hungaricae); 1950-ben jelent meg először, s jelenleg a XXVII. köteténél tart. Folyóiratunk a négy orientalista világnyelv valamelyikén közli orientalistáink tudományos kutatásairól szóló beszámolóit; helyt ad emellett külföldi kollégáink bennünket közelebről érdeklő témájú cikkeinek is. Folyóiratunkat ismerik, s úgy látszik becsülik is, terjedelmünk korlátai sajnos nem engedik, hogy a nemzetközi együttműködés eddig kialakult kereteit folyóiratunk lapjain tovább bővítsük.

Szándékunkban áll Kelet címen egy magyar nyelvű tudományos folyóiratot indítani. Ez a folyóirat magában foglalná azokat a magyar vonatkozású orientalista tudományos közleményeket, amelyek ez idő szerint a legkülönbözőbb magyar nyelvű tudományos folyóiratokban szétszórva jelennek meg. Ezek mellett persze helyet kapnának a legfontosabb általános orientalisztikai tárgyú közlemények is. A folyóirat gondozását a Kőrösi Csoma Társaságra kívánjuk bízni.

Hazánkban az orientalisztikai kutatások legfőbb szervezője és irányítója - mint minden más tudományos kutatás esetében - a Magyar Tudományos Akadémia. Ezt a feladatát az Akadémia egy külön szakbizottság, az Orientalisztikai Bizottság útján látja el. A Bizottság, amelynek tagjai közt a hazánkban művelt orientalista szakok legkiválóbb képviselői foglalnak helyet, koordinálja a nálunk folyó orientalista kutatásokat, megvitatta a legfőbb elvi kérdéseket, gondoskodik az Akadémia tudományszervezési intézkedéseinek végrehajtásáról, s ellátja az akadémiai felsőbb szerveket az orientalisztika területéről a szükséges tudományos stb. információkkal.

A Bizottság - különösebb végrehajtási hatáskör nélkül is - jelentős szerepet tölt be, mert központi kutató intézet híján annak központi irányító feladatát is kénytelen ellátni.

Korábbi szervezési megoldások következményeként orientalisztikánk bizonyos, nem központi témájú területei (egyiptológia, ókori Közel-Kelet stb.) az MTA Ókortudományi Bizottságának irányítása alá tartoznak; ez azonban nem okozott eddig komolyabb fennakadást, a szükséges esetekben a két bizottság együttes tanácskozás útján oldotta meg a mutatkozó nehézségeket. Jellemző, hogy idáig ritkán, csak kivételesen került sor ilyen közöstitárgyalásra.

Tekintetbe véve sajátos viszonyainkat, orientalista kutatóintézet létrehozása nem látszott szükségesnek, helyette Magyar Tudományos Akadémia, majd a Művelődésügyi Minisztérium a tudományos kutatómunka előmozdítására kutatói státushelyeket hozott létre, és nemrég a Belső-ázsiai Tanszék mellett kutatócsoportot alakított ki. E Tanszéki Kutatócsoport az altajisztikai stúdiumokat (török, mongol, mandzsu-tunguz) hivatott előmozdítani, a nálunk folyó ilyen jellegű kutatásokat országos szempontból koordinálni és segíteni, s a külföldi hasonló szervezetekkel együttműködést kialakítani. A Művelődésügyi Minisztérium a Török Filológiai Tanszéken, a Kelet-ázsiai Tanszéken egy-egy kutatóhelyet alapított, a Sémi Filológiai Tanszéken pedig - egyelőre szerény keretek között - kaukázológiai munkaközösséget szervezett.

Az orientalista kutatói utánpótlás bázisaként a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészeti Karán az Orientalista Tanszékcsoport laza szervezeti keretein belül négy tanszék működik: a Török Filológiai, a Belső-ázsiai Filológiai, a Sémi Filológiai és Arab, valamint a Kínai és Kelet-ázsiai Tanszék. A legújabb egyetemi reform intézkedései értelmében - a keleti szakokra indokolatlanul nagy

számban való áramlás elhárítására, egyben a helyes kiválasztás biztosítása céljából - az első évben harmadik szakként (előkészítő tanfolyamként) hallgathatnak csak orientalista előadásokat. Az első év eredményes elvégzése után - a korábbi két szak közül az egyik elhagyása után - válhatnak aztán valóságos orientalista hallgatókká.

Orientalista előadásokat más tanszékeken is hallgathatnak az érdeklődő hallgatók, s az előbbiekkal hasonló feltételek mellett vizsgálhatnak belőlük. Így az Általános Nyelvészeti Tanszéken iráni nyelv és irodalom, az indoeurópai nyelvészeti tanszéken iranisztika és indológia, az Ókori Történeti Tanszéken ókori közkeleti nyelvek és irodalmak, az Ókori Keleti Történeti Tanszéken egyiptológiai oktatás is folyik.

Legújabban a budapesti egyetemen kívül a Szegedi József Attila Tudományegyetem Bölcsészeti Karán az Uralisztikai Tanszéken létesített akadémiai kutatóhely segítségével folynak altajisztikai előadások.

Orientalisztikai kutatásaink kötetlennek nevezhető hálózatában jelentős helyet foglal el a Magyar Tudományos Akadémia Keleti Gyűjteménye. Nemzetközi híre van török, mongol, tibeti és héber kéziratgyűjteményének. Ez a Gyűjtemény kitűnő példája annak, hogyan lehet aránylag szerény anyagi eszközökkel jól, gyorsan ellátni orientalistáink igen széles körét olyan könyvtári dokumentációval, amely kifogástalanul biztosítja a nemzetközi szintű tudományos információt. Az eredményes információ gyakorlati megvalósításában a Gyűjtemény állandóan igénybeveszi az MTA Könyvtárának reprográf szolgálatát, melyről csak a legnagyobb elismerés hangján szólhatunk.

A magyar orientalisták társadalmi szervezete a Kőrösi Csoma Társaság, mely az MTA támogatásával és felügyelete alatt működik. A Kőrösi Csoma Társaság tudományos fórum, ahol orientalistáink beszámolnak legújabb kutatásaikról, megvitatják legégetőbb tudományos problémáikat. A felolvasó és vitatások népszerűek, szakembereken kívül érdeklődők is szép számmal látogatják. A Társaság szélesebb érdeklődésre számotartó tárgykörből tudományos ülésszakot, több napos szimpóziumot is rendez, ebben az esztendőben a magyar őstörténetéről készített elő tudományos értekezletet.

A Társaság szerény keretek közt kiadói tevékenységet is folytat. A fontosabb, több folytatásban megjelent idegen nyelvű tanulmányokat újra közlésezi *Budapest Oriental Studies* c. sorozatában. A Társaság gondozásában új, fénymásolatú kiadásban tesz hozzáférhetővé régi tanulmányokat és forrásanyagot.

A Kőrösi Csoma Társaság, mint a magyar orientalisták legfőbb tudományos testülete, tiszteleti tagokat is választ. E tagok közé azok a külföldi orientalisták kerülnek, akik szakmájukban egyetemesen elismert tekintélyek, emellett olyan területen értek el kimagasló tudományos eredményeket, amelyek a mi sajátos kutatási programunkhoz különösen közel állnak, azonkívül pedig a magyar orientalisztikát tudományos céljaik elérésében hathatósan segítették.

Mindent egybevéve, orientalisztikánk rendelkezik azokkal a személyi és dologi feltételekkel, amelyek további eredményes működését, eddigi sikereinek gyarapítását lehetővé teszik.

Ligeti Lajos

A XVI. SZÁZADI GRÚZIA BELSŐ PROBLÉMÁI VERANCSICS ANTAL TITKÁRÁNAK JELENTÉSÉBEN

A köztudat szerint a Kelet államairól szóló diplomáciai jellegű értesülések legkiválóbb forrását a velencei köztársaság konstantinápolyi bailoinak jelentései szolgáltatják, de nem sokkal maradnak el ezektől a francia követek tudósításai sem. Leszögezhetjük, hogy e két, valóban kiemelkedő forrásanyaghoz - olykor egészen szorosán - zárkóznak fel a Konstantinápolyból, valamint az oszmán birodalom egyéb helyeiről keltezett császári követjelentések, melyeket igen gyakran bátran nevezhetünk magyar követjelentéseknek is. I. Ferdinánd, mielőtt a római császári korona 1556-ban a fejére került, mint magyar király utaztatta diplomatáit - tekintélyes számban magyarokat -, de a Habsburgok még jóval későbbben is magyar királyi minőségükben tartották a kapcsolatot a Fényes Portával. Nem ok nélkül jegyezte fel útinaplójában 1573. október 20-án Stephan Gerlach, Ungnad Dávid követ kíséretének tagja, amikor a konstantinápolyi keresztény temetőről megemlíti, hogy "itt nyugszik a német avagy a római, szabatosabban szólva: a magyar követ". (1) Ezt a tényt fejezi ki az is, hogy a bécsi udvar diplomatái a szultán színe előtt magyar díszruhában tartoztak megjelenni, miként azt Salomon Schweigger, a Joachim von Sinzendorff-vezette 1577. évi követség tagja is kiemeli. (2)

Ezek a diplomáciai jelentések imponáló méretű, orientalisztikai szempontból vajmi kevésbé kiaknázott forrásanyagot tartalmaznak. Míg a legátfogóbb velencei követjelentések főleg E. Albéri, Barozzi és Berchét gyűjteményes kiadásaiban láttak napvilágot, addig a bennünket közelebről érdeklő császári diplomáciai korrespondenciáról távolról sem mondhatjuk el ugyanezt. Csaby Ákos, Hosszútóthi György az Ormándiak, s az őket követő kisebb-nagyobb rangú magyar diplomaták és ágensek mellett a sok egyéb nemzetiségű császári diplomatának jelentései, levelői, beszámolóí plasztikusán tükrözik a keletszemlélet kitágulását, az orientális ismeretek iránti érdeklődés váratlan felgyorsulását, az újonnan feltárult katonapolitikai lehetőségek felismerését.

A Konstantinápolyban székelő diplomaták - és az ugyanitt titokban működő bizalmas hírgyűjtők - levelei természetesen főleg az oszmán birodalommal szomszédos ázsiai államok - elsősorban Perzsia és Grúzia - eseményeire, az örökösen hullámzó frontokról érkező értesülésekre szorítkoznak. Ezek az anyagok jelentősen gazdagíthatják a szóbanforgó országok történészeinek ismeretanyagát, annál is inkább, mivel az örökösen dúló háborúk során - s itt Grúziára kell gondolnunk elsősorban - a helyi kútfők nem csekély része megsemmisült, másrészt az európai diplomaták jelentései nem egyszer kiegészítik vagy teljesebb megvilágításba helyezik a rendelkezésre álló matériát.

Figyelmünket ezúttal Verancsics Antal volt titkárának és tanítványának, Stöckl Anzelm konstantinápolyi ügyvivőnek egy 1570. évi jelentésére összpontosítjuk, mely tiszteletreméltó éleslátással világít rá a két mohamedán nagyhatalom közé zárt Grúzia akkori sorsalakulásának hátterére, arra a tényre, hogy a török és a perzsa a fegyvernyugvások rövid esztendeiben is miképpen terjeszkedett a részek-

re bomlott, de fennállásáért minden eszközzel küzdő Grúzia rovására.

Stöckl előtt már a magyar királyi diplomaták is felfigyeltek a török birodalom túlsó határán élő Grúziára. Tudunk grúz követek magyarországi tárgyalásairól, melyekkel Nicolaus Reusner és mások nyomán Iorga, főleg pedig Fessler Ignác Aurél foglalkozott. (3) 1471. április 12-én Velencéből jelenti Corvin Mátyás király követe, hogy megérkeztek Konstantin grúz király küldöttei és közölték, hogy 30000 lovassal fognak hadbaszállni a török ellen, szövetségben a perzsákkal. (4)

Caterino Zeno velencei diplomata feljegyzéseiből tudjuk, hogy Mátyás király követei Grúziában is megfordultak. (5) Majd I. Ferdinánd megbízásából Simon de Lillis és Pietro da Negro nemcsak a perzsa sahot, de Levan kahétiai (Kelet-Grúzia) királyt is felkereste. Levan – amikor a követektől tudomást szerzett arról, hogy Ferdinánd támadásra készül a török ellen – megígérte, hogy ő is hadbalép, s Trapezuntot is felláztatja a szultán ellen. (6) A konstantinápolyi magyar követség egy névtelenül maradt diplomáciai hírvivőjének 1538-ban napvilágot látott jelentése egyike az első műveknek, amelyek a magyar-lengyel-orosz-grúz összefogást javasolják az oszmánok hatalmának megtörésére. (7) Egyébként Enea Silvio Piccolomini, a későbbi II. Pius pápa egy magánlevelében, amelyet Vitéz János váradi püspökhöz és kancellárhoz intézett, már 1454 nyarán ugyanezt a gondolatot pendítette meg. (8)

Az 1526-ot követő esztendőben egyszerre két magyar diplomáciai misszió is állomásozik Konstantinápolyban; a két ellenkirály követségei. Andronicus Tranquillus és Laski Jeromos jelentései részben az utókorra maradtak, s ezekben is szép számmal akadnak Grúziára vonatkozó adatok. 1536. október 4-én kelt az a jelentés, amely egy perzsaellenes török-grúz szövetség megkötése céljából Konstantinápolyban járt grúz követség tárgyalásairól ad hírt. (9) A jelentések nagyrészt titkos írással készültek, s többségüket a kancellária közvetlenül az iratokon desifrizozta. Bizonyos, hogy azok az iratok is sok fontos adalékot tartalmaznak, amelyeknek feloldása eltűnt; ez a munka- és időigényes művelet természetesen sok új elemmel bővítene ismereteinket.

A magyar követ 1540. december 5-i jelentésében egy grúz fejedelmi személy Konstantinápolyba érkezéséről számol be. Ez a grúz uralkodó segítséget kér a perzsa sah ellen, de – teszi hozzá – keresztény, s nem bíznak benne. (10) Ezt követő jelentéseiben tömören, de kitűnő helyzetismertető készséggel ad hírt a Grúziában dúló perzsa sereg mozdulatairól. (11)

Arányaiban és kritikai érzékében egészen kiemelkedő helyet foglalnak el a Verancsics Antalnak és Zay Ferencnek 1553-1557. évi és 1567-1568. évi Grúziára vonatkozó jelentései, melyekre itt nem térek ki, mivel egy korábbi dolgozatomban már bőségesen ismertettem azokat. (12) Verancsicsék jelentéseit joggal nevezhetjük e kor diplomáciai mesterműveinek, hiszen a legkülönbébb csatornákon át érkezett eseményleírásokat nemcsak folyamatosan közlik, de azokat a kritika szűrőjén is gondosan átbocsátják. De még e két kitűnő magyar diplomata is szinte kizárólagosan a hadihelyzet alakulásával kapcsolatos katonai eseményeket írja le és csak ritkán – például a mingreliai uralkodó törökbarátsága hátterének megmagyarázása kapcsán – foglalkoznak Grúzia belső viszonyaival. Vonatkozik ez arra a konstantinápolyi híradásra is, amelyet a két követ kísérelő személyzetének egy ismeretlen tagja írt haza Magyarországra a grúzok, cserkeszek és oroszok törökellenes szövetségéről. (13)

Bár Stöckl Anzelm – akárcsak korábbi főnöke, Verancsics Antal – tudomásunk szerint nem járt Grúziában, mégis az ő mindmáig publikálatlan jelentését minősíthetjük az első olyan diplomáciai iratnak, mely Grúzia belső problémáit tárgyalja a hiteles tájékoztatás igényével. Stöckl – mesteréhez, Verancsics Antalhoz hasonlóan – a sovány hírszerzési lehetőségeket a végsőkéig kihasználva a szultáni székvárosban tárgyaló grúz küldöttség tagjaitól szerezte be adatait, melyeknek hitelessége a grúz történelmet ismerők előtt vitán felül áll.

Bár a császár és a szultán között 1568. február 17-én létrejött a drinápolyi béke – éppoly törékeny fegyverszünet, mint a korábbiak – a császári diplomaták inkább a török-perzsa háború kiújulásában bíztak s erre alapozták perspektívikus számításait. Albert de Wyss követ halála után Stöckl Anzelm titkár – aki még 1567-ben Verancsics Antal titkáraként érkezett Konstantinápolyba – vette át ideiglenesen, ügyvivői minőségben a követség vezetését. Ez a nagy tehetségű, magas műveltségű diplomata abban reménykedett, hogy ő léphet az elhúnyt követ örökébe, s ezt akként kívánta elérni, hogy a szabályos követi helyzetjelentéseken, eseménybeszámolókon túlmenően elmélyült témaelemzéseken alapuló, a dolgok hátterét és indítókat vizsgáló, valóságos tanulmányokat terjesztett fel a császárhoz.

A török-perzsa háború kiújulása soha nem látszott oly közelinek, mint akkor, amikor Stöckl átvette a konstantinápolyi császári követség vezetését. Stöckl – 1570. augusztus 6-án kelt konstantinápolyi jelentéséből kitűnően (14) – ezt kizárólag a törökök, perzsák és grúzok közötti hármass ellentétre vezeti vissza és annak legfrissebb – kevés híján nyílt törésre vezető – fejleményeit írja le. Azért érdemes nagyon is részletes jelentését bővebben kivonatolni, mivel jó bepillantást nyújt a XVI. század utolsó harmada Közel-Keletének viszonyaiba. Bevezetőben utal korábbi jelentésére, melyben hírt adott arról, hogy perzsa követ érkezett a török határra, s ott várja a szultán hitlevelét, hogy bántatlanul megjelenhessen Konstantinápolyban, s ott tárgyilagosan megvitathassa az égető kérdéseket. Ugyanakkor azonban panaszt is szándékozik tenni amiatt, hogy a perzsa vezért, mekkai zarándokúttjáról visszatérőben, török katonák megölték. "Végezetül pedig elő szándékozik adni, hogy urának, a perzsák királyának lelkében igen nagy gyanú támadt amiatt, hogy a törökök megkezdték a Don és a Volga közötti csatorna építését". Mindez ugyanis Szelim szultán ama távolabbi tervére utal, hogy e hajóút elkészülte után beférkőzhessék a perzsa tartományokba, s ily módon támadhasson a sah országára. Ha Szelim az oroszok nyugtalanítása ürügyével fondorlatos terveket kovácsolna a perzsa birodalom megtámadására, úgy a perzsa király sem fog tétovázni, hanem, mihelyt a folyamok összekötésének megkezdett műve fenyegeti országa biztonságát, meg fogja tenni a szükséges intézkedéseket.

"1569. december 24-én, majd folyó évi január 7-én kelt s Velencén át továbbított újabb levelemben már azt jelentettem, hogy a perzsa követ váltott lovakkal siet ide, s rövidesen meg fog érkezni. Megírtam azt is, hogy a bagdádi határvidékről nyert értesülés szerint a perzsa uralkodó titokban háborúra készül fel, s hogy a perzsa határőrző katonák sikeresen csaptak össze a törökökkel, jókora csapat mérve az utóbbiakra. Ezért itt arról suttognak, hogy Szelim szultán innen Kilikiába megy, hogy jelenlétével még jobban feltűzelje zsákmányra sóvárgó seregeit Ciprus, e dúslakodó sziget elfoglalására, másrészt pedig, hogy a perzsa küszöbön álló támadásával – ki saját határain kívül szándékozik a török ellen hadba in-

dulni - egy közelebbfekvő tartományból szegülhessen szembe".

"Ezen kívül folyó évi február 20-án is küldtem levelet egy Raguzába tartó török kereskedő útján. Ebben már azt jelentettem, hogy megérkezett a perzsa követ, s beszámoltunk arról a viszályról, mely a grúzok és perzsák között robbant ki. A perzsák ugyanis a grúzoktól ugyanakkora adó megfizetését követelték, mint amekkorát a grúzok a törököknek fizettek. (15) Ez a viszály egészen a fegyveres harcig fajult el".

"Legutóbbi tekeréseinket hosszant göngyöltük össze, s ezt egy kifúrt bot belsejébe rejtettük, majd a botot újból eldugaszoltuk, s azt átadtuk az elhalt követ Dymas nevű görög szolgájának. Ez merészen vállalta azt a veszélyes feladatot, hogy ezt elvigye Felsőgednek. Ha sikerül átadnia, és ha majd kikerülnek belőle az írók, s ha felfejtik azok titkos jegyekbe burkolt tartalmát, nyilvánvalókká válnak majd a perzsák által sanyargatott grúzoknak panaszai. Ezeket a panaszokat, valamint segítségkéréseket a grúzok követel hozták ide, a Fényes Portára. A grúz követek itt azt az utasítást kapták, hogy keljenek át Szkutariba, mely az Európát Ázsiától elválasztó szűk Boszporusz tengerszoros túlsó oldalán van, és ott várják be a választ".

Ezután Stöckl rátér jelentésének érdemi részére, vagyis a grúziái viszonyokra. Híradását egy olyan ember tudósítása alapján jelenti, "aki török ugyan, de hitelt érdemlő személy. Ez a török német eredetű és a Fényes Porta főkancellárjának bizalmas barátja". Ám a beszámolóból az is kitűnik, hogy a Szkutariban veszteglő grúz követség tagjaival is közvetlen vagy közvetett kapcsolatban állt. "A grúzok között sok olyan főember van, aki ugyan adót fizet a törököknek, mégis a határvidéki perzsa fejedelmekkel lép rokoni kapcsolatba. Ez akként történik, hogy a perzsákhoz adják házastársakul leányaikat, azok pedig - hasonlóképpen - leányaikat s nővéreiket grúzokhoz adják. Mindezt házassági szerződéssel szabályozzák, mely a következőket mondja ki: mindkét fél eltűri azt, hogy a házassági kötelékbe léptek az atyáik törvénye szerinti szertartásokat kövessék és istentiszteleteit hallgassák, s hogy a születendő gyermekek anyáik intézményeit és szokásait vehessék fel. A grúzok - saját érdekeiket felismerve - erre azért hajlandók, hogy ily módon szerezzenek erőt és oltalmat a törököknek ama fondorlatos törekvése ellen, mely a vezető grúz családok felszámolására irányul. A perzsákat pedig az a szándék vezeti, hogy ily módon biztosítsák a minél békésebb szomszédságot, és hogy jogot szerezzenek elhúnyt beházasodott rokonaik ősi - egyébként uralkodóikra visszaháramló - javai megöröklésére. De titkolt szándékuk a perzsáknak az is, hogy a velük kötött házasságok (melyekre a törökök is szívesebben adnak engedélyt a perzsáknak, mint a Mohamed tanaitól iszonyodó grúzoknak) és az örökösödés útján a grúzok területei apránként összenőjenek a perzsa birodalom alá tartozó területekkel".

"Jóllehet olykor-olykor a perzsák arra kényszerülnek, hogy fegyverrel szerezzék meg a kihalás, illetve magszakadás folytán megnyílt örökségük tényleges birtokbavételét a törököktől, aki azt magának követeli - de ugyanígy a grúzok között is előfordul az, hogy ha egy grúz egy másik grúzknak leányát, nővérét vagy nőrokonát magának házastársul kéri, ám egy perzsa kérését részesítenek előnyben, úgy ezt a visszautasítást meggyalázó lebecsülésként fogja fel, s az ellen, aki a vér és nemzetség kapcsát semmibe vette, a mellőzöttség kínzó érzésétől feltűzelve fegyveres kézzel támad, s azt a személyt, aki az ő leánykérésére nemleges választ

adott, lemészárolja, vagy kiűzi javaiból".

"Ez történt az elmúlt 1569. esztendő november havában két magas méltóságú, családi vagyonban bővelkedő grúz között, akiknek egyike megkérte a másiknak gyönyörűséges arcú leányát. A leány azonban már jegyben állt egy perzsa fejedelmével, s a jegyességet a család nem bontotta fel. Ezen a grúz kérésre igen elkeseredett, s előbb gyalázó hangú levelet küldött a perzsának, és tudomására hozta, hogy fegyveresen vesz magának elégtételt. De megvádolta a leány atyját is, hogy keresztény hitét semmibe véve leányát egy istentelen mohamedánhoz adja, nem pedig őhozzá, aki pedig származásának előkelősége és vagyona folytán méltó erre. Ezt követően váratlanul megrohanta és megölte a leány atyját, javait pedig elfoglalta".

"Mihelyt a megölt grúz férfi perzsa veje értesült erről, bosszúhoz folyamodott. A gyilkosság elkövetőjét fegyveres csapattal megtámadta, a tettest megfutamíttatta, s visszaszerezte apósa birtokait. Sőt, mindezen túlmenően hatalmába kerítette felesége egykori kérésének a várát is. S mivel terjeszkedését tovább folytatta, a megfutamított grúz segítséget kért az erzerumi beglerbégétől, s győztes perzsa vételetársával balsikerű csatába bocsátkozott: az őt segítő csapat katonái valamennyien elesetek, s ő maga is csak ügyel-bajjal tudott menekülni."

"Az erzerumi beglerbég, mielőtt értesült katonái leöléséről, valamint a perzsa féktelen vakmerőségéről, felismerte, hogy mindez súlyos háborúra fog okot szolgáltatni, mivel Szelim kegyetlen természeténél fogva nyomban háborút indít az ellen, aki megsérti őt. Ezért a perzsa király intézkedését kérte, akitől a következő választ kapta: ha az ő hűbérese (a perzsa királynak ugyanis sok olyan ősi nemességű adománybirtokosa van, akire vagy az ősök hagyományoztak, vagy akinek a királyok adományoztak mezővárosokat és szántóterületeket) bármit tett apósa meggyilkolásának megtorlására, s hitvese atyai örökségének visszaszerzésére, úgy azt nem lehet bűnűl felróni, mert az volt a szándéka, hogy az erőszakot megbosszulja, és saját jussát visszaszerezze. Ez a kettős szándéka megvalósult ugyan, de apósa gyilkosát nem sikerült elfognia. A beglerbégnek tehát az volna a kötelessége, hogy az apóst megölő grúzot mint rablógyilkost és békebontót vonja felelősségre. De a perzsa uralkodó elítélte saját vazallusának vérengzését is, mely ne legyen ok arra, hogy Szelim - aki egyszerűbb ügyekben is a fegyverek összecsapására áhítozik - most e nagyjelentőségű eseménytől felgerjedve háborút robbantson ki. Ő (ti. a perzsa uralkodó) ezért arra inti, hogy előbb jól vizsgálja meg a helyzetet, és mérje fel, vajon nem játszik-e a kétes hadiszerecske kockájával, melyet már sokan hebehurgya módon feldobtak, s mely aztán igen gyakran rútul esett le. Ha már magánszemélyek által szenvedett károk miatt kell háborút kezdeni, úgy erre inkább a perzsa vezér halála adhat okot, akit a szultán területén, török katonák öltek meg".

Ezután Stöckl részletesen elbeszéli, hogy a perzsa király józan, mérsékelt levele megtette a hatást, és mindkét fél felismerte a saját túlkapásait is. "Ezen felül a perzsa király, hogy még meggyőzőbben bizonyítsa igyekezetét a béke megővésére s igazságszeretetének kimutatására, kemény szóval maga elé idéztette a grúz főembert üldöző perzsa hűbéres fejedelmet, s megparancsolta neki, hogy adja vissza a grúz főembertől elvett várát, s éljen elégedetten saját felesége hozományából és atyai örökségéből. A perzsa fejedelem nyomban engedelmeskedett a parancsnak".

Ezután a török szultán és a perzsa sah közötti többszöri levélváltás ismertetése következik. A vita tárgya továbbra is a grúz főnemes és a perzsa fejedelem közötti viszály, a perzsa vezér megölése – és a Volga-Don csatorna építése. Mindkét fél közli egymással, hogy seregeit hadrakész állapotba helyezte, de mégis a béke fenntartására vágyik. Végülis, kölcsönösen a józan megítélés kerekedik felül: "sok példa bizonyítja azt, hogy mindazok, akik saját alattvalóik rábeszélésére, magánszemélyek viszálya miatt háborúba kezdtek, a haszontalanul elszórt óriási költségek mellett a legnagyobb gyalázattal egybekötött sokszoros csapást kapták cserébe" – írta Szelim szultán a sahnak.

Igy tehát a császári táborban remélt és várt török-perzsa háború ezúttal elmaradt, bár a grúz és perzsa "magánszemélyek" viszálya kevés híján lángragyújtotta a puskaporos hordót. Erről Stöckl a következő, magyar vonatkozásai miatt különösen érdekes beszámolót hagyta az utókorra: "Mehemet basa (16) április hó utolsó napján, amikor ötödik audienciára bocsátottak bennünket és Orne Bertalan (17) kiküldetése érdekében instáltunk, bővebben beszélgetett velünk, Ibrahim bég tolmácsolásával. Szavaiból azt állapítottam meg, hogy nem kerül sor háborúskodásra Szelim szultán és a perzsa király között. Mehemet basa arra intett, hogy Felsőged uralkodói erényekben gazdag lelkében ne adjon helyet a magyarok bujtogatásának, akik a háború folytatásának és a béke el nem viselésében senkihez nem hasonlíthatók. . . Aztán még így beszélt Mehemet basa: "Vajon hány százezer aranyat költött el a ti elhúnyt császárotok s seregének mennyi virágát vesztette el, midőn seregeit Magyarország területén többször megfutamították és tönkrevették a mi seregeink?! Az ő békeszerető lelkét a magyarok izgágasága vette rá arra, hogy háborúskodjék, mégpedig olyanformán, hogy miközben magánszemélyek vagyonának vizsgálásért hatalmas összegeket és jól felszerelt seregeket használt el, a közvagyonot elvesztette. Fegyvert fogott egyik-másik magyar nemes várának visszavételére véget és ennek az lett a következménye, hogy magyarországi területének legnagyobb részét el kellett veszítenie. Vegyetek példát a perzsáról, akit nem izgat fel a magánszemélyek bujtogatása, de még az erőszakos gyilkosságtól (miként aza minap történt) sem indult fel annyira, hogy egyetlen személy elvesztése vagy károsodása miatt a háború megindításával kaput nyisson ezernyi pusztulásnak és szenvedésnek".

Ezzel Stöckl jelentése befejeződik és híradásait a következőképpen zárja le: "Helyesnek láttam, hogy mindezeket bőségesen fejtssem ki avégből, hogy Felsőged megismerje a perzsa király követe küldetésének okát. Alázatosan könyörgök Felsőgednek, hogy méltóztassék jóváhagyni ezt a hosszú, de emlékezetre igen méltó elbeszélést. Kelt Konstantinápolyban, az Úr 1570. esztendeje május havának 19. napján. Anselm Stoeckl."

Stöckl jelentése mind magyar, mind grúz vonatkozásainál fogva, mind pedig az orientális jogtörténet szempontjából sok fontos értesülést közvetít számunkra. Rámutat az ortodox egyházjog által tilalmazott, mégis gyakori grúz-perzsa vegyesházasságok vagyoni és méginkább hatalompolitikai, mondhatni államérdekű okaira. Stöckl kiváló jogi ismeretekkel felfegyverkezve elemzi a kihalás folytán uratlanná váló grúz birtokokkal kapcsolatos jogi helyzetet. Elismeréssel adózik a grúzok rendíthetetlen szilárdságának, melyet a hódításra szomjas iszlámhatalmakkal szem-

ben tanúsítanak, ugyanakkor érezhetően elítéli a grúz főnemes véres önbíráskodását is. Stöckl következetesen hangsúlyozza, hogy a két mohamedán uralkodó a szobanforgó esetet – mely kevés híján újabb török-perzsa háborút váltott ki – kölcsönös engedmények alapjára helyezkedve "magántermészetű" sérelmek kölcsönös megbosszulásának minősítette. Ezt az elvi állásfoglalást használta fel Szokoli Mehemed nagyvezér, a magyarság megátalkodott ellensége, Miksa császárhoz címzett szavaiban, amikor aláhúzta a magántermészetű sérelmek alárendelt jelentőségét, és a perzsa király engedékeny magatartását követendő példaként állította be. Mehemed basa ezzel egyszerűen azt ajánlja Miksa császárnak és magyar királynak, tekintse egyszerű "magánsérelemnek", ha a török sorban elfoglalja a magyarországi várakat béke idején – hiszen ezzel csak a várak tulajdonosait éri károsodás. A perzsa király is csak "magánsérelemnek" minősítette, hogy vezérét a törökök megölték – miként a török szultán is "magánsérelemnek" tekintette, hogy grúz vazallusát egy perzsa herceg fegyveres erővel kivetette várkastélyából.

Birtok-és tulajdonjogi szempontból valóban csak "magánsérelem" volt, ha a török hol az egyik, hol a másik magyar vagy grúz főúr várát fegyveresen elfoglalta, csak éppen arra nem terjedt ki a nagyvezér érvelése, hogy minden egyes efféle "magánsérelem" egyszermind újabb és újabb magyar és grúz területek török kézrejutásával volt egyértelmű. Miként a grúzok és a törökök közötti viszonyban mindig a grúzok "rajtaütéseit", "bujtogatásait" sérelmezték a törökök, ugyanúgy a császáriak és a törökök közötti viszonyban a "békétlen, hitszegő" magatartást a magyarok rovására írták. Teljesen érthető volt ez, hiszen a török-perzsa háború Grúziában zajlott le, a császáriak és a törökök háborúját pedig Magyarországon vívták meg – és a magánsérelmek áldozatai mindenkor magyarok és grúzok, illetve Magyarország és Grúzia voltak. Ha nem igyekeztek volna e "magánsérelmeket" megelőzni vagy megtorolni úgy, ahogyan azt a lehetőség éppen megengedte, aligha éltek volna túl a rájuk nehezedő roppant kettős nyomást.

A jelentés lényeges részeinek ismertetése után érdemes pillantást vetni szerzőjének személyére és magyar kapcsolataira is. A Stöckl család már a XII. századi tiroli oklevelekben feltűnik, de csak az 1500-as évek elején került be a nemesség soraiba. Addig mint jómódú, sőt gazdag kohászokról és bányavállalkozókról adnak róluk számot a feljegyzések. Stöckl Anzelm 1537-1540 között született, valószínűleg az Inn-folyó melletti Schwaz bányaközségben. (18) Reánkmaradt műveiből teljes bizonyossággal kitérjük, hogy kora legmagasabb színvonalú képzésében részesült – feltehetően itáliai egyetemeken tanult – de erre közvetlen adataink nincsenek. Osztrák – főleg tiroli – monográfiákból, (19) levéltári adatokból kitérjük, hogy már ifjúkorában sokat utazott, világlátott ember volt. Magyarországgal akkor került először közelebbi kapcsolatba, amikor Schwendi Lázár oldalán résztvett a felső-magyarországi hadjáratban. Ezt követően elkíséri Verancsics Antalt második konstantinápolyi küldetésébe; először mint rejtjelező, (20) majd mint titkár működik. Verancsics távozása után is Konstantinápolyban marad, és Albert de Wyss követ halála után mint ideiglenes ügyvivő átveszi a követség vezetését. (21) Minden egyes jelentése túllép a szokványos udvari és katonai jellegű beszámolókon, s értékes forrásanyagot nyújt az évek konstantinápolyi viszonyaiba. Ekkor súlyos morális vád merül fel ellene. Az új császári követ, Carolus Rhym, Stöckl visszahívását kéri, aminek az uralkodó eleget is tesz. (22) 1570. október 13-án már mint bebörtönzött rab, magyar területről,

Tolnáról ír a császárnak. Szabadon bocsátásáért esedezik, de még börtönében is azokról a tervekről jelent, amelyeket a törökök a császár ellen forrainak. (23) Rövidesen szabadul a vizsgálati fogságból, és előkelő barátai útján igyekszik megszerezni a császár bocsánatát. Ezek között egykori főnöke, Verancsics foglalja el az első helyet. Stöckl már konstantinápolyi szolgálatuk alatt nem egy magasztaló költeményben fejezte ki tanítványi háláját és szeretetét a nagy humanista és államférfi iránt; ezeknek kéziratos szövege bekerült Verancsics összegyűjtött munkáinak XII. kötetébe. (24) Stöckl segítséget kérő leveleit Verancsics nem hagyja megválaszolatlanul, és leveleiben kilátásba helyezi támogatását, ugyanakkor azonban feddő szavakkal kifejezi rosszallását is. (25) A vizsgálati eredmények – főleg a Carolus de Rhym követ által feltárt adatok kedvezőtlenek Stöcklre, (26) mire Stöckl – érdemeinek felsorolása mellett – kegyelmi elintézetést kér (27), majd 1571 felé meggyöngült egészségi állapotára való tekintettel elmaradt illetményeinek folyósításáért folyamodik (28). Verancsics közbelépése meghozza a remélt gyümölcsöket, és nem sokkal később már ismét diplomáciai szolgálatban látjuk Stöckl-t: 1572. augusztus 14-én Corcyrából küldi jelentését a császárnak. (29) 1573. július 28-án titkos írással küldi beszámolóját az uralkodóhoz. (30) Ugyanebben az évben Ferdinánd főherceg ajánlása alapján Don Juan d'Austria szolgálatába lép, majd 1576-ban Albert bajor fejedelem udvari tanácsosa. (31) 1578-ban Madridban tevékenykedik ura megbízásából. (32) 1601. január 2-től Rudolf császár szolgálatában folytatja tevékenységét. Első feleségétől, Elisabeth Part-tól született Albrecht nevű fia a magyarországi harcokban harcolt, s itt lelte halálát.

Stöckl Anzelm 1606. május 1-én halt meg Innsbruckban. Diplomáciai – mind máig kéziratban álló – jelentései mellett néhány műve nyomtatásban is napvilágot látott. Ezek közül számunkra mesteréhez és jötevőjéhez, Verancsics Antalhoz írt kitűnő latinságú, rendkívüli klasszikus műveltségre valló, terjedelmes panegirikusza bír jelentőséggel (33). Magasztaló szavakkal emlékezik meg Verancsics kiváló emberi és államférfiúi tulajdonságairól – és a terjengős humanista előadásból a fontos követjárás nem egy részletére is rábukkanunk. A verses mű már Verancsics Antal halála után készült, és Stöckl igaz emberségére vall, hogy örök emléket igyekszik állítani jötevője iránti hálájának (34).

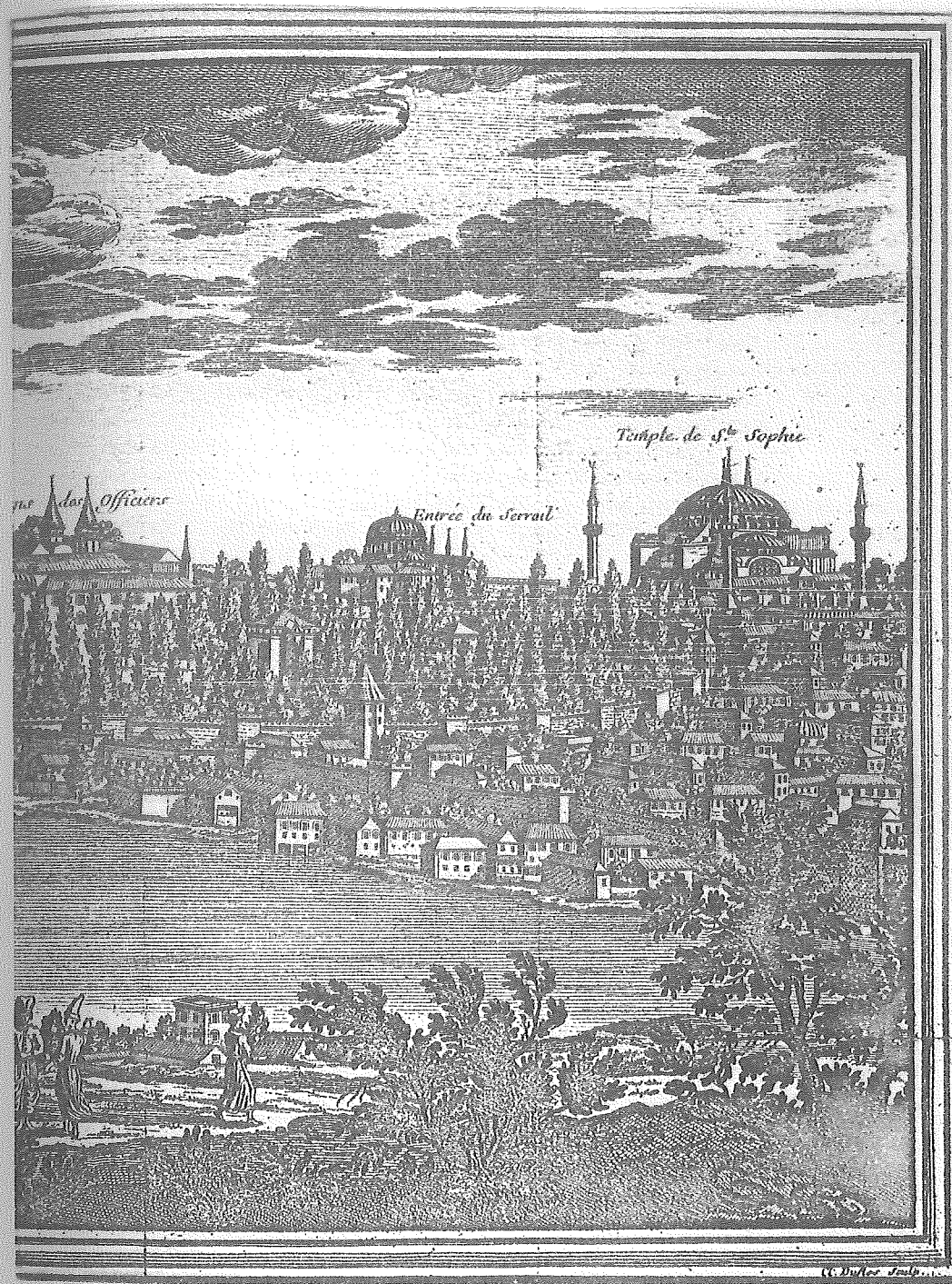
Tardy Lajos

JEGYZETEK

1. ...da der Deutsche oder der Römische, oder vielmehr Vngarische Gesandter sein eigne Begrebnuß hat" (Stephan Gerlachs dess Aeltern Tage-Buch etc., Frankfurt a. M. 1674, 34. l.)
2. "...Belangend der Kleidung ist dieselbig allerdings ungarisch gewesen durchaus" (Schweigger S., Eine neue Reyssbeschreibung auss Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem, Nürnberg 1608, 7. l.)
3. Fessler J. A., Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen. Fünfter Theil. Leipzig 1822, 65-67, 77. l. – Vö. Tardy L., Régi magyar követjárások Keleten, Bp., 1971. 37. 38. 172. l.
4. Nagy I. – Nyáry A., Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából, II. köt., Bp. 1876, 212. l.

5. Ramusio G. B., Delle navigationi et viaggi, II. köt. Venetia 1606. fol. 224. recto.
6. Neck R., Diplomatische Beziehungen zum Vorderen Orient unter Karl V. Mittheilungen des Österreichischen Staatsarchivs, 1952. 86. l.
7. Advisi da uno christiano de Constantinopoli de tutti li modi et remedii particulari, per potere offendere et destruggere la potentia del Turcho etc., Bologna. 1538.
8. Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini. Hrsg. R. Wolkan. III. Abt. I. köt., Wien. 1918. 551. l.
9. HHStA (=Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien) Turc. I., fasc. 4., Konv. II. B., fol. 135 recto
10. "... Venit praeterea huc princeps Giorganorum Christianus, sed habetur suspectus" (HHStA Turc. I., fasc. 5., Konv. 1/1540 B., fol. 139 verso).
11. HHStA Turc. I., fasc. 5., Konv. 1541 I., fol. 1 recto, 9 recto, 12 recto, 14 recto, 48 recto.
12. Tardy L., Rapports d'Antal Verancsics, ambassadeur à Stamboul, sur la Géorgie: Bedi Kartlisa, Revue de Kartvélogie, Paris 1971, 208-230. l.
13. Történelmi Tár, 1878. évf. 188-189. l.
14. HHStA Turc. I., fasc. 26., Konv. 1570 Aug-Sept., fol. 46 recto-51 verso.
15. Az 1555. évi amasziai török-perzsa békekötés értelmében Kartli, Kàheti és Szamce-Szaatabago török, Imereti, Guria és Odisi perzsa fennhatóság alá került, ez azonban a grúz államok ellenállása folytán csak részben és ideiglenesen valósult meg.
16. A montenegrói Szokoli Mohamed nagyvezér, aki Ali basa nagyvezér 1565-ben bekövetkezett halála után másodszor töltötte be ezt a legmagasabb méltóságot. Fivérével, Szokoli Musztafa boszniai beglerbéggel együtt fő szervezője az 1566. évi magyarországi hadjáratnak, mely többek között Sziget várának török kézre jutását eredményezte. 1578. október 11-én merénylet áldozata lett. Hammer-Purgstall J. szerint (Geschichte des Osmanischen Reiches, II. verbesserte Ausg., Pesth 1836, IV. köt. 899. l.) a Don és a Volga közötti csatorna terve tőle származott.
17. A komáromi születésű Orne Bertalan 1565 óta működött a konstantinápolyi követségen, ahová Csaby Ákos követtel érkezett. Számtalanszor hozta-vitte a bizalmas levelezést Bécs és a konstantinápolyi követség között (vö. HHStA Turc. I., fasc. 25, Konv. 1569. Janner-April, fol. 61 recto-verso).
18. A Tiroler Landesarchiv Abt. IV. B. -103/1 számú szíves közlése.
19. Hirn J., Erzherzog Ferdinand II. von Tirol, Geschichte seiner Regierung und seiner Lander. II. köt., Innsbruck. 1888, 410. l.; Ludwig Frh. v. Hohenbühel, Beiträge zur Geschichte des tiroler Adels (Jahrbuch der k. k. heraldischen Gesellschaft Adler. Neue Folge. Bd. 1, Wien 1891) 140. l.
20. HHStA Turc. I., fasc. 25, Konv. 1569 Mai-Sept., fol. 117 recto-verso.
21. HHStA Turc. I., fasc. 26., Konv. 1570. Janner-Marz, fol. 140. recto.
22. HHStA Turc. I., fasc. 26., Konv. 1570. April-Jul., fol. 209 verso.
23. HHStA Turc. I., fasc. 27., Konv. 1570. Okt-Dez., fol. 62 recto-63 verso.
24. Szalay L. – Wenzel G., Verancsics Antal m. kir. helytartó, esztergomi érsek összes munkái, XII. köt. Bp. 1875, 374-381, 384. l. (Mon. Hung. Hist. II. oszt. 32.)

25. Uo., X. köt. 104, 333.l. és XI. köt. 22, 53.l.
 26. HHStA Turc. I., fasc. 27, Konv. 1571 Jul.-Sept., fol. 5 recto-13 verso
 27. HHStA Turc. I., fasc. 27, Konv. 1571. Jul.-Sept., fol. 153 recto-156 verso
 28. HHStA Turc. I., fasc. 28, Konv. 1571. Okt-Dez., fol. 122 recto-verso
 29. HHStA Turc. I., fasc. 28, Konv. 1572. Okt., fol. 41 recto-42 verso
 30. HHStA Turc. I., fasc. 29, Konv. 1573. Janner-Mai, fol. 92 recto-100 verso
 31. Hirn J., id. m., 410.l.
 32. Uo.
 33. Verancius, Epos panegyricum Antonii Verancii Valenensis Archiepiscopi encomia complectens. Autore Anselmo Stoeckelio, Equite Georgiano et Consilarii Ducali Bavarico. Monachii excudebat Adamus Berg Anno MDLXXIX.
 34. Stoeckl nyomtatásban megjelent munkája - ezen kívül - a Commentarius de expeditione a foederatis classibus in Peloponesum suscepta, anno 1572. München 1575. - A Tiroli Landesarchiv hiv. sz. közlése szerint napvilágot látott Enchiridion Stratagematica, sive tres libri Canones et Consilia Bellica continentes című műve is, de ennek nem bukkantam a nyomára.

Sztambul
 Cl. Duflos metszete, 1747

Időről időre feltűnik irodalomtörténeti kutatásaink lapjain az ősi magyar eposz kísértete. Talán a reformkorban született az elmélet az ősi eposz meglétéről, hiszen "A XIX. századot, mint másutt Európában, nálunk is az eposz utáni romantika fűtötte vágy jellemzi..."⁽¹⁾ A reformnemzedék költői lázasan kutatták az elveszettnek hitt eposz nyomait. "Az idegenigában vergődő kisebb népek úgy sejtették, és jól sejtették, hogy ha nemzeti hősköteményt, eposzt tesznek le a nemzetek asztalára, ezzel maguknak is helyet vívnak ki a nap alatt."⁽²⁾ Az ősi eposzt azonban sem a reformnemzedék kutatóinak, sem másnak nem sikerült megtalálnia, de mindegyre történelem kísérletek a honfoglalás előtti ősköltészet lehetséges nyomainak feltárására és ezen belül az ősi eposz töredékeinek felfedésére is.

A honfoglalás előtti ősköltészetet sokféle módon kísérelték meg feltárni. Keresték az ősköltészet nyomait nyelvemlékeinkben, sőt olyan nézetek is akadtak, hogy a honfoglalás előtti költészetünk nem veszett el, ma is él, csak nem magyarul, hanem rokonnépeink nyelvén.⁽³⁾

Az ősköltészet koronája természetesen az ősi eposz lenne, hasonló, mint a finnnek hősköteménye, a Kalevala.

A magyarság honfoglalás előtti folklórja két alapvető korszakra tagolható: a lovasnomád kor előtti, azaz az ugor kor és a honfoglalást közvetlenül megelőző évszázadok lovasnomád korának folklórjára.

A halászó-vadászó ugorok folklórja többé-kevésbé ismert számunkra rokonnépeink népköltészetének alapos kutatása révén. A finnugor népek folklórjának vizsgálata egyértelműen mutatja, hogy őstörténetünk homályba vesző ugor-kori évszázadaiban, a társadalmi fejlődés akkori fokán, hiányoztak a hősi eposz kialakulásának feltételei. A népköltészet alapvető részét a mitikus és rituális folklór alkotta, amelyben a hősepika háttérbe szorult.

A honfoglalást megelőző évszázadok lovasnomád társadalmi bizonyára művészi fokra fejlesztette a hősepikát, amire más lovasnomád társadalmak folklórjának elemzéséből következtethetünk.⁽⁴⁾ Csak a lovasnomád társadalomban, a hősepika virágzásának a csúcsán fejlődhetett volna ki az ősi magyar eposz, hiszen kialakulásának egyik fő feltétele, a hősepika magas színvonala biztosítva volt. De vajon e feltétel elégséges volt-e önmagában az eposz létrejöttéhez?

Az Eurázsia pusztaságain vándorló lovasnomádok társadalmi alapvetően nem különböztek egymástól. A türkök, a kitajok, a mongolok valamennyien az életkörülmények, azaz a nagyállattartás által meghatározott társadalmi formában éltek, amelyet jobb híján nomád feudalizmusnak nevezünk. Ennek a társadalmi formának az alapját az állattulajdon vagy a legelőtulajdon alkotta. E két tulajdonforma a különböző társadalmakban és nomád népeknél más-más fontosságú lehetett, ami a történeti körülményektől is függött, hiszen erősebb vándorlási kényszer idején a legelőtulajdon háttérbe szorult.⁽⁵⁾

A nomád feudalizmus gyakori kísérőjelensége a katonai demokrácia kialakulása. A katonai demokráciát a nomád feudalizmus fejlesztette ki, benne csúcsosodott ki akkor, amikor a közérdek megkívánta a társadalmi ellentmondások háttérbe szo-

rítását. A katonai demokrácia a szabadok demokráciája, viszonylagos jogegyenlősége volt, amely csak a nomád feudalizmus egyes rövid, expanzív korszakait jellemezte. E kísérőjelenség a külső célok elérése után megszűnt, s a demokráciának még a látszata is eltűnt a tulajdonviszonyok kusza szövevényében.

A nomád feudalista társadalmak költészeti vetülete is hasonló volt egymáshoz, hiszen az egyes lovasnomád államok közti kulturális kontinuitás is sokkal erőteljesebb lehetett, mint sokáig gondolták.

Az eurázsiai pusztákon egymást követő nomád birodalmak átvették egymás kulturális kincseit, s az átvételnek nem volt akadálya a különböző-nyelvűség. A dzsingiszida világbirodalom hadszerkezete megközelítőleg ugyanazt a mintát követte, amelyet a hunok, a türkök és más nomádok fejlesztettek ki. A tízes rendszer bevezetése a hadseregbe — tizezred, ezred, század stb. —, a hagyományos megtévesztő haditaktika, a megfutamodás mímélése és a váratlan ellentámadás az egymás után következő nomád birodalmak mindegyikének sajátossága volt. Mitikus és rituális elképzeléseik is szinte azonosak voltak. Bár a nomád államok kialakulásának körülményeit még nagyrészt homály fedi, jól látható a kultúra folytonossága az egymást váltó birodalmak között. (6)

A gazdasági és a társadalmi forma azonossága, a kulturális kontinuitás a népköltészetet is átmentette egyik birodalomból a másikba. A kialakult költészeti, irodalmi formák tovább éltek, igen gyakran más nyelveken, de formai és tartalmi sajátosságaikat megtartva.

Az ősi nomád költészet jellemző formai sajátossága az alliteráció és a soreleji rímeltetés. A sorok elején többnyire szótagrímet használnak, a sorok rövidek, hét-nyolc szótagosak. A soreleji alliteráció használata és az alacsony szótagszám az előadásmóddal van összefüggésben. A lovasnomádok költészete elképzelhetetlen dallam nélkül, a legősibb műfajok — rituális dalok, verses mítoszok, hősepikei alkotások — általában valamiféle dallam vagy recitáció kíséretében adták elő, s az állandó improvizáció kevés és kötetlen szótagszámot, valamint egyszerűbb rímelési megoldást kívánt.

Sajnos, a nagy nomád birodalmak legtöbbjének költészetéből nyomok is alig maradtak ránk. A megmaradt emlékek azonban azt bizonyítják, hogy ez a forma — különösképpen a soreleji alliteráció — volt az uralkodó a türköknél, az ujugroknál és a mongoloknál is.

Régóta ismert tény, hogy az ősmagyar költészet is a soreleji alliterációs formát követte, amely lassacskán, idegen hatásra, de már a honfoglalás után, amikor a magyarság kikapcsolódott a lovasnomád műveltség köréből, eltűnt, átadva a helyét más formáknak. (7) Formájában így lovasnomád költészetünk bizonyíthatóan azonos volt más nomád népek költészetével. Egyfelől a társadalmi forma, másfelől a költészeti forma azonossága, valamint a lovasnomád államok közötti állandó érintkezés a költészet tartalmát is kötelezően azonossá tette.

A lovasnomád társadalom népköltészetében természetes az epika, a verses hősepika túlsúlya, az azonban vitatott kérdés, hogy milyen műfajúak ezek a hősepikei alkotások.

A nemzetközi irodalom- és folklórtudomány nagyobbik része, különféle nyelveken, eposzt vagy megszorításokkal népi eposzt, naív eposzt használ. A terminológia tisztázása pedig a magyar ősi eposz kérdése szempontjából is döntő.

Az eposz meghatározása nem egyszerű feladat, és a meghatározás körül éles véleménykülönbségek alakultak ki. Azonban akár tartalmi, akár formai jegyek alapján közeledjünk is az eposz meghatározásához, egy szempont döntő jelentőségű, nevezetesen az, hogy az eposz kollektív jelentőségű alkotás, amely egy meghatározott nagyobb közösség döntő fontosságú problémáit éneкли meg.

Az eposz keletkezésének megvannak a szigorú, gazdasági-társadalmi feltételei. Csak akkor jöhet létre, ha már adva vannak az olyan szervezett, állandó közösségek, amelyek életében jelentős események történnek: városállamok harca, hódító háborúk stb. Szükség van továbbá a tudatos szerkesztés képességének magas fokára, amely csak igen ritkán jelentkezik még a társadalmi fejlődés különben fejlett stádiumában is. Ismeretes, hogy például a finnek nemzeti eposza, a Kalevala, igen kései, XIX. századi tudatos összeállítás eredménye.

A lovasnomád társadalmak műfajelméleti problémáival, a műfajok kialakulásával és fejlődésével mindezekig alig foglalkoztak. Csupán másirányú vizsgálatok kiegészítéseképpen, felszínesen és elnagyoltan érintettek a kutatók — elsősorban olyanok, akik nem is értették a szóbanforgó népek nyelvét — nomád műfajelméleti kérdéseket. Divatos volt és még ma is az, a műfajelmélet általános problémáit lovasnomád példák illusztrálni. Azzal azonban, hogy a többnyire önkényesen kiragadott példák mennyire felelnek meg a célnak, mennyire bizonyítják a bizonyítandó tetteket, alig törődött valaki. A szakirodalom megrekedt a harmincas évek színvonalán, és egyre sürgetőbbé válik egy marxista világnézetű nomád műfajelméleti munka megírása.

A ma hozzáférhető anyag alapján úgy látszik, hogy a nomádok legősibb költészete két alapvető részre oszlott: a mitológiára és a rituális költészetre. Az utóbbi időkig a mitológiával foglalkozó tudomány azt az álláspontot képviselte, hogy a lovasnomádoknak, bár vannak mítoszaik, ezek a mítoszok azonban elszigeteltek, nem állnak össze egységes rendszerré; azaz a lovasnomádoknak nincsen mitológiájuk.

A nemrégiben közzétett burját-mongol anyag azonban döntő fordulatot hozott. Hangalov anyagközlő munkássága nyomán egyre inkább kezd kialakulni egy részben lovasnomád nép mitológiai rendszere. A politeizmus, az istenek hierarchiája, összefüggő és egymásból következő mítoszok láncolata arra utal, hogy a lovasnomádoknak is megvolt a maguk többé-kevésbé zárt mítoszrendszerük, még ha ez a rendszer nem is üti meg az európai vagy dél-ázsiai méreteket.

A lovasnomád mitológia jellemző sajátossága, hogy verses. Valamennyi mítosz versben íródott, ami azt jelenti, hogy a jellegzetes verselési mód — a soreleji rímeltetés és a rövid sorok — a mítoszokkal együtt született. Nem a hősenek alakította ki tehát a lovasnomád verselés formáját, hanem a mítosz, még abban a korban, amikor a hősenek még nem is létezett.

A másik alapműfaj a rituális költészet, a ritussal és a mágiával összefüggő események illusztrálására, azok megerősítésére szolgált, akár csak a sámándalok.

A mítosz és a rituális költészet nem választható el egymástól, hiszen a lovasnomád társadalom tudatának két oldalát jelenti. A mítosz a passzív oldal, lefőjellegű, és a lovasnomádot körülvevő objektív valóság "tudományos" magyarázatát adja. A korabeli tudat torzító szemüvegén keresztül elemzi a világot, megmagyarázza, hogy miért került a nap az égre, hogyan születtek a természeti jelen-

ségek megszemélyesített alakjai stb. A mítosz a körülmények által nem meghatározott, bármikor, bárkinek el lehetett mondani.

A rituális költészet a lovasnomád tudatának aktív oldalát mutatja. A mítosz által "megmagyarázott" világ alakításának az igényével lép fel. A mítosz bár megokolja, hogy miért van eső, a rituális költészet hivatott arra, hogy előteremtse, ha szükség van rá. A varázslat, a transzba esett sámánok imái a valóságra hivatottak hatni, a kérelmező igényének megfelelően.

A rituális költészet formája is a hagyományos lovasnomád költészeti forma, azaz az eltéréssel, hogy a műfaj természetének megfelelően szaggatottabb és erőteljesebben érvényesül rajta a vele egyidőben végrehajtott fizikai tevékenység hatása, ami például a szótagszámra van befolyással; azaz a sorok többnyire egyenletesek és az előírulás is sok kívánnivalót hagy maga után.

A hősének a mítoszokból alakult ki; a forma adva volt, ezen a téren nem is történt változás. A tartalom azonban, ha igen áttételes formában is, az emberiség történelmét ábrázolja. Az istenek helyére az ember lépett, és a megszemélyesített természeti jelenségek (különben sokszor a földi viszonyokat visszatükröző kapcsolatai) helyére az ember meghatározott viszonyai kerültek.

Ebből a két ősi költészeti formából született meg a lovasnomád verses hősepika, a hősének. Formája adva volt, hiszen a verses mítosz már kialakította azt a formát, amely vélt vagy valós események megtörténtének az ábrázolására a legalkalmasabbnak látszott. Ezen változtatni tulajdonképpen már nem is kellett. Az előadásmódja is megegyező lett a mítosszal, hiszen a mítoszok előadása is zenekísérettel vagy recitációval történt. A hősének tartalma azonban lényegesen különbözik a mítosztól; az ember-centrizmus mellett a minimális valóságigény, a földre koncentrált cselekmény döntő eltávolodást jelentett tőle.

A mítosszal ellentétben, a hősének a leíró jelleg fenntartásával átvette a rituális költészet aktivitását. A világ problematikáját a föld és az emberiség problematikájára szűkíti le, azonban megőrzi a mitológia lényének természetfeletti hatalmát. Főhősei mágikus erővel rendelkeznek a mítoszi örökség révén, mivel a hősénekből hiányzik a kollektív erő, amely esélyt adna hősünknek a küzdelmekben. Egyedül kell felvennie a harcot nemegyszer a természetfeletti erővel is, s ilyenkor csak a mágikus erő segíthet.

A hősének a leíró jelleg mellett aktív, azaz a természetfeletti befolyásolására is szolgál. Mint ilyen, a körülmények által erősen meghatározott, hiszen a mítosszal ellentétben és a rituális költészettel megegyező módon a hőséneket nem lehetett mindig és mindenkor előadni.

A hősének igen szoros kapcsolatban van a mágiával is. Ismeretes, hogy a burjátok például a legendás körvadászatok, a zegete aba előtt néhány éjszakával összegyűltek egy sátorban, fehér nemezt terítettek a földre, a nemezre áldozati ételt helyeztek, s az énekes nem imát és varázsszöveget mondott, hanem hőséneket énekelt, amely azonban egyenértékű volt az imával. Az énekes ezzel a gesztussal az ének isteni eredetű és égbe távozott hősét kívánta megnyerni, hogy a vadászaton terelje az erdők vadjait a vadászok nyilai elé.

A hősének tehát egyesítette magában a mítosz leíró jellegét a rituális költészet aktivitásával, s olyan produktummá fejlődött ki, amely a lovasnomád költészet csúcspontját jelenti.

A hősének testvére és bomlásterméke a hősmese. Egyesek azonban megfordít-

ják a folyamatot, és a hősmesét a hősének előzményének tüntetik fel. Ilyen módon a hősmeséből jött volna létre transzformáció útján a hősének. Ez azonban igen valószínűtlen.

Valószínűtlen elsősorban azért, mert figyelmen kívül hagyja a régebbi verses előzményeket, a rituális költészetet és főleg a verses mitológiát. A hagyományos lovasnomád forma birtokában azonban kétségtelenül jóval logikusabb ezt a formát megtölteni egy újabb tartalommal - a hősének tartalmával -, mint azt elképzelni, hogy a szinte kizárólag versben élő népköltészet létrehozott egy prózai formát - a hősmesét - csak azért, hogy ezt visszatranszformálhassa hősénekké.

Inkább arról van szó, hogy a hőséneknek hősmesére való bomlását nem egyszerű megmagyarázni. Az eddigi magyarázatok általában megrekedtek azon a fokon, hogy az énekesek kihalásával csökkent az előadás színvonal, s az amatőr előadók megsaporodásával a hősének óhatatlanul bomlásnak indult. Előbb csak egyre több prózai betét szakította meg a verset, majd lassacskán az egész ének prózává, hősmesévé változott.

A folyamat kétségtelenül így zajlott le, az ok pedig elsősorban a hősének jellegéből fakad. A hősének igen szoros kapcsolatban van a ritussal és a mágiával, ami később az ének elhalásának egyik oka lett. A feudalizálódás előrehaladtával ugyanis a ritus és a mágia szerepe erősen lecsökkent. Megszűntek azok az alkalmak, amelyek lehetőséget adtak hőséneknek éneklésére. Megszűntek a szervezett körvadászatok, megszűntek a rendszeres háborúk, s a társadalmi okok megszűntével egyre inkább a szórakoztató jelleg került előtérbe. Mivel pedig a hősének szigorúan meghatározott feltételekhez kötődik, csak igen ritkán lehetett végighallgatni. A ritus és a mágia visszahúzódásával aztán ezeknek az alkalmaknak a száma is tovább csökkent.

A nomád feudalizmus csúcspontján azonban kivirágzott a lovagi romantika. Ez az új áramlat egyre inkább felkeltette az érdeklődést a vitézek tettei iránt, amelynek azonban már valami kevés köze volt a ritushoz és a mágiához. Mivel pedig szakavatott előadó csak ritkán adódott és még a régi tilalmak emléke is elevenen élt, énekes híján prózában kezdték elmondani az ének tartalmát, ezzel egyúttal a természetfeletti részéről érkező esetleges szemrehányást vagy fenyegetést is elkerülték, mondván, hogy a hősének tilalmak rájuk nem vonatkoznak, hiszen a hőséneket énekelték, ezt az új produktumot viszont prózában mesélik.

A lovasnomád társadalom költészetének a hősének mellett legjellegzetesebb termékei a rituális költészetből kifejlődött ódák, áldó- és átkozó énekek. Az ódák dicsérnek és áldanak. Megáldják a sátrat, a birka gypját, a fegyvereket, dicsérik a gyorsan száguldó lovat, a dús zöld füvet és az Altaj hegység égbe nyúló csúcsait. Megátkozzák az ellenséget, és kérik a jó szellemeket, hogy nyilak hegyét fordítsák ellenfeleikre, azok nyilai elé pedig emeljenek pajzsot.

Végül meglehetősen későn, a hősének bomlásának termékeként kialakult a lírai dal is. Hogy mennyire későn, azt mi sem bizonyítja jobban, mint a mongol példa, ahol is a hősének már a X. században virágzott; a lírai dal viszont csak a XVII. század környékén jött létre.

A honfoglalás előtti magyarság folklór-műfajai megegyeztek azzal, amelyeket felsorolásunkban érintettünk. A pusztai népekkel fenntartott intenzív kapcsolat, a lovasnomád életforma, s ennek az életformának a tudati visszatükröződése nem is tette volna lehetővé más műfaj kialakulását. A földrajzi közelség ilyen eset -

ben alig jelentett valamit, hiszen például a letelepedett kínai társadalom és a lovasnomádok között a viszonylagos földrajzi közelség ellenére áthidalhatatlan műfaji szakadék tátong.

De visszatérve a lovasnomádok verses hősepikájára, milyen is részletesebben kifejtve ez a műfaj?

A hősénekek szűzsége rendkívül egyszerű, alig néhány típusuk van. E típusok:

1. / A feleségszerző típus⁽⁸⁾

- A. Vitéz elindul, hogy messzi földön feleséget keressen.
- B. Kán udvarában a leány kezéért viadalokon vesz részt.
- C. Elnyeri, hazatérnek a vitéz szüleihez.

2. / A feleség-visszaszerző típus

- A. Vitéz csatában (vadászaton) van, távollétében elrabolja a feleségét az ellenség.
- B. Ellenség után indul, legyőzi.
- C. Feleségét visszaszerzi, hazatérnek.

3. / Vagyonszerző típus

- A. Elindul a vitéz, hogy erejét kipróbálja.
- B. Ellenségeket győz le, vagyonukat elveszi.
- C. Hazatér szüleihez a vagyonnal.

4. / Szülő- vagy testvér-megszabadító típus

- A. Vitéz szüleit (testvérét) elrabolja az ellenség.
- B. Legyőzi ellenségeit, megszabadítja hozzátartozóit.

5. / Gyilkos anyja (testvér) típus

- A. Anya (vagy testvér) ellenséggel szűri össze a levét, megölik a férjet, apát.
- B. Vitéz feltámasztja apját.
- C. Legyőzi ellenségeit, a gyilkosokat megbünteti.

A hősenek mellett történeti éneket is találunk a lovasnomádok folklórájában, bár ez a produktum csak a nomád feudalizmus kései szakaszát jellemzi. A történeti ének szűzsége is többé-kevésbé a felsorolt típusok valamelyikéhez kapcsolható.

Hősenek és történeti ének alapvető különbsége, hogy a hősenek csak nagyon átütően tükrözi a konkrét valóságot, hiszen hősei isteni hatalommal rendelkező, sosemvolt vitézek, akik sosemvolt ellenségek ellen hadakoznak. A történeti ének hősei valóságos személyek, és az ábrázolt események is valamilyen formában megtörténtek. De ezek is telis-tele szövődtek mesés elemekkel, s a történeti mag kibontása nem egyszer igen nehéz feladatot jelent.

A pusztai nomádok verses hősepikája jellegzetesen individuális hősepika. Az énekek szubjektív indítékúak, mindig csak egyes személyek sajátos problematikáját jelzik. Az ének indítéka bosszú, vagy személyes sérelmek megtorlása, leányrablás stb. A szubjektív indítás után a cselekmény kibontása is megőrzi szubjektív jellegét, hiszen a harc jellemzője a párviadal, az egyéni igazságtételezés. A hős többnyire egyedül harcol, legfeljebb családtagjai vagy néhány társa kíséretében.

A nomád feudalizmus fejlettebb fokán a társadalmi összeütközések kiszélesednek és elmélyülnek, azonban még messze nem érik el azt a társadalmi érdeklődést, amelyet az eposztól megkívánunk. A hős bukása vagy győzelme, lehullása vagy felemelkedése a társadalom egészének szempontjából nem döntő jelentőségű.

A lovasnomád társadalom a nomád feudalizmus fejlett fokán is megőrizte a nagycsaládot és a nemzetséget mint a társadalom legkisebb egységét. A törzsi és törzsszövetségi rendszer kialakulása során, az állam teljes militarizálása idején sem sikerült a családi-nemzetségi rendszertökéletesen megszüntetni, sőt, a dzsingiszida világbirodalom csúcán, a hódítások fénykorában is, még sokat számított a régi nemzetségi és családi hovatartozás.

A lovasnomád társadalom hősepikája lényegében megrekedt a családi-nemzetségi kereteken belül. Az énekek egy család, vagy egy nemzetség sajátos problematikáját tükrözik, amely az egymástól izolált egységekből álló társadalom számára nem bírt döntő jelentőséggel. Egy nagycsalád, vagy nemzetség széthullása, másik nemzetség által való legyőzése nem fenyegette a törzsszövetség létét, csupán egy adott terület erőviszonyait változtatta meg.

A törzsek és törzsszövetségek kialakulása idején nem változik meg a hősepika jellege, ugyanolyan individuális marad, mint korábban. Ennek az állandóságnak az okát talán a pusztai népek történelmének gyors változásaiban kell keresnünk. A nomád birodalom rövid tündöklés után elbukott, s az utána következő nomádok számára - akik, ugyanúgy, mint elődeik, régebben a nemzetségi, családi kapcsolatok kötelékében éltek - nem hagyott hátra mást, mint az utódok számára is megfelelő, az ő társadalmuk lényegét visszatükröző hősepikát: a magányos hőseneket.

A történelem igen gyors változásánál fogva ugyanis az üstökös-ként feltűnt nomád birodalom nem tudta kialakítani nemzeti eposzát, hiszen erre ideje sem volt, s a társadalmi feltételek sem tették lehetővé.

A nomád feudalizmus nem ismeri sem a nemzet, sem pedig a haza fogalmát. A lovasnomád társadalom számára ugyanolyan ellenséget jelentett a megegyező nyelvű nomád, mint a különböző, és megfordítva. Dzsingisz mongoljai szövetségeseikként kezelték és használták fel a meghódított nomád államokat - karlukok, kirgizek - de utolsó szálig kiirtották a velük azonos nyelvet beszélő tatárokat. A lovasnomád társadalom nem ismert súlyos nyelvi problémákat, és nem ismerte a földrajzi haza fogalmát sem, vagy csak igen általános formában. A nomád számára ott a haza, ahol megfelelő lehetőség kínálkozik a legeltetésre, s a ködös megfogalmazások a legendás Altajról és Hangájrról inkább csak a legendák világára utaló elképzelések, ugyanúgy, mint a földalatti vagy földfeletti világról szóló hiedelmek.

A hosszú - eposzi méretű - hősenek szerkesztésének bizonyos állandó, statikus szabályai voltak a lovasnomád népköltészetben. Tulajdonképpen szerkesztés helyett összeállítást kellene mondanunk. Az ének-ciklusok, amit sokan eposznak tartanak, úgy keletkeznek, hogy az énekes a rövidebb hőseneket egymás után fűzi. Legtöbbnyire csak annyi változtatást eszközöl rajtuk, hogy a főszereplő nevét valamennyi énekben azonosra teszi. Az így létrejött produktumok hősenek-ciklusok, amelyeket csak összeállítottak, de nem szerkesztettek meg, minden egyes ének önálló kerek egész, nem függ össze az őt megelőzővel vagy az utána következővel, s ami a leglényegesebb, csak az egyes énekeken belül halad előre a cselekmény, az ének egésze önálló ciklusok láncolata.

A lovasnomád államok népköltészete a valóban megtörtént események feldolgozására kialakított egy sajátos műfajt, a sírfelirat műfaját, amelyet Képes Géza találaton siratóénekeknek nevez. Tonjukuk vagy Bilge kagán felirata a türköknél, Dzsi-güntej vagy Hindu felirata a mongoloknál, egy-egy hatalmas, prózában vagy rit-

mikus prózában megírt siratóének, amely az elsíratott tetteit sorolja fel a történeti igazságnak megfelelően.

Annak, hogy a hősének eposzá alakuljon, az elmondottakon kívül még két lényeges akadálya volt. A hősénekből ugyanis hiányzik a történeti mag, az az alap, amely az eposz létrejöttének lényeges feltétele. Emellett az eposz a példamutatás és a szórakoztatás igényével is fellép, azaz példát mutat a jelennek az elmúlt időkől, s régen volt hősök lelkesítő tetteivel szórakoztatja a hallgatóságot.

A lovasnomád társadalom hőséneke azonban nem a racionális, hanem az irracionális számára készült. A hősének mágikus célokat szolgált, s nem a hallgatóságra akart hatást gyakorolni, hanem a természetfelettre. Előadásmódjának szigorúan meghatározott feltételei voltak: csak télen lehetett előadni őket, csak éjszaka, csak ha a Fiastyúk az égen volt, és csak ha valamiféle jelentős ünnepség-vadászat, hadjárat-közeledett. Az ezek ellen a feltételek ellen vétőket a hiedelmek szerint a természetfeletti hatalmak szigorúan megbüntették. (9)

A hősének alkalmatlan volt arra, hogy belőle alakuljon ki az eposz, s mivel rajta kívül más epikus műfajok nem voltak - kivéve az említett, csak egyszer lejegyzett és többé nem terjedő sírfeliratot - a lovasnomád társadalom anélkül tért át a földművelő, feudális életformára, hogy létrehozta volna az eposz műfaját.

A nemzetközi folklórkutatás legtöbb esetben nem tesz különbséget a hősének és az eposz között. A hőséneket az eposz fejlődése korai fázisának fogja fel, amelyből kellő átalakulás útján jöttek létre a nagy nemzeti eposzok. Ezért aztán a hőséneket a legkülönbözőbb elnevezésekkel illetik, mégis megkülönböztetve az igazi eposztól: mitikus eposz, naív eposz, archaikus eposz stb.

Arra azonban nincs példa, és nem is lehet, hogy a lovasnomád társadalom létrehozta volna nemzeti eposzát, vagy akár törzsi eposzát is, hiszen e társadalom hőséneke nem elbeszélő és példamutató, hanem rituális, a természetfelettit befolyásoló műfaj volt. Ezen a jellegén nem is változott egészen a földművelésre való teljes áttérésig, amikor is a társadalom jellegének megváltoztatásával a rituális helyére a történelem ábrázolása lépett. Hiába is keressük tehát az eposz emlékeit, a lovasnomád társadalom nem jutott el az eposzalkotás fokára.

A lovasnomádok népköltészete azonban ennek ellenére nem volt szegényes. Az említett verses műfajok - hősének és később a történeti (vitézi) ének - mellett éltek a nemzeti társadalom jellegzetes alkotásai a verses mítoszok, a rituális dalok, az áldó és átkozó énekek, ódák és sámándalok.

A prózában írt műfajok közül a legendák és a mondák a legfontosabbak, hiszen ezek "magyarázzák" az elmúlt idők történetét. Az egyes törzsek mondái, a kiemelkedő egyéniségek körül kialakított legendakörök széles elterjedtségnek örvendtek, még akkor is, ha meg sem közelítették a mindent elsöprő hősének népszerűségét.

A honfoglalás előtti lovasnomád magyarság ugyanúgy nem hozhatta létre népi eposzát, mint ahogy a többi lovasnomád állam sem. Bár az epika gazdagon virágzott a honfoglalás előtti időkben - ez főleg a hősénekre, a legendákra, a mondákra és talán a verses mítoszokra vonatkozik - a nagy magyar eposz azonban sohasem jött létre, hiszen ennek hiányoztak mind a társadalmi, mind pedig a művészi feltételei.

A letelepedett, földművelésre áttért magyarság eposzának a vizsgálata pedig már más feladatokat állít a kutatók elé.

Lőrincz László

JEGYZETEK

1. Képes Géza, A magyar ősköltészet nyomairól: Irodalomtörténeti Közlemények, 1964, 2. oldal.
2. Ugyanott.
3. Ez a lényege tulajdonképpen Képes Géza említett nagyobb tanulmányának.
4. A pusztai hősepika tanulmányozói számára még ma is az egyik legjobb forrás: N. N. Poppe, Chalcha-mongoljskij geroičeskij épos (Moszkva-Leningrád 1937).
5. A nomád feudalizmus leírását adja B. Ja. Vladimircov, Obščestvennyj stroj mongolov című könyvében. (Leningrád 1934).
6. Ligeti Lajos, A Mongolok Titkos Története (Budapest 1962), 166. oldal 191-es jegyzet.
7. A soreleji alliterációs forma még Mátyás idejében is hatott a keresztény költészetre. Az ismert ómagyar Mária siralmon kívül az alliterációs forma legszébb emléke a Mátyás királlyá választásáról szóló ének:
Mátyást mostan választotta
Mind ez ország királyságra,
Mert ezt adta Isten nekünk
Mennyrországból oltalmunkra.
8. A lovasnomádok hősepikájának tartalmi-tipológiai elemzésére még csak elszórt kísérletek történtek. A mongol verses hősepika elemzésére N. N. Poppe idézett művében tett kísérletet. Más lovasnomádok hősepikájának ilyenirányú behatóbb elemzéséről nincs tudomásunk. Radloff gazdag anyaga alapján (W. Radloff, Proben der Volksliteratur der türkischen Völker Süd-Sibiriens) e cikk szerzője próbálkozott elsősorban a szibériai törökség hősepikájának tartalmi-tipológiai elemzésével és számolt be arról az MTA Néprajzi Intézete által rendezett, és az eposzról foglalkozó tudományos ülésen.
9. Ismeretes, hogy a természetfeletti hatalmak gyakran beavatkoznak az énekesek tevékenységébe; megdicsérik vagy korholják őket az ének színvonalától függően. A burját elbeszélés szerint, amelyet magam is hallottam a Szelenga vidékén, maga Geszer-bátor ereszkedik le időnként az égből, hogy figyelmeztesse az énekest, ha valamilyen hiányosságot észlelt a róla szóló hősének előadásában.

PÁRHUZAMOSSÁG AZ IRODALMI ARAB NYELVBEN
(A tartalom és forma néhány kérdése)

A klasszikus arab irodalmi nyelv egyik jól ismert sajátossága az úgynevezett párhuzamos szerkezetek (parallelismus membrorum) gazdag használata. Elsősorban a "rímes prózá"-ban (sag) szembeeső ez a nyelvi jelenség, de lényegében az egész irodalomban jelen van, beleértve a mai irodalmi nyelvet is. Ha még meszebbre tekintünk, nyugodtan elfogadhatjuk azt az általánosan elterjedt nézetet, amely össz-sémi (és éppen ezért ós-sémi) jelenségnek tartja a párhuzamosságot. Szándékosan használtam az "irodalmi" és "irodalmi nyelv" kifejezéseket, mert olyan irodalmi-stilisztikai eszköznek szokás tekinteni a párhuzamosságot, amely csupán formai célokat szolgál, s nem a nyelvi kifejezés eszköze (kifejezés alatt itt szükségszerű kifejezést értek, amely a közlést előreviszi).

Ennek a véleménynek az összefoglalására álljon itt Beeston kitűnő (a mai arab nyelvről szóló) könyvének egy rövid részlete: "... a tautológiára való hajlamosságot nem lehet tagadni, de ez valóban nagyon régi időkből származó örökség, melynek gyökerei a legősibb sémi irodalomban találhatók meg. A kánaánita költészet - amint azt az i. e. második évezredéből származó ugariti költemények példázzák - és az Ószövetség költői ihletésű részei hatásukat ... két (alkalmanként három) szakasz közti ritmikai egyensúly révén érik el, melyeket a köztük lévő gondosan megszerkesztett értelmi párhuzamosság is jelöl. Ez jelenthet ellentétre vagy hasonlóságra épülő párhuzamot. ... Az ósi arab oratórikus próza pontosan ugyanezeket a jellegzetességeket mutatja, rendszerint a további díszítéssel együtt, hogy a párhuzam minden egyes tagjának utolsó szavai rímelnek is. ... Az arabok kedvelik (és mindig is nagyon kedvelték) két vagy több olyan kifejezés használatát, amelyek, ha szorosabb értelemben véve nem is tekinthetők szinonimáknak, olyan közel állnak a szinonimákhoz, hogy igen kevésbé járulnak hozzá a szerző gondolatai előbbreviteléhez, s így egy ... retorikus stílust hoznak létre ...". (1)

A kérdés, amelyet vizsgálni kívánok, a következő: mennyiben tekinthető helyesnek ez a nézet, amely a párhuzamosságban elsősorban (vagy kizárólagosan) irodalmi és formális (szintaktikai vagy lexikai) jelenséget lát - és milyen tanúság vonható le általában véve a kapott válaszból az irodalmi és nyelvi elemzés (irodalmi nyelv és köznyelv), valamint a szintaktikai-lexikai forma és szemantikai tartalom viszonyára nézve. (2)

Tekintsünk el most, kiindulásképpen, attól, hogy milyen stilisztikai-formális szerepük van a párhuzamosan felsorakoztatott szerkezeteknek (mint irodalmi anyagnak) és vizsgáljuk meg néhányuk a jelentésük szerinti kapcsolatát, egyszerű köznyelvi kifejezéseknek véve őket. A jelentéstani vizsgálatok során a következő két általános feltételezésből indulok ki: 1. minden szó jelentése megadható, mint bizonyos tulajdonságok (szemantikai jegyek) halmaza, kombinációja, melyek közül vannak általános és kevésbé általános jegyek. Egy tulajdonsággal (jeggyel) vagy rendelkezik egy szó, vagy nem, vagy közömbös irányában (+, -, 0); 2. nem szükséges, hogy a szavak legyenek elsődlegesek, amelyek másodlagosan bonthatók fel jegyekre - a jegyek egy része, (vagy mind, de legalább az általános jegyek),

elsődleges a szavakkal szemben. Eszerint a nyelvi szabályok először kiválasztják a jegyek egy részét, majd a hozzáillő lexikai egységeket (szavakat), amelyek tartalmazták, mintegy "magukkal hozzák" a jegyek maradék részét. Ezt alátámaszthatják "emlékezőtechnikai" megfigyelések is: hol teljes szavakra emlékezünk, vagy azok után kutatunk emlékezetünkben, hol pedig csak egyes jellemzők, tulajdonságok (jegyek) után. Az, hogy a szemantikai jegyek hogy jutnak a szavakban kifejezéshez, esetleges: a jegyek egy adott halmazát kifejezheti egyetlen szó, több szó, vagy teljes mondat is.

A következő példánkban a párhuzamos elemek majdnem teljes szinonímák, lényegében egyetlen igen általános tulajdonságban különböznek, oly módon, hogy az egyik rendelkezik e tulajdonsággal (s ezért e jegyre nézve pozitív kijelölést kap a szemantikában), míg a másik nem rendelkezik vele (negatív kijelölésű):

1. fitna wa dakā': okosság - gyors felfogás és okosság - éleseszűség, tiszta ész. Az első terminus a szellemi befogadás folyamatáról, míg a második a befogadó szellemi közeg állapotáról ad képet, a közöttük lévő különbség a dinamikus-statikus (akció állapot) ellentéppárra redukálható.

2. ḥass wa šu^cur (3): érzékelés, érzékekkel való felfogás - érzékelés, valaminek a tudatában levés, érzékek által. Az első esetben egy folyamatról van szó, míg a másodikban elsősorban egy folyamat eredményéről.

3. gumūd wa ihhām (4): homályosság, nehezen érthetőség (a hallgató találja ilyennek valaki beszédét) és homályosság, kétértelműség (a beszélő teszi ilyennek a saját beszédét más számára). A különbség megint csak állapot és akció ellentéte.

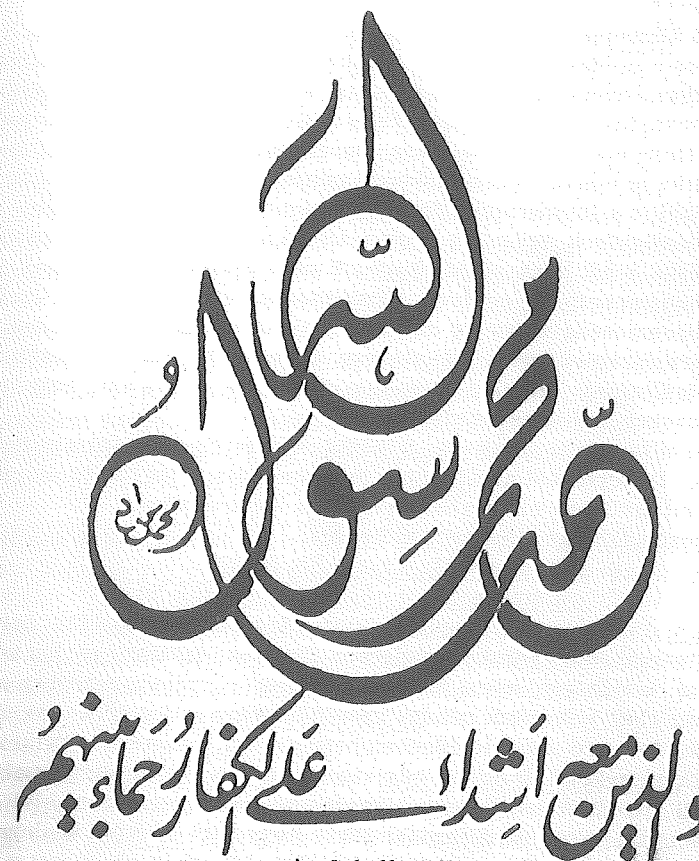
4. mut^caban maktūdān (5): fáradt állapotú, megviselt, agyondolgozott.

5. al-bayn wa 'l-sayr (6): az elválás, távollét és az eltávozás, távolra menés. Ebben az esetben még egyértelműbb a cselekvés - cselekvés eredménye kettősség, a folyamat és annak befejeződése révén létrejött állapot (dinamikus-statikus)

6. la^c ani 'l-iddikār wa 'stahwatnī 'l-afkār (6): égette szívemet a valamire való gondolás (folyamat) és elragadtak gondolataim (gondolkodásom terméke).

A fenti példákban a párhuzamos lexikai egységek szemantikai tartalma majdnem teljesen megegyezik, (a homonímiáktól most eltekintve), kivéve egy igen jelentős, általános jegyet. A párhuzamosság használatának az a célja, hogy a kifejezést erre a jegyre nézve közömbösítse, s a valóságot a maga teljességében tudja megragadni e tulajdonság tekintetében - tehát mind a folyamatot, mind annak eredményét; mind egy dinamikus cselekvést, mind a hozzákapcsolódó állapotot, - mivel nincsen egyetlen olyan lexikai elemünk, vagy nincs az elemeknek egy olyan sora (pl. mondat), amely ki tudná fejezni ezt a teljességet. A párhuzamosság ebben az esetben elemei szemantikai tartalmának (jegyei halmazának) a konjunkcióját jelenti, tehát azokat és csakis azokat a tulajdonságokat, amelyek mind a kettőben megtalálhatóak.

Általában véve feltételezhetjük, hogy univerzálisan az elemek szemantikai konjunkcióját, azaz párhuzamba állítását használja a nyelv, ha azt a jelentésartalmat kívánja megragadni, bemutatni, amely két vagy több elemben közös. Az arab nyelv egyik igen érdekes sajátossága ennek az eszköznek fokozott mértékben való kiaknázása. Ennek, többek között, egyik oka az, hogy a klasszikus arab szókinés szavainak jelentős része az általános jelentésartalmakat csak igen konkrét tartalmi elemekkel együtt foglalja magában, s ezért, ha erre az általános részre akarunk utalni, csak az egyes konkrét esetek felsorolásával tudjuk megtenni.

Arab kalligráfia

A párhuzamosság ilyen jellegű kihasználása nemcsak olyan esetekre jellemző, amikor a főleges (általános vagy konkrét) jegyek leválasztása a cél, hanem akkor is, amikor alapvetően többjelentésű szavak egyetlen jelentésére akarunk utalni. A már idézett Beeston mutat rá erre a jelenségre, ebben az esetben elfogadván a párhuzamosság funkcionális jellegét: ha két szó konjunkcióját használjuk, akkor arra a jelentésre utalunk, amely mindkét szóban közös:

7a. ḥukm wa qaḍā' - 7b. ḥukm wa sultān

A ḥukm jelentései: ítélet (döntés vagy hatalom) irányítás; a qaḍā' jelentései: ítélet (döntés vagy befejeződés, befejeződés) stb; a sultān jelentései: hatalom (autoritás vagy uralkodó). A 7a. ily módon "ítélet/döntés"-t, míg a 7b. "hatalom/irányítás"-t jelent.

Azonban, ha alaposabban megvizsgáljuk a 7. példát, arra a következtetésre juthatunk, hogy a teljesen különböző jelentések szétválasztásának funkciója mellett egy másik, korábban tárgyalt funkciót is betölt a párhuzamosság: az általánosítás, valamilyen szemantikai jegytől való elvonatkoztatás funkcióját. A ḥukm ugyanis ezekben az összetételekben a dinamikus jelentést, az akciót képviseli, míg a qaḍā'

és a sultān az állapotot, a statikus jelentést. (7) Ez egy-egy esetben lehetne véletlen műve is, a rendelkezésre álló példák nagy száma azonban kizárja ezt a lehetőséget. Véleményem szerint arról van szó, hogy az egymás mellett létező (először kontextuálisan, később általában nyelvileg) lexikai elemek, melyeknek a szemantikai tartalma (jegyeik halmazza) megközelítőleg megegyezik (esetleg teljesen, elvben ez is lehet), polarizálódnak néhány általános tulajdonság tekintetében - ezek közül is a legfontosabb és leggyakoribb a statikus-dinamikus jegy.

A párhuzamosságok nyelvi, a nyelvtudás szintjén történő, és szemantikai indítású vizsgálata tehát arra mutat, hogy két nagy csoportra oszthatjuk őket: funkcionális párhuzamosságra, (melyek létrejöttének oka szemantikai-tartalmi), és formális párhuzamosságra (amely csupán ritmikai-hangzásbeli célt szolgál).

Ezzel természetesen nem azt akarom állítani, hogy a funkcionális párhuzamok nem szolgálhatnak ritmikai-formális célokat is - csak azt, hogy logikailag a szemantikai szerep betöltése az elsődleges.

A funkcionális párhuzamosság feladata mindenképpen a szemantikai tartalom megszorítása. Ez történhet az általános és a specifikus jegyek semlegesítése révén és egyaránt eredményezhet absztrakciót és konkretizációt.

A következő példában mindkettő előfordul:

8. atawaqqa^{cu} 'l-qāfila kulla lamḥa
wa ataraqqabu 'l-rāhila kulla ṣubḥa (8)

Az atawaqqa^{cu} "várakozom, magamat vmi várásának állapotába helyezem" és ataraqqabu "várakozom, várakozásteljesen figyelek, kutatok" párhuzama a statikus-dinamikus kettőséget fejezi ki, míg a qāfila - "rāhila párosban a második megszorítja az első jelentését néhány specifikus jegy tekintetében: az első "karaván"-t jelent, de a szó alapjelentésében benne van a "hazatérő", "visszatérő" jelentés is (a karaván két hely között oda-vissza jár), míg a második csak "valahová menő"-t jelent, tehát "az engem egy bizonyos helyről egy másikra elvivő karavánt vártam, több napon keresztül állandóan lesve jövetelét" a kívánt közlendő.

Ugyanebben a makámában, kicsivel később előforduló párhuzam a qāfila és a rāhila között már csak formális jellegű, reminiscencia:

9. wa qad qaniṭtu min al-qāfila
wa ayistu min al-raḥl wa 'l-rāhila (8)

Itt ugyanis a rāhila már egész mást jelent: "teve". A párhuzamosság szolgálhat ellentétek szembeállítására is - ez megintcsak lehet funkcionális és formális eszköz is.

10. wa bī 'l-gammu 'l-muq^{cidu} 'l-muq^{im} fi fawti 'l-qāfila
wa 'l-bu^{cd} ḥani 'l-rāhila (8)

A muq^{cid} "leültető" és muq^{im} "felállító" ellentétpár kötőszó nélküli együttes szerepeltetése azt fejezi ki, hogy "nyugtalanító". A másik párhuzamban a fawt és a bu^{cd} részben kiegészítik egymást (dinamikus-statikus): "távolra menés, eltávozás" és "távollét"; a sor elején részben a kettő ellentétébe épül a szerző nyugtalanító bánata: "miközben a karaván (esetleg) eltávozik, én távol vagyok tőle (s még inkább: "távol leszek tőle, ha eltávozik"), s ezért van bennem ez a nyugtalanító bánat/aggodalom".

A következő példában a párhuzamosság első része igazán szükségszerű, míg a második rész leíró (s részben dicsítő) jellegű (ez nem művészeti kritika, csak nyelvészeti megjegyzés):

11. ... wa anā atasaḥallā narā 'l-ṣabr wa atasaḥallab
wa ataqallā ḥalā ḡamri l-gayz wa ataqallab (8)

Az atasallā nāra ... "tűzön égék" és az ataqallā ḥalā ḡamri "...parázson megvagyok pirítva" kettős a dinamikus-statikus ellentétre akar utalni (erre mutat az igékhez a főnevek megválasztása is), míg az al-ṣabr wa atasaḥallab "...türelem és az al-gayz wa ataqallab "...mérgeledés és ficánkolok/nyugtalanul izgek-mozgok kettős, mint ellentétpár, leíró jellegű, de, s ez igen érdekes, ugyanakkor statikus-dinamikus párt is alkot, s ez már további szemantikai "játéka" a szerzőnek, hogy a dinamikus kezdethez párosítja a statikus végződést, és fordítva (a két sornak így szinte minden része, minden irányban - oldalt és függőlegesen is - részt vesz valamilyen oppozícióban).

A párhuzamosságnak, mint nyelvi eszköznek még akkor is lehet igazi funkcionális szerepe, ha a párhuzamba állított elemeknek nem mindegyike között van lényegi szemantikai kapcsolat - ilyenkor a párhuzam, mint forma, összekapcsolhatja ezeket az elemeket, ha csak ideiglenes jelleggel is (hic et nunc):

12. ... sahhala 'llāhu 'l-mahraḡ
wa qarraba l-faraḡ (8)

"Mégkönnyítette Isten a kiutat - közelhozta a szabadulást a szenvedésből". Ez implikálja azt, hogy al-mahraḡ huwa 'l-faraḡ, azaz: "a kiút, kimenet innen megváltás, öröm".

Mindvégig a funkcionális párhuzamosság szemantikai indítását, jellegét hangsúlyoztam - ugyanakkor egy ilyen szemantikai párhuzamot, egy általános jegy mindkét oldalát, egyszerre kifejezhet egyetlen lexikai elem is:

13. tawassamtu raḥiq riḥlatī
wa samīr laylatī (6)

Ebben a példában a tawassamtu jelentése: ta'ammaltu wa ta^carraftu, vagyis: "alaposan szemügyrevettem és felismertem/ismerősnek találtam". Ugyanakkor a raḥiq riḥlatī és a samīr laylatī kifejezések (de a második mindenképpen) ismétlést tartalmaznak, mivel a raḥiq jelentése önmagában is: alladī yurāfiḡu bil-riḥla (aki valakit elkísér az utazáson), a samīr jelentése: al-musāmīr alladī yuhaddītu bil-layl, azaz: "aki éjjel beszélget, társalog". Ugyanakkor a raḥiq riḥlatī és a samīr laylatī kifejezések sem jelentenek semmivel sem többet. A raḥiq esetében azonban indokolható a riḥlatī, használata azzal, hogy a raḥiq általános jelentéssel is rendelkezik, mint "társ" a laylatī "éjszakám" csak formális célokat szolgál ezen elemzés alapján a samīr mellett.

14. fa-ṣada^{ca} bi-mahabbatī
wa bahbaha bi-ṣuḥbatī (6)

A ṣada^{ca} jelentése: kaṣafa wa bāḥa "felfed/feltár és ismertté lesz előtte". Miután a két sor ok-okozat viszonyában áll egymással, nem lehet csupán dicsítésnek tartani a második sort: "felfedte szeretetemet és dicsérte társaságomat", azaz: "szeretetem felfedése volt az oka társaságom dicséretének".

Éppúgy, ahogy a 13. példában nem volt a samīr mellett a laylatī-nak szemantikai szerepe, úgy nincsen a következő példában tartalmi funkciója az irtahalnā-nak.

15. tumma 'htamalnā muḡiddayni
wa 'rtahalnā mudliḡayni (6)

"Azután elindultunk sietve (mi ketten) - nekivágtunk az útnak éjszaka indulván neki".

Az ih̄tamalnā és az irtahalnā nagyjából ugyanazt jelenti ebben a kontextusban. Az ih̄tamalnā-nak előfordul más jelentése is, ami magyarázhatná az irtahalnā szerepeltetését, mely abban állna, hogy egyértelművé tenné, melyik jelentése érvényes e helyütt (vö. a 7. példával kapcsolatban mondottakkal). Ez azonban most mégsem igaz, mivel mind a muğiddayni, mind pedig a mudliğayni jelentése tartalmazza a "memni, útrakelni" jelentést (melynek itt nagyjából az ih̄tamala és irtahala is megfelel) - ezért a párhuzamosság használata, legalábbis tartalmi okokból, szükségszerűen. Szintaktikailag sem szükségszerű, mert a két adverbialis szerkezet (formailag aktiv participiumok) állhatnak egyetlen ige mellett is: tumma'htamalna muğiddayni mudliğayni "aztán útnak indultunk sietős léptekkel indulókként, kora este menőkként (mi ketten)".

A 16. példában ezzel szemben szükség van a párhuzamosságra, mert a második sor az első két adverbialis módosítást tartalmazza:

16. fa-qad kadaba fi da^cwāhu
wa kaburā mā'ftarāhu (6)

Az első sor véleményt nyilvánít valaki beszédéről: "hazug dolgot állított", majd a második sor ezt két ponton kiegészíti: "nagyot és saját maga által kieszelt dolgot hazudott (nagy volt az, amit hazug módon kieszelt)". Szemantikai konjunkcióról ugyan nem beszélhetünk, ez esetben (legalábbis nem abban a szűkebb értelemben, ahogyan a terminust korábban használtuk), a párhuzamosság használatának oka itt is funkcionális: a kifejezendő tartalom (X szerint az, amit Y állít, nem igaz, mégis akarattal állít nem-igazat, ez a hazugsága igen nagymértékű, és ő maga találta ki) hozzáigazítása (lexikailag és szintaktikailag) a nyelvi eszközök által nyújtott lehetőségekhez. Mindez persze nem jelenti azt, hogy ezt a tartalmat csak és kizárólag párhuzamossággal lehetne kifejezni - számos lehetőség közül a beszélő (aki jelen esetben író) azt választja ki, amelyik szándékának legjobban megfelel. Ez a beszélői szándék magában foglalja a szöveg egészéhez való igazodást, a stilisztikai-formális szándékot, hangsúlyt, stb.

Lényegesnek tartom hangsúlyozni: nem általában véve a párhuzamosságról igyekeztem bizonyítani, hogy tartalmilag funkcionális eszköz, hanem azt állítottam, hogy a klasszikus arab nyelvben néha elkerülhetetlenné válhat, hogy bizonyos tartalom kifejezésére a párhuzamosság formális eszközét használja. Ez nem mond ellent annak, hogy akár nagy mennyiségben is, találunk tartalmilag üres, díszítő jellegű párhuzamos szerkezeteket is:

17. tazīnu'l-māsiya
tu^cīnu'l-nāsiya (6)

"Díszje a rajta menőnek - Segítője a serdülőnek" (9).

18. fa-lam ara dawā'a qiasatī
wa lā masāga gussatī (6)

"Én pedig nem láttam írt bajomra - Sem orvosságot bánatomra" (9).

Összefoglalva, bizonyos párhuzamossági jelenségek a klasszikus arab nyelvben, amelyek irodalmi szövegben fordulnak elő, teljesen új értelmezést nyerhetnek azáltal, ha kiindulásképpen a köznyelvi szemantika (általános jelentéstartalmak) felől közelítjük meg vizsgálatukat. Kiderül, hogy ez a szerkesztési mód funkcionális célokat is szolgálhat, ellentétben azzal a közhiedelemmel, hogy csak ornamentika, üres ismétlés. Az író, ha egy bizonyos szemantikai tartalmat (a jegyek bizonyos halmazát) ki akarja fejezni, rákényszerül, hogy használja, vagy választhatja a párhuzamos szerkezeteket.

Ugyanakkor a konkrét, egyedi szövegelemzés szintjén bizonyos párhuzamos szerkezetekről kiderülhet, hogy tartalmi célokat szolgálnak, esztétikai eszközök, másokról pedig az, hogy formális, funkció nélküli elemek. A gyakorisági és egyéb mennyiségi tényezők szintén csak a nyelvhasználat szintjén válnak érdekessé.

Ezek alapján azt a feltevést is megkockáztathatjuk, hogy a párhuzamosságnak a sémi nyelvekben általában véve gyakori és jellegzetes használata nem egyszerűen bizonyos formális műalkotási irányzat nagymértékű elterjedésével magyarázható, hanem éppen ellenkezőleg, azért terjedhetett el, válhatott népszerűvé a párhuzamosság, mint művészi eszköz, mert a nyelv (a sémi nyelvek általában) eleve rendelkezett ezzel az eszközzel, mint a tartalmi kifejezés szükségszerű módjával.

Általánosságban, a párhuzamosság elemzése a klasszikus arab irodalmi nyelvben azt is bizonyítja, hogy az irodalmi nyelv vizsgálatának alapja csakis a köznyelvi elemzés lehet, s a külső szintaktikai forma elemzését meg kell előznie a belső szemantikai tartalom vizsgálatának. (10) Mindez egyben példázza azt is, milyen módon tud a nyelvészet támogatást adni az irodalom-esztétikai elemzésnek.

Iványi Tamás

Jegyzetek

1. A. F. L. Beeston, The Arabic language today, London, Hutchinson University Library, 1970, 112-113. l.
2. Természetesen a kapott eredmények mindaddig nem tekinthetők bizonyíthatóknak, csak valószínűnek, amíg legalább egy korszak vagy stílus (pl. a makáma-irodalom) teljes vizsgálata nincs elvégezve, és a vizsgálat eredményeit nem helyezzük egy teljesebb igényű szemantikai leírás keretei közé.
3. Tāhā Husain, Du a'ul-karawān c. könyvéből való a példa. A teljes idézet: qad malikat Calayhi hassahu wa šu^cūrahu "Uralma alá vetette őt, az érzékelése és az érzetei révén nyert tapasztalata/ismerete által".
4. Tāhā Husain, i. m. A teljes idézet: wa kāna fī hādā'l-sawt gumūd wa kāna fī hādā'l-sawt ibhām wa kāna fī'l-sawt galāt masdaruhu hādā'l-gumūd wa'l-ibhām "Ebben a hangban homályosság volt, ebben a hangban kétértelműség volt, azonban volt a hangban valami méltóságjelenség (is), amelynek a forrása (éppen) ez a homályosság és kétértelműség volt".
5. Tāhā Husain, i. m.
6. Al-Harīrī, Maqāmāt, Beirut 1873.
7. A nyelv disszimilációval is védekezik az ellen, hogy egy lexikai elem két különböző jelentése összekeveredjék. Nem lehet például egy szógyök két alakját egymás után különböző jelentésekben használni: hukmī hukmī nem jelentheti azt, hogy "joghatalom", bár elvileg ennek nincs akadályja. E jelentésre a sulta qadā'iyva kifejezést használják, melyben a sulta ugyanazt jelenti, mint a sultan. A fentebb említett szóhármastól tehát a két "szélsőértéket" hasz-

nálja fel az egyértelműség kedvéért, a középben álló, és az összetétel mindkét felét jelentő hukm helyett. Ez ellentétes értékű, de a szemantikai konjunkcióhoz hasonló folyamat.

8. Al-Hamadānī, Maqamat. Taqđim wa šarḥ : Seyh Muḥammad ^cAbduh (6. kiadás). Dār al-Masriq, Beirut 1968.
9. Hariri és Hamadani makámáinak magyar nyelvű válogatott kiadásából (A szűz és az asszony, Bp. 1973. Válogatta, jegyzetekkel ellátta, utószót írta és a nyersfordításokat végezte Simon Róbert, fordította Tótfalussy István) való ez a két fordítás. A többi példa esetében akkor sem idéztem ezt a magyar fordítást, ha megtalálható lenne a kötetben, mivel szószerinti fordításokra volt szükségem (a két utolsó esetben azonban szinte szószerintinek tekinthetők a fordítások).
10. Ellentmondásnak látszik az a tény, hogy a klasszikus arab pusztán irodalmi nyelv, mindig is az volt. Itt a "köznyelvi elemzés" alatt azonban csak annyit értek, hogy "úgy kell elemezni, mint egy elsődleges közlési funkciókkal bíró nyelvet" először, s csak aztán irodalomként.

Közel-Keleten, de általában az egész világon elterjedt néphiedelem szerint bizonyos emberek szemének és pillantásának rontó hatása van, mellyel másoknak ártani tudnak, betegséget vagy anyagi károsodást okoznak. A népi képzelet az egészen széles értelemben vett irigységben látja ennek fő okát. Ha valaki megirigyel valamit, már kárt okozhat a tulajdonosnak, sőt az is elég, ha csak csodálkozó tekintettel szemlél valamit, vagy szavakban fejezi ki valami fölött érzett bámulatát, tehát "elkiabálja" valaminek vagy valakinek a szépségét vagy jóllétét. Általában az ún. "első pillantást"-t is bajthozónak tartják.

Nem mindenki rendelkezik a gonosz szem erejével. Elsősorban a Közel-Keleten ritka kékszemű embereknek, szétálló metszfogúaknak, összenőtt szemöldökűeknek és szakálltalanoknak tulajdonítanak ilyen képességet. (A női fátyolviselés is az idegen, gonosz szem elleni védelemre hivatott.)

Bizonyos állatok, elsősorban a vipera és a gekkó gyík, valamint a dzsinnek szemét is ártalmasnak gondolják.

Vannak olyan, egyébként jószándékú emberek is, akik akaraton kívül ártanak pillantásukkal. Érdekes, hogy nem mind a két szemnek kell okvetlenül ártó hatásuknak lenni: a kiváló egyiptológus Posener professzor egy kairói ismerőse az egyik szemén mindig kötést viselt, nehogy tekintetével szétzúzza az útjába kerülő tárgyakat. A gonosz szem pillantásától elsősorban a gyerekeket, a háziállatokat és mindenféle új holmit (pl. autót, házat, bútorokat) kell féltetni.

A gonosz szemmel kapcsolatos elképzelések az araboknál régi múltra tekintenek vissza, megtalálhatók már a Koránban is: "Menedéket keresek a hajnal uránál... az irigy rosszától, amikor irigykedik" - hangzik a 113. szúrában, ahol Mohamed bizonyára a gonosz pillantásra gondolhatott. A próféta a hadísz-gyűjtemények tanúsága szerint is hitt a gonosz szemben. Málik ibn Anasz kortársának és tanítványának, az egyiptomi Ibn Vahnak Dzsámija, melynek a hidzsra utáni III. sz. közepéből származó kézírata Edfuból került elő, több változatban is közli azt az - egyébként más forrásokból szintén ismert - hagyományt, melyben Mohamed kijelentette, hogy "a szem (vagyis a gonosz szem) valóság" (al-ajn-haqq). Egy másik hagyomány szerint a próféta egyik kortársa, Szah ibn Hunajf meztelen felsőtesttel mosakodott, és amikor az arrajáró Ámir ibn Rabía megpillantotta szép, fehér bőrét, csodálkozva felkiáltott, hogy soha még ilyet nem látott, mire Szahlot rögtön heves rosszullét fogta el. Csak akkor lett jobban, mikor Mohamed parancsára Ámir megmosta testét.

Mohamed egyébként megengedte a ráolvasások (ruqia) használatát is, amelyben nincs bennük politeizmus. A Dzsámi több olyan varázsmondást közöl, melyeket maga a próféta használt. Egyikük így hangzik: Biszmi-l-láh arqák va-l-láhu jasfík min kulli nafsz au ajn, "Isten nevében megigézlek és Isten meggyógyít minden lélektől vagy szemtől". A Dzsámi őrző papirusz itt sajnos erősen hiányos, de egy, Ahmed Amín Qámúsz-ában található és még ma is használatos varázsmondás alapján nagy valószínűséggel a fenti formában állítható vissza.

A gonosz szem és hatása később is visszatérő témája az arab irodalomnak, Ibn Khaldún véleménye szerint minden másféle mágiával ellentétben, a rontó ha-

tás nem szükségszerűen szándékosság eredménye, ezért ha valaki szemmel ői, nem kell halálbüntetéssel sújtani.

A gonosz szem erejétől való félelem tükröződik az olyan egyiptomi közmondásokban is, mint pl. én il-habíb tibán va lahá dalájil va én iladuvv tibán va lahá dalájil "ami az ember belsejében van, megjelenik a tekintetében, hiába akarja eltitkolni", vagy én il-aduvv tibán va lahá zubán, mely közmondás az ellenség szemében lévő gyűlöletet a skorpió fullánkjához hasonlítja, vagy én il-haszúd fihá úd "az irigy szemében pálca van". Kifejezetten a kék szem ártalmosságára utal az ének isz-száfija má khallat áfija, szóról-szóra: "világos szemed nem hagyott egészséget". A száfija jelző itt kétségtelenül az ég színére, a kékre vonatkozik.

A szemmelverés a mágiának egy sajátos területéhez tartozik, ugyanis ebben az esetben a mágikus erő, mely minden mágikus cselekedetnek aktív tényezője, pusztán önmagában hat, nem kíséri semmiféle, egyébként szokásos rítus. Ellene kétféle módszerrel lehet védekezni: úgy, hogy nem keltjük fel az irigy szem figyelmét, de úgy is, hogy a felkeltett figyelmet másfelé tereljük. Az előbbi védekezés jellemző példáit adják a mások irigységétől féltő, szegényes ruhában járó, jómódú gyerekek, vagy az arab házak dísztelen homlokzatai. A figyelem elterelését szolgálják az amulettek (hidzsáh, herz), melyeknek éppen az a célja, hogy magukra vonják az irigy tekintetet, rájuk essék az első pillantás, s csak ezután - már ártalmatlanná téve - érje azt, amit az amulett védelmez. A jelen tanulmány célja néhány ilyen jellegű egyiptomi, a szakirodalom által nem ismert amulett bemutatása.

A kairói és vidéki taxik utasa a kocsi akasztott, ráfestett vagy ráírt amulettek valóságos kis gyűjteményét figyelheti meg. A kocsi hátulján mindennapos az Alláh akbar "isten hatalmas" felirat, vagy a sajátos, felül csúcsos, lent gömbölyded cseppalakban megörökített és kalligráfikus Másalláh "amit isten akar". A hátsó üvegre szokták felírni a sofőr gyerkeinek nevét is, valamint a maa-sz-szaláma vagy alfi szaláma "eredj békével" búcsúköszöntést; a vezető nevével együtt olykor az autó orrára, a hűtőrácsra kis gyermekcipőt erősítenek, esetleg még egy kitömött gyíkszerű állatot. E helyen fordul elő egy patkó is, meg a műanyagból kiformált Alláh név, a névmágiában neki tulajdonított védő erő hordozójaként. A kocsi belsejének feliratai között szerepel általában a já rabb szitrak "Ó, Uram, védelmezz!", a tavakkalt alá-l-láh "Istenben bízom", isztaant bi-l-láh "Istentől kértem segítséget" és a biszmi-l-láhi-r-rahmáni-r-rabím "az irgalmas és könyörületes Istennek nevében". A visszapillantó tükörrre gyakran kis Koránt és olvasófüzért akasztanak, melynek végén bojtok csüngenek. A Koránt kis zacskóban helyezik el, ennek széleit rojtok és különböző függők, mint pl. apró, világoszöld halak, vagy kis, kék lópatkók díszítik.

Ezek az amulettként használt tárgyak és feliratok valamennyien a vezető és járműve épségét és biztonságát hivatottak biztosítani. Legérdekesebb közöttük a gonosz pillantás ellen védelmező, különböző alakú szem-amulettek. Legegyszerűbb és legelterjedtebb formája az autók orrán, az egyik vagy mindkét oldalon látható, szemöldökkel ellátott, többnyire kék színű szemek, melyek közepének alulról, ferdén, egy nyílvevessző szegeződik. A nyílvevessző keresztül is hatolhat a szemre. Nemcsak taxikon, hanem más járműveken, mint pl. háromkerékű kocsikon, ételárúsok kocsiján és a guruló hajóhintákon is megfigyelhetünk ilyen szemeket. Egy amulett kb. 14 cm magas és 8 cm széles, összezárt ujjú kéz látható, a te-

nyér közepén pedig egy kb. 6 cm széles és 2,5 cm magas szem, szemöldökkel, (1. kép). A szem felett kétsoros felirat: il-én szabítu va rabbu-l-irs naggáni "a szem eltalált, de a trón ura megmentett". A kéz aljához 2,5 cm széles és 10 cm hosszú, félkör alakú sávban a következő felirat illeszkedik: já nász já sarr kifája qarr "Ó, gonosz emberek, elég az irigykedésből". A tenyér alapszíne narancssárga, a szem fekete, a feliratok és a körvonalak pirosak. Egy másik változatban a kéz képe és az alsó felirat hiányzik, helyette kék égen repülő szemet látunk (a repülést felhőszerűen rajzolt, fehér körvonalak érzékeltetik), melyet alulról szárnyas, vörös nyílvevessző talál el, s melyből három piros könnyesepp hull (2. kép). Mindkét változat előfordul jobb- és balszemes, illetve jobb- és balkezes alakban. Általában párosan szerepelnek, így biztosítva a jobb és a bal szem elleni egyidejű védelmet.

Különösen sok ilyen amulettet láthatunk a kairói pályaudvar északi oldalán az utasokra várakozó vidéki, főleg a Deltából jövő taxikon. 1972-ben a véletlen összehozott itt az amulettek készítőjével és egyben eladójával, aki kb. két éve űzi ezt a mesterséget és matrica formában árulja az amuletteket. Mint elmondotta, az amulettek megrajzolásakor mindenben a megrendelő taxisofőrök utasításait követi.

A já nász já sarr kifája qarr, melyet a másik mondattal együtt talán tekintetünk egyfajta varázsigének, ruqjának is, szabályos kairói népnyelvi mondat, a népnyelvben közismert kifája qarr típusú tiltószöveggel. A qarr sajátosan népnyelvi szó, melynek az irodalmi arabban pontos megfelelője nincs. Valószínűleg az irodalmi qarra egyik mellékjelentéséből származik, mely a következő értelemben is használatos: qarra-l-kalám fi udnihi "a beszédet fülébe öntötte", vagy "titokban fülébe sűgött". A szíriai-libanoni népnyelvben is előfordul a szó, qarr, qjerr alakban, "grommeler, radoter", ill. "coasser" jelentésben. Ahmed Amín Qámúsza szerint értelme: al-haszad bi-l-kalám "irigykedés szóban". Ezt a jelentését találjuk különböző közmondásokban és szólásokban: qarr alé lihadd má kharab betu "addig irigykedett rá, amíg elpusztította a házat". Ha egy jobb módú ember megbetegszik, azt mondják neki: qarr alék in-nász "irigykedtek rád az emberek". A kiejtett szónak tisztító erőt tulajdonítottak már a pogány arabok is: a törzsek fegyveres összecsapását megelőző és a költők által recitált hidzsát, mely eredetileg varázsmondás, átok lehetett, a tényleges harc fontos elemének tekintették; a kiejtett szóról azt tartották, hogy úgy találja el az embert, mint a kilyt nyíl. A szavak mágikus erejét növeli az összecsengő végződés, a rím alkalmazása, az egy hang híján azonos alakú szavak felhasználása, mint pl. a sarr - qarr esetében.

A gonosz szem ellen felemelt védekező tartásban ábrázolt kéz a homöopati-kus, az utánzó mágia egyik példája. A kinyújtott kéz az ártó pillantás elleni, természetes védőeszköznek ábrázolásával remélték ártalmatlanná tenni a rontó hatású szemet. Ez a kéz, arab nevével khamsha u-khamésza szószerint "öt és ötöcske", mely elnevezés az ötös számmal, vagyis az ujjak számával valamilyen kapcsolatban álló amulettek egész sorára alkalmazható, a gonosz pillantás elleni amulettek között a legismertebb.

A tenyér közepén lévő szemet ábrázoló amulett tulajdonképpen egy, valamilyen formában minden arab országban használatos átokformulának a rajzos megjelenítése. Khamsha fi én il-aduvv "öt az ellenség szemébe"; khamsha fi ének "öt

a szemedbe"; khamsza fi vudzsh il-aada "öt az ellenség arcába" - hangzik a védőformula a gonosz, irigy pillantás ellen, s e formula néha egyszerűen khamszá-vá rövidülhet. A feliratokat és a kéz képét összekapcsoló amulet tulajdonképpen egy szóbeli és egy manuális mágikus ritust egyesít, az ábrázolás célja nyilvánvalóan a védekezés állandósítása. A sajátos benne az, hogy kéz és szem együtt jelenik meg.

Általában a kezét ugyanis önmagában láthatjuk. Vörös festékekkel festett vagy fémlemezből kivágott, kiterjesztett ujjú változata az ételárusok kocsiain, boltok kirakatain, vagy - főként Libanonban - az autók ablaküvegein a leggyakoribb. Házak falain, ajtóin is megjelennek a rozsdabarna színű kézlenyomatok. Ezek festőanyagául a nagy Bajrámkor leölt birkák vérének használták, ebbe mártott kezüket nyomják a falra. Érdekes itt megemlíteni a koptok hasonló szokását, melyet a felső-egyiptomi Dér el-Adraban láttam. A helység lakói, ha fogadalomképpen, vagy szegények részére birkát ölnek le, a vérével keresztet festenek a templom falára kívül vagy belül. A szokás régi eredetére utal a Biblia: a zsidóknak húsvét havában a tizedik napon egy bárányt kellett a házhoz vinniük, majd miután a tizenegyedik napon leölték, véréből az ajtófélfákra és a szemöldökökre kellett hinteniük. Egy szemelláthatóan aitológikus jellegű hagyomány a kézlenyomatok alkalmazásának létrejöttét Mohameddel hozza összefüggésbe, azt állítva, hogy a próféta az istenszobrok elnyomása miatt elégedetlenkedő tanítványai számára nyomta papírra tintába mártott kezét. A mohamedánok ezt a bajelhárító kezét, mely egy szimbólikus értelmezés szerint az iszlám öt pillérét és dogmáját jelképezi számukra, a próféta lányának nevével Fátima kezének is hívják.

Az egyéneknél viselt kezamulettek többnyire apró, kék üvegből készült, kinyújtott ujjú kezek. A kék szín igen lényeges, mert nemcsak a gonosz szem jellemzője, hanem nagyon gyakran az ellene védő amuletteknek is.

A házak falára nyomott kéznek és ezeknek a kis kezamuletteknek a kombinálásából származik talán az egyiptomi választási hadjáratok idején kék festékekkel falra mázolt kéznek az ötlete, mely alatt felirat szólít fel ennek vagy annak a jelöltnek a megválasztására.

A szemet kilőni készülő nyilat ábrázoló amulett is az utánczó mágia egyik megnyilvánulása, de itt az ábrázolt mágikus ritusban talán még a kezamulettnél is világosabban jelenik meg a gonosz szem elpusztításának vágya.

A két amulett magyarázatakor az eddigiek során bizonyos általános jegyekből indultunk ki, vannak azonban olyan sajátos tulajdonságaik is, melyek indokoltá teszik, hogy az arab hódítást megelőző korba, sőt a fáraókori Egyiptomba menjünk vissza árnyaltabb elemzésünk érdekében, legalábbis eredetük bizonyos elemeinek vizsgálatakor.

Az ókori Egyiptomnak talán legnépszerűbb amulettje a kék színű, ún. udzsat (=ép) szem volt, mely szemöldökkel és a szemhez alul csatlakozó, függőleges és részútos nyúlvánnyal ábrázolta a szemet. Ez utóbbi talán a szemből lecsurgó könnyeket akarta jelképezni. Birtoklásától jó egészséget, védelmet, jólétet várhatnak.

Az óbirodalom végétől az udzsat-szemek ábrázolása megjelenik szarkofágokon is, mert úgy gondolták, hogy segítségükkel a halott kiláthat koporsójából. Később az udzsatok egyre inkább védő jelleget kapnak. Nagymennyiségű ilyen udzsat-szem került elő a sírokból. Egykor a hajósok, éppúgy, mint a modern Egyiptom

taxisofőrjei, ráfestették járműveikre a gonosz szemtől, szemmelveréstől védő szemet. Az udzsat-szemek formáját vizsgálva, valószínűnek tűnik, hogy a szem nyúlványából, részben azok helytelen értelmezésével keletkeztek a mai autókön látható amuletten a szemet kilövő nyíl és a könnycseppek.

A szemnek az egyiptomi mitológiában is fontos szerepe volt. Hórusz és Széth küzdelmében Széth kitépte ellenfele szemeit, melyeket aztán Thoth, az írnök-isten gyógyított meg. Nem lehetetlen, hogy a mitológiai küzdelemnek ez az aktusa jelenik meg végsőkéig elcsökevényesedett formában a nyíllal megsebzett szemet ábrázoló amulett alakjában.

A mitológiában a Nap és a Hold is szerepel úgy, mint az égisten két szeme, melynek alakjában Hórusz, majd Ré is megjelenik. Egy mítosz szerint Ré saját szemét küldte el ellenségei megbüntetésére. Ez az égitestként szereplő és égen vándorló szemnek a képe jut az ember eszébe az amulett felhőben mozgó szemének láttán.

A kéz-amulettet is kedvelték a régi egyiptomiak, ennek szintén bajelhárító képességet tulajdonítottak. Ilyen amulettek is nagy számban kerültek elő a sírokból. Egy skarabeus-amulettén krokodil, kéz és a torz Bész isten figurája látható. Nyilvánvaló, hogy mind a kéz, mind Bész az egyiptomiak számára gyakori veszélyt jelentő krokodilok ártalmatlanná tételére szolgált. Az ábrázolás alapondolata azonos a szemmelverést elhárító kezét ábrázoló amulettével. Az egyiptomi emlékeken sűrűn előforduló imádkozó alakok kéztartása is hathatott a Fátima-kéz ábrázolására.

Nem ritka látvány a szem és a kéz együttes előfordulása sem. Az udzsat-szemeket ugyanis időnként kézzel egészítették ki. A Metternich-sztélén például a Napot és a Holdat jelképező jobb- és baloldali udzsat-szem két-két felemelt kézpárja azt a benyomást is keltheti a szemlélőben, mintha a másik szem ellen irányulna. Thoth, mikor a Nap-isten elszökött szemét visszahozza, majom-alakban tűnik fel, amint két keze közt tartja a szemet. Mindezek az ábrázolások, rég feledésbe merült tartalmuktól függetlenül, pusztán megjelenésükkel is hathattak napjaink amulettjeinek kialakulására.

Az irigység semlegesítését szolgálja a taxikon látható másalláh felirat is. Ha ugyanis valamit megcsodál az ember, jó hozzátenni ezt, vagy a szallá an-nabi "áldás a prófétára" felkiáltást, hogy a dícséretet ne tulajdonítsák az irigységnek. Számos más módon, a legkülönbözőbb talizmánokkal védekeznek még a gonosz szem ellen. Közéjük való az a növényi eredetű amulett, melyet 1967-ben szereztem Kairóban, a szúq al-Gúrijében egy gyógynövény- és füstölőszerárustól. Boltjában ott függtek a kollokintusz-növény (arabul hanzal, népnyelvben handal), dinnyeszerű, de annál jóval kisebb, 8-10 cm átmérőjű gyümölcsei (3. kép). Alakja emlékeztet a strucctojására is, melyet szintén használnak a gonosz szem elleni talizmánként. A handal gyümölcse a kereskedő szerint még arra is jó, hogy kettévágva és az ember sarkára kötve kiszívja a testből a betegségeket. A felfüggesztett, megszáradt héjú gyümölcslebdákat különböző mágikus jelek borították. Felül, a csúcsán, egymással szemben 2-2 félhold, illetve ötágú csillag, pentagramm helyezkedett el. A pentagrammot Salamon pecsétjének is nevezik, mert a hagyomány szerint Salamon ezzel készítette a dzsinneket engedelmességre. Gyakran jelenik meg a félhoddal együtt. Alakja révén a félhold miatt analógikus kapcsolatban van a szarvval és a lópatkóval, melyeket szintén használnak a gonosz

szem ellen. Az amulett oldalán körben Alláh neve olvasható, stilizált írással. A szó mágikus erejét növeli, hogy az istennév betűi, a köznapi írásmódtól eltérően, nincsenek összekötve, hanem külön-külön írottak. Látható még itt az m, h, k, l és h betű is. A betűknek általában mágikus ereje van, az említettek pedig különösen fontosak, mert többször szerepelnek Allah 99 nevének kezdőbetűi között: pl. al-Malik "a Király", al-Hamíd "a Dicsért", al-Latíf "a Titokzatos", al-Karím "a Kegyes", Huvva "Ő". Az m, l, k, együttesen is a Malik nevet adja. Egy második m betű Alláh számos m-mel kezdődő neve közül utalhat valamelyikre.

A betűkhöz hasonlóan bizonyos számoknak is titkos értéket és erőt tulajdonítottak, ezzel magyarázható három számnak ilyenforma felírása: $\frac{3}{5} 2$. A kettes

szám mágikus ereje abban rejlik, hogy isten mindenből kettőt teremtett, a három általánosan ismert "szent szám", az ötös pedig megkülönböztetett szerepű az arab számmágiában, hiszen ennyi a kéz ujjainak, a pentagramm ágainak, az iszlám dogmáinak és pilléreinek, valamint a napi imáknak a száma. Az ötös és a kettes összegéből adódó hetesnek éppen ilyen rendkívüli jelentősége van, és mágikus hatású az öt, kettő és három összegét adó tíz is, az öt pedig a kettő és három összege. Az amulett alsó részén ismét egy félholdat és egy pentagrammot láthatunk egymással szemben. Így tehát egy minden lehetséges eszközzel megerősített amulett védelmezte a kereskedő boltját.

Fodor Sándor

Jegyzet

A cikk bővebb változata a könyvészeti utalásokkal együtt megjelent: A. Fodor, The Evil Eye in Today's Egypt: Folia Orientalia XIII(1971), Warszawa-Kraków 1972, pp. 51-65.

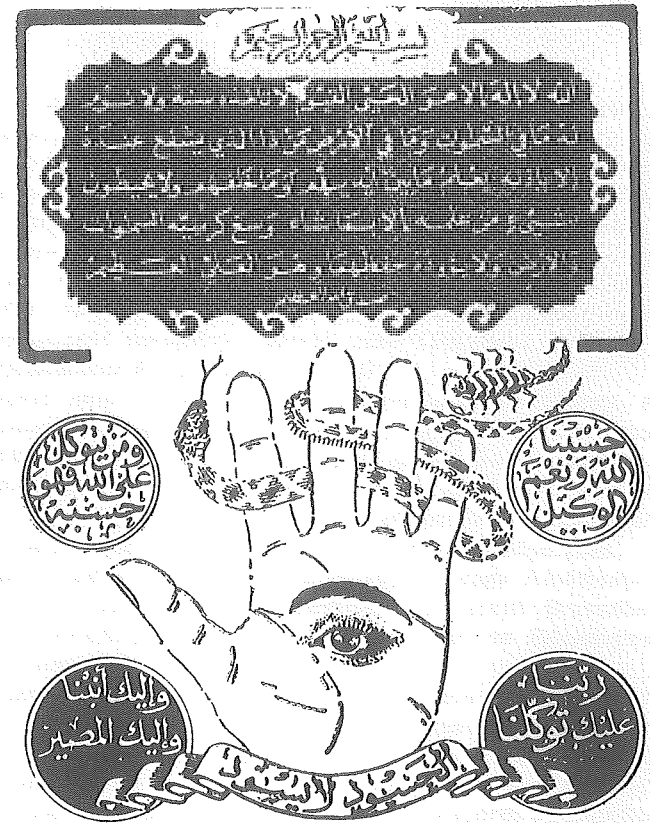
1.

2.

3.

Gonosz szem ellen védő, nyomtatott amulett Líbiából, Korán-idézetekkel.

Kígyó- és skorpiómarás ellen is védeni hivatott.

Az 1848-as magyar szabadságharc bukása után Törökországba menekült magyar emigránsok kiadatlan iratai között és megjelent emlékirataiban több, török szempontból is figyelemreméltó emlék található. A legjelentősebb csoportot Kossuth Lajos török nyelvtana és más, török vonatkozású kéziratok alkotják. (1)

A törökországi magyar emigrációról mintegy száz, nyomtatásban is megjelent memoárt ismerünk. (2) Segítségükkel nemcsak a törökországi emigráció történetét és életét ismerhetjük meg, hanem bepillantást nyerhetünk a múlt század közepének török társadalmi életébe is. Ilyen szempontból különösen kiemelkedik közülük Hutter József memoárja, amely már 1851-ben, Kossuth törökországi emigrációjának második évében megjelent. (3)

Hutter József nem tartozott Kossuth közvetlen környezetéhez, ezért, amikor 1850 februárjában Sumlában (mai nevén Kolarovgrad) feloszlott a magyar emigráció és Kossuthot a vezető személyekkel együtt Kütahyába internálták, Hutter József is, mint a többi mintegy 350 menekült, szabadon dönthetett további sorsáról. A török kormány egy ideig anyagi támogatásban részesítette a menekülteket. Voltak, akik Törökországban maradtak, megtelepedtek Konstantinápolyban, vagy török katonai szolgálatba álltak, mások Nyugat-Európába vagy Amerikába vándoroltak. Hutter József öt társával együtt Konstantinápolyba, majd Bruszába ment. Rövid időre Kütahyába is ellátogatott, elbúcsúzott Kossuthtól és Németországba utazott, ahol véglegesen letelepedett.

Hutter József emlékirata az emigráció története szempontjából forrásértékű munka. Török szempontból pedig egyike a legérdekesebb emlékiratoknak. Hutter József lelkes érdeklődéssel figyelte és írta le a számára sok szokatlan újszerűséget nyújtó keleti világot. Már Vidinben, az emigráció igen zavaros és fájdalmas heteiben részletesen beszél az ott lakó bolgárok életéről és szokásairól, Sumlában pedig, nyugodtabb körülmények között, a törökök életéről és szokásairól.

Mint minden keletre vetődő európai ember, ő is különös érdeklődéssel figyelte a mohamedán török nők különleges, zárt életét. Művében egy külön fejezetet szentel e témának, a XIV. fejezet ezt a címet viseli: "Das weibliche Geschlecht im Orient". Itt beszél a török nők virágnyelvéről is, majd a könyv végén található három függelék egyikében: "Kurzes Wörterbuch der türkischen Blumensprache", 42 virágnyelvi szótást mutat be.

A törökök a titkos nyelvet *kuş dili*-nek ("madár nyelv") nevezik. A szerelmeseik titkos nyelve is jól ismert, Hutter Józseftől lejegyzett formája azonban kurióznak számít. Nézzük, mit mond róla maga a lejegyző:

"A török nők az utcán mindnyájukat egyformán tetőtől talpig befedő talárt hordanak, őket nem ismerheti fel senki, de ők mindenkit és mindent látnak. Sajnos semmi módjuk nincs arra, hogy érzéseiket a kiválasztott szerencsés férfinak tudtára adják. Írni nem tudnak, idegen férfivel beszélniük nem szabad. Leleményességük kitalált egy jól bevált eszközt, a virágnyelvet vagy helyesebben jelnyelvet ("Zeichensprache"). Ebben a néma beszélgetésben nemcsak a különböző virágnevek játszhatnak szerepet, hanem minden látható, hordozható tárgy is. Amikor a férfi vagy nő elküld, vagy mellette elhaladva átnyújt kedvesének egy tárgyat, a

megajándékozottnak ki kell ejtenie a tárgy nevét, és meg kell keresnie az arra rímelő és az adott helyzethez illő szólást. Hogyan lehetséges ez? Ha ismerjük a török nép azon vonásait, hogy a világ egyes tárgyainak és jelenségeinek sajátos jelentést tulajdonít, hogy rendkívül könnyedén játszik a rímekkel, s hogy minden pillanatban kész találós kérdést feltenni és megoldani, nem tartjuk lehetetlennek." (Id. mff 182-185.1.)

Hutter József maga is költő hajlamú író volt, könyvében több versrészlet - többnyire fordítás - található. A virágnyelvi szólások német fordításait is rímekbe szedte, hogy ezzel is közelebb vigye az eredeti török szöveg szelleméhez és hangulatához. A rím kedvéért fordítása néha pontatlanná válik, olykor csak általánosságban adja vissza a török eredetét (pl. a 17. és 28. szólásban), gyakran viszont még szívesebb, teljesebb, mint az eredeti (pl. a 3., 7., 9., 21., 22. és 32. szólásban). A 4. és 40. szólásnak általánosságban való fordítása eufémisztikus okokkal is magyarázható. Ahol a szerző nem törekedett rímes fordításra (pl. a 2., 5., 15., 20. és 27. szólásban), általában pontosan fordította le a török szöveget. Nagyon valószínű, hogy mint maga Kossuth és a legtöbb magyar emigráns, Hutter József is tudott valamennyire törökül.

A szerző német nyelven írott, gót betűkkel nyomott könyvében a török szövegek, mind a két függelékben, mind a szöveg közben előforduló adatokban, mindig latin betűkkel vannak kiszedve. A török hangokat a német ortográfia megfelelő betűvel és betűkapcsolataival jelöli. Pl. a török ç hang jele "dsch", a ç hang "tsch" stb. A török magánhangzók közül nem tudja jelölni a veláris ı hangot, amelynek a jele nála mindig "i". Az ü hangot általában "ü"-vel, de többször "u"-val, az ö hangot rendszerint "o"-val, ritkábban "ö" betűvel jelöli.

Az alábbiakban betűhíven közlöm Hutter József virágnyelvi anyagát a hozzátartozó német fordítással együtt. Csak a szólások sorrendjében végeztem némi módosítást, Hutter József címszavai ugyanis csak nagyjából követik az ábécé rendet. A jelenlegi sorszám után zárójelben közlöm az eredeti sorszámot is. Az anyagot követő jegyzetekben megadom a török szöveget mai helyesírással s a mai kiejtésnek megfelelően, s ahol szükséges, megjegyzéseket fűzök a török szöveghez, illetőleg annak német fordításához. (4)

1.	/2/	<u>Aladscha</u>	<u>Tschalisch beni alindscha</u>
Buntgesprengt	Bemüh' dich, bis du mich empfängst.
2.	/6/	<u>Aine</u>	<u>Gel benim evine</u>
Spiegel	Komme in mein Haus.
3.	/7/	<u>Bakla</u>	<u>Al beni sakla</u>
Bohne	Nimm und behalt mich zum Lohne.
4.	/9/	<u>Bundschuk</u>	<u>Wer bana emdschik</u>
Glaskorallen	Lass mich bei dir schlafen.
5.	/11/	<u>Tschagla</u>	<u>Ben aglarim, sende agla</u>
Frische Mandeln	Ich weine, wein' auch du.
6.	/12/	<u>Tschini</u>	<u>Kaldür aradan kini</u>
Porzellan	Thue deinen Groll hintan.

7.	/14/	<u>Dogme</u>	<u>Ghairije gonül vermet</u>
Knopf	Gib dein Herz nicht dem ersten besten Tropf.
8.	/23/	<u>Fagfuri</u>	<u>Iokdur sendschilein huri</u>
Feines Porzellan	Es gibt keine Houris so schön wie du.
9.	/25/	<u>Findik</u>	<u>Bis sise sikhindik</u>
Haselnuss	Wir flüchten zu deinem Genuss.
10.	/24/	<u>Findschan</u>	<u>Baghischla bise dschan</u>
Kleine Tasse	Schenk uns die Seele.
11.	/26/	<u>Funda</u>	<u>Ne saman gelür sen bunda?</u>
Schleuder	Wann kommst du hierher?
12.	/13/	<u>Hassir</u>	<u>Oleim jessir</u>
Rohrmatte	Ich will sterben als dein Gatte.
13.	/40/	<u>Hilal</u>	<u>Gende elünile dschanimi al</u>
Neumond	Tödtete mich mit deiner Hand.
14.	/1/	<u>Ibrischim</u>	<u>Ne dir bise bu hischim</u>
Seide	Was kündet uns diese Pracht und Freude?
15.	/3/	<u>Indschi</u>	<u>Nitschin sevmessin benim gibi kendschi?</u>
Perlen	Warum liebst du nicht einen Schatz, wie mich?
16.	/30/	<u>Kaabe</u>	<u>Schimden saura tobe</u>
Die Kaaba	Von jetzt an thue Busse.
17.	/27/	<u>Kakule</u>	<u>Ojarmisin makule</u>
Kardamon	Wirst du dich dareinschicken?
18.	/29/	<u>Kalai</u>	<u>Seni sermek kolai</u>
Zinn	Nach deiner Liebe steht leicht der Sinn.
19.	/28/	<u>Katife</u>	<u>Etme kimse ile latife</u>
Sammt	Scherze mit Niemanden.
20.	/31/	<u>Kiredsch</u>	<u>Iki ise birinden getsch</u>
Kalb	Hast du zwei, so verzichte/auf einen.
21.	/33/	<u>Lahane</u>	<u>Bulma bise behane</u>
Kohl	Nimm keinen Vorwand zum Uebel oder Wohl.
22.	/32/	<u>Lüle</u>	<u>Sana oldum kole</u>
Pfeifenkopf	Dein Slav ich armer Tropf.
23.	/34/	<u>Masi</u>	<u>Bis etdik niasi</u>
Mandoleten.	Wir haben dich darum gebeten.
24.	/38/	<u>Merdschan</u>	<u>Feda olsun bin dschan</u>
Korallen	Tausend Seelen sollen dein Opfer werden.
25.	/36/	<u>Meschin</u>	<u>Sokakde goreim leschin</u>
Leder	Auf der Gasse will ich ihre Leiche sehen.

26. /35/ Midia Göndürme bise hediye.
Muscheln Schick uns keine Geschenke.
27. /37/ Mor Görme bise hor.
Violet Schau mich nicht schief an.
28. /39/ Nischeste Ischitüm jarüm chasta.
Pomade Ich hörte, sie sei krank.
29. /5/ Oerümschek Severim seni olundscek.
Spinne Ich liebe dich bis zum Ersterben der Sinne.
30. /8/ Penbe Gionülün kimde.
Baumwolle Wem gehört dein Herz?
31. /15/ Sakis Ben muschtakis.
Mastix Ich sehne mich nach dir.
32. /20/ Salata Jüri beri maglatha.
Salat Weich von himmen, Unkraut in der Saat.
33. /16/ Sirke Bisi esirge.
Essig Erbarme dich unser.
34. /17/ Sünbül Ben aqlarım, sen gül.
Hyacinthen Ich weine, du lache.
35. /18/ Scheker Dschanim seni tscheker.
Zucker Meine Seele zieht dich mit sich.
36. /19/ Schische Elimi vermem ische.
Flasche, Glas Ich gebe nicht mein Jawort dazu.
37. /21/ Tardschin Tschekerim chardschin.
Zimmt Ich nehme auf mich, was sich geziemt.
38. /10/ Tasiane Bakma sokakde gesene.
Peitsche Schau nicht auf die, welche auf der Gasse gehen.
39. /22/ Udagatschi Gömülimüm iladschi.
Aloe Arznei für mein Herzensweh.
40. /4/ Un Dschunub isen jun.
Mehl Wasche dich von Makeln hell.
41. /41/ Jaglik Isterim allahdan saglik.
Taschentuch Ich bitte Gott um Gesundheit.
42. /42/ Junscha Severim seni olundscha.
Kleeblatt Ich liebe dich bis in den Tod.

Hutter anyaga a mai török olvasat szerint, magyarázattal:

1. Alaca - Çalış beni alınca.
2. Ayne - Gel benim evime. Az ayne régies alak, mai irodalmi és köznyelvi alakja ayna. Az "evime" elírás, evime helyett.
3. Bakla - Al beni sakla. A "behalt mich zum Lohne" kifejezésben a "zum Lohne" hozzátoldás a rím kedvéért született. A török sakla ige jelentése egyszerűen csak ennyi: "tarts meg engem!", vagy "rejts el engem!".
4. Buncuk - ver bana emcik. A válasznak ilyen általánosságban való lefordítása eufémisztikus okkal magyarázható; vö. az emcik szó "mellbimbó" jelentésével - (Zenk. 95 b, HŞ, TS, stb.).
5. Çağla - Ben aqlarım sen de ağla.
6. Cini - Kaldır aradan kini. A "kaldır" régies alak a mai kaldır-ral szemben. A perzsa eredetű kin szó jelentése: "Groll, Hass, Feindschaft, Bösheit, Rache, Kampf" /Zenk. 787 b/.
7. Döğme - Gayriye gönül verme. A "vermet" végén lévő "t" íráshiba, helyesen: verme. A fordítás a rímet keresve színesítette az eredeti török szöveget; a gayri jelentése egyszerűen "más", a válasz szó szerinti fordítása tehát: "Ne add másnak a szívedet!".
8. Fagfuri - Yoktur sencileyn huri. Az arab eredetű fagfuri szó jelentéséhez lásd Zenk. 668. c: fagfur "Chinesisches Porzellan", fagfuri "aus Porzellan"; Redh. 1891 a: fagfuri "China-ware". A sencileyn régies képzés, jelentése: "mint te". A válasz színtelenebb, de pontosabb fordítása: "Nincs hozzád hasonló huri".
9. Fındık - Biz size sığındık. A válasz fordítása a rím kedvéért itt is színesebb, mint az eredeti. A szó szerinti fordítás ez lenne: "Hozzátok menekültünk", vagy "Hozzátok bújtunk".
10. Fincan - Bağışla bize can.
11. Funda - Ne zaman gelirsin buraya? A "gelür sen" és a "bunda" régies alakok. A funda szónak "Schleuder" értelmezése téves; vö. HŞ. : funda "Gestrüpp, Dornengebüsch; Heidenkraut; Erica".
12. Hasır - Olayım yesir. Az "oleim" adatban lévő "e" betű valószínűleg íráshiba; helyesen "olaim" lenne. Az arab eredetű esir szónak régen yesir alakváltozata is volt; vö. Zenk. 51 b: esir oder yesir "Gefangener, Kriegsgefangener, Sclave, Galerensclave". Pontosabb fordítása ez lenne: "Bár foglyod (rabszol-gád) lehetnék!".
13. Hilâl - Kendi elinle camımı al. A "gende" alak szókezdő "g"-je valószínűleg nyelvjárási jelenséget tükröz, szóvégi "e" hangja viszont feltehetőleg elírás "i" helyett. Az "elünile" régiesen ragozott alak.
14. Ibrişim - Nedir bize bu hışım? A hışım szó "Pracht und Freude" jelentése

- téves; vö. HŞ: huşim "Wut, Zorn"; TS: "öfke". A válasz helyes fordítása tehát ez: "Mit jelentsen köztünk ez a harag?", vagy "Minek nekünk ez a harag?".
15. Inci - Niçin sevmezsin benim gibi kenci? A "kendschi" talán elírás "gendschi" helyett; vö. Zenk. 763 a: genc "Schatz, Schatzhaus" (< perzsa).
16. Kâbe - Şimden sonra tövbe. A "saura" elírás sonra vagy esetleg sanra helyett. Az irodalmi kifejezés şimdiden sonra "ezután", de a nyelvjárások, sőt a gyorsabb tempójú közbeszéd is ismeri a şimden sonra alakot. A "töbe" adat valószínűleg hosszú ö-vel töbe-nek olvasandó, ez pedig az irodalmi tövbe nyelvjárási megfelelője.
17. Kakula - Oyarmısın makula? Mind a kakula, mind a ragozott makula szövegi a hangjának a palatalizálódását az előző l hang okozta. A makul szó jelentéséhez 1. HŞ: "vernunftgemäß; richtig; verständig; vernünftig"; TS: "akla uygun, akıllıca". A válasz pontosabb fordítása tehát: "Beleegyezel-e az észszerűbe?"
18. Kalay - Seni sevmek kolay. A német fordítás alapján feltételezhető, hogy a "sermek" elírás "sevmek" helyett. A válasz egyszerűbb fordítása: "Könnyű téged szeretni".
19. Kadife - Etme kimse ile latife. A "katife" alak valószínűleg a latife hatására keletkezett.
20. Kireç - İki ise birinden geç. A kireç szó német fordítása sajtóhibából "Kalb"; helyesen "Kalk", azaz "mész".
21. Lahane - Bulma bize behane. A lahane mai irodalmi alakja lahana, a behane nem igen használatos. A török válasz szó szerinti fordítása "Ne találj számunkra kifogást!"; a "zum Uebel oder Wohl" nyilván a rím kedvéért lett hozzátoldva.
22. Lüle - Sana oldum köle. Pontosabb fordítása: "Rabszolgáddá lettem".
23. Mazi - Biz ettik niyazı. A mazi szó jelentéséhez lásd Zenk. 800 b: mazu, mazi "Gallapfel"; HŞ: mazi "Zapfen der Thuya orientalis".
24. Mercan - Feda olsun bin can. Az "olsun" elírás "olsun" helyett.
25. Meşin - Sokakta görevim leşin. A leşin régies tárgyeset a mai leşini helyett.
26. Midie - Gönderme bize hediye. A "midia" elírás lesz "midie" helyett: vö. Zenk. 899 b: midie "die Miesmuschel, Küchenmuschel"; TS: midye "Mytilus edulis". A "göndürme" régies alak a mai gönderme helyett.
27. Mor - Görme bizi hor. A "bise" feltehetőleg elírás "bisi" (olv. bizi) helyett; Vö. HŞ: hor görmek "geringschätzen"; TS: "değersiz saymak, değer vermemek".
28. Nişasta - İştittim yarım hasta. A perzsa eredetű nişasta "Stärkemehl, Bodenmehl, Satzmehl" (Zenk. 911 a) szónak a régi nyelvben nişasta, nişeste alakja is lehetett. A "ischitüm" és "jarüm" régies ragozást tükröző alakok. A török szöveg pontosabb fordítása: "Hallottam, hogy a kedvesem beteg".
29. Örümcek - Severim seni ölüncek. A fordítás kibővíti az eredeti török szöveg gondolatát, amely ennyit tesz: "Halálomig szeretlek téged".
30. Pembe - Gönlin kimde? A perzsa eredetű török pembe szó mai jelentése "rózsaszín; rózsaszínű (valami)" (TS), a régiségben azonban jelentése egybeesett a vele etimológiailag összefüggő mai pamuk, pambuk "gyapot" szó jelentésével. Vö. Redh. 453 a: pembe vulg. pembe "Cotton"; Zenk. 210 c: pembe-reng "baumwollfarben, d. i. fleischfarben, blassroth".
31. Sakız - Ben müstagız. A török válaszmondat szerkezetileg hibás: egyes szám első személyű személyes névmás (ben) után többesszám első személyű igei személyrag (-ız) következik. Helyesen így kellene lennie: Biz müstagız "mi vágyódók vagyunk, tele vagyunk vágyakozással". Vö. Zenk. 850 a: müştak 'sehnsüchtig, verlangend, begehrend'.
32. Salata - Yürü beri mağlata. A "jüri" - amennyiben nem elírás "jürü" helyett - jellegzetes nyugat-balkáni, illetőleg kelet-anatóliai nyelvjárási alak. Az arab eredetű mağlata szó jelentése "in Irrthum führende Rede; Sophisterei, sophistische Beweisführung; Irrung, irrigte Ansicht, Begriffsverwirrung" (Zenk. 866 b). Az "Unkraut in der Saat" ennek az elvont fogalomnak érzékletes, szép megfelelése.
33. Sirke - Bizi esirge.
34. Zümbül - Ben ağlar ım, sen gül.
35. Şeker - Canım seni çeker. A válaszmondat pontosabb jelentése: "Lelkem utánad vágyódik, téged akar".
36. Şişe - Elimi vermem işe.
37. Tarçın - Çekerim harçın. A harç szó jelentése "Ausgabe, Kosten, Aufwand; die zu einer Sache nöthigen Materialien". A válaszmondat pontosabb fordítása tehát: "Viselem a kiadásaidat".
38. Taziane - Bakma sokakta gezene. A taziane mai irodalmi alakja taziyane (HŞ).
39. Öd ağacı - Gönlimün ilacı. Az ödağacı első tagjának eredeti alakja üd; vö. Zenk. 640 c: 'üd (vulg. öd) "Aloeholz (zum Räuchern)"; Redh. 1327 a: üd vulg. ud. "Aloes-wood".
40. Un - Cünüb isen /cünüpsen/ yun. Az arab eredetű cünüp szó jelentése: "befleckt durch Samenausfluss". (Zenk. 367 b); "rituell unrein durch Samenerguss" (HS).
41. Yağlık - İsterim allahdan sağlık. A yağlık szó jelentése "feines, reichgesticktes Handtuch" (HS); "büyük mendil, çevre" (TS).
42. Yunca - Severim seni olunca (vagy ölünce). A német fordítás alapján, s a nyelvhelyesség szerint is, a válasz utolsó szavának ölünce-nek kellene lennie, s akkor a jelentése valóban ez lenne: "Szeretlek téged halálomig". Az ölünce olvasat azonban nem rímelne a Yunca ve-

zérszóval. Ha viszont az utolsó szót olunca-nak olvassuk, a fordítás így alakul: "Szeretlek téged, amíg csak vagyok". A yunca mai köznyelvi alakja yonca.

Kakuk Zsuzsa

Rövidítések és jegyzetek

- HS = Heuser-Şevket, Türkisch-deutsches Wörterbuch. 3. verbesserte und stark erweiterte Auflage, verfasst und herausgegeben von Fritz Heuser, Wiesbaden 1853.
- Redh. = James W. Redhouse, A Turkish and English Lexicon. New Impression, Constantinople. 1921.
- TS = M. A. Ağkay, Türkçe Sözlük, Dördüncü baskı. Ankara 1966.
- Zenk. = J. Th. Zenker, Dictionnaire turc-arabe-persan. I-II. Leipzig 1866-1876.
1. Kakuk Zsuzsa, Kossuth kéziratai a török nyelvről: Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 3, Budapest, 1967; Suzanne Kakuk, Les manuscrits inédits de Kossuth sur la langue turque: Acta Orientalia Hungarica XXII, 1969, 81-105.
 2. Ezek listáját lásd a Kossuth török vonatkozású kéziratairól szóló magyar nyelvű kiadásban a 119-123. lapon.
 3. Von Orsova bis Kiutahia, Von J. Hutter vorm. Hauptmann in der ungarischen Armee. Braunschweig. Verlag von Georg Jeger, 1851.
 4. Az anyag német nyelvű filológiai kiadását lásd: Acta Orientalia Hungarica XXIII, 1970, 285-295.

Függelékül közöljük itt Hutter török virágnyelvi rigmusainak rímes vagy legalább ritmikus magyarázatát Török Jánostól.

Tarkapetty - Igyekezz, hogy megszerezz!
Tükröcske - A házamba gyere be!
Babhüvely - Vigy magaddal s rejts el!
Gyöngyüveg - Add nekem a melleidet!
Új mandula, zöld mag - Sírok, te is sírhatsz!
Mázas csésze - Rosszkezeddel félre!
Gomb - Szívedet másoknak oda né dobd!
Porcelán - Nincs hozzád fogható menyei lány.
Mogyoróbél - Oltalmunk szíveteknél.
Findzsa - Add a lelked ajándékba!
Parittyá - Mikor jössz majd erre vissza?
Gyékény - Rabod lennék én!

Új félhold - Önkezeddel élttem oltsd!
Selyemzsineg - E vad harag közénk minek?
Gyöngyszem - Ilyen kincset, mért nem szeretsz engem?
Kábakő - Légy eztán vezeklő!
Kardamónmag - Hajlasz-é az okos szóra?
Őn - Téged szeretni könnyű vón'.
Bársony - Szíved mással ne mulasson!
Köszörűkő - Kettőből szabadulj egyiktől!
Káposztalevelek - Ne keress ürügyet!
Pipa - Nálad lettem rabszolga. /Vagy: Szerelmed rabiga!/
Gubacsfejek - Esedezve hogy kértelek!
Kláriss - Ezer lelke adnám máris!
Bőr - Bár már látnám tetemét az utcán!
/Szabadabban: Utcán heverne s szívében tőr!/
Kagylóhéj - Ajándékot ne küldjél!
Bíbor - Ne nézz rám oly csúful!
Pomádé - Azt hallottam, beteg a barátném.
Pókháló - Szerelmem halálos.
Pamutszövet - Kié a szíved? /Vagy: Gyapot - Szívedet kinek adod?/
Gyánta - Tele vagyok vággyal.
Salátafej - Tágulj innen, ne feleselj!
Ecet - Essen meg rajtam a szíved!
Jácintok - Te csak neved! Én sírok.
Cukorsüveg - Lelkem érted eped.
Üveg - Nem adok rá kezet.
Fahéjillat - Azt veszem, mi engem illet.
Ostorvég - Utcán a járókelőt ne nézd!
Áloe-ág - Bánatomra orvosság.
Liszt - Tisztátlan testedet tisztára mosd!
Zsebkendő - Alláh adjon egészséges esztendő!
Lóhere - Halálig szeretlek.

Szélesen gyűrűző és perújrafelvételre ösztönző viták összpontosulnak még ma is a törzs helyes és végleges fogalma körül, valamint ennek a terminusnap a pontos tartalmát és helyes használatát illetően; s a terminus rendszerint problematikusnak bizonyul mind akkor, ha társadalmi-kulturális (etnikai) vagy politikai egységekre alkalmazzák, mind pedig ha a társadalmi fejlődés állam előtti, "törzsi" fázisára vonatkozik (s ez utóbbinak későbbi társadalmakban továbbélő formáira, egészen napjainkig). (2) Az ezzel kapcsolatos vélemények széles skálája ellenére, amely még a törzs terminusának és fogalmának elutasításához is elvezet, az új meg új viták kiindulópontja, ha többnyire kimondatlanul is, gyakorlatilag változatlan: ti. makacsul tartja magát az a közkeletű meggyőződés, hogy az emberiségnek az a része, amely térben és időben kívül él a városi civilizáción, törzsekben áll. Következésképpen a tudós erőfeszítéseknek az a legfőbb célja, hogy felderítsék e "törzsek" határait és fontosabb ismerveit, hogy ezek segítségével aztán megkülönböztethessék őket egymástól. A szaporodó elméleti kérdések megoldását csupán újabb eset-tanulmányoktól remélik, amelyek majd további anyagot szolgáltatnak egy teljesebb és tökéletesebb absztrakcióhoz. Csakhogy e töredék-absztrakciók összeillesztgetésének eredményeképpen a "törzs" fogalma egyre bonyolultabbá válik, és a szakértők nem egyszer joggal borúlátók még a pusztá terminus alkalmazhatóságát illetően is.

A történeti-filológiai kutatás azonban, minthogy gyakorta kénytelen megítélni hiányosan dokumentált történelmi periódusokat is, szükségképpen elkerüli, de legalább elkerülheti a probléma ilyen jellegű túlbonyolítását. Mindenekelőtt azért építközhet hátrabban kevesebb téglából, mert többnyire történetírói koncepció vagy a történelem folyamának spontán szűrője válogatta a forrásokban megőrzött adatokat, még ha szűkös mennyiségben is, ha éppen azzal a bőséges anyaggal vetjük egybe, amely az etnológiai-szociológiai kutatás rendelkezésére áll. Már csak azért is, mert a történelmi múlt nem nyújt lehetőséget további helyszíni tanulmányokra, a történelmi kutatásnak szembe kell néznie a történeti jelenségekkel, jellegükkel és jelentőségükkel, nyíltan ítélkezve vagy akár hallgatva róluk. S ez nem lehetetlen, még annak a hiányos ismeretanyagának a segítségével sem, amellyel éppen rendelkezünk egy adott korról és helyről; mert ezeket a szűkös adatokat, előzményük és következményük, azaz történelmi folyamatuk ismeretében, más megvilágításba helyezi és magasabb helyi értékkel ruházza fel éppen a soraikat megritkító idő. Az a kényszerű, de célszerű módszer, amely a mennyiségileg zárt, vagy legalábbis nehezen gyarapítható forrásanyagot mindenekelőtt összefüggései segítségével igyekszik tisztázni, s az eredményt "visszacsatolva" halad tovább, már eddig is eredményesnek bizonyult, s a további kutatást is megkönnyítheti, nem utolsósorban az anyagokban elmerülő, s éppen az adatbőségtől megtorpanó tudományterületek számára. Joggal merülhet fel például a kétség, hogy vajon okvetlenül szükséges-e az -- elvileg -- összes törzsi jegyek olyannyira megkövetelt teljessége, s ezek maradéktalan ismerete ahhoz, hogy bátran alkalmazzassuk a "törzs" terminust,

esetleg éppen ideiglenes érvénnyel, vagy a megfelelő megkülönböztető jelzővel, ha a társadalmi-politikai fejlődés különféle szintjein álló társadalmakban fedezünk fel "törzseket".

A történelemnek erről a valódi, konkrét és sokszínű bázisáról nézve, rögtön kérdésessé válik a törzsi szervezet fenti "elméleti" megközelítése, vagyis a heterogén társadalmi-történelmi elemek különféle jegyeinek elvonatkoztatásáról nyert eklektikus általánosítás, a "törzs" fogalmának logikai szempontból is téves felépítése: összerakosgatása. Ha figyelembe vesszük, hogy az egyes társadalmak lényegesen különbözhetnek egymástól még azonos korszakban vagy történelmi fázisban is — az eltérő vagy változó belső és külső tényezők következtében —, akkor a "törzsi" társadalmakban is fel kell készülnünk arra, hogy helyenkint és időnkint, ott és akkor jellemző, sajátos jegyeket találunk — a közös vagy általános vonásokon felül —, még ha változatos mértékűek és fontosságúak is ezek a különbségek. Így tehát inkább a törzsi jegyek különböző, specifikus együttesét várhatjuk egy-egy társadalomban, mint minden esetben a felfedett törzsfarmáló tényezők teljes komplexumát. Összefoglaló tartalmú és egyetemesen érvényes "törzset" és törzsi jelleget természetesen csak akkor kereshetnénk, ha ugyanakkor egymással mindenben megegyező, sőt változatlan szerkezetű társadalmakat is feltételeznénk, mégpedig az egész világra vonatkozóan és az egész emberi történelem törzsi fázisában. Ez a feltevés azonban, amelyet a legtöbb kutató elutasítana, már az egyszerűsítésből fakadó veszélyeinél fogva sem lehetne akár még termékeny munkahipotézis sem.

A forrásos, diakrón kutatásban végül a történelmi anyag viszonylagos hiányosságai és valóságos hiányai, valamint a sajátos történelmi vagy filológiai problémák következtében is, újabb kutatási módszerek kidolgozására van szükség, beleértve az új típusú kérdésselvetést is. Amikor például a történelmi múltban törzsi jegyeket keresünk, először el kell döntenünk, hogy a forrásokban feljegyzett "országok", "népek", "királyságok" stb. közül melyik képviselt törzsi társadalmat, az ott említett etnikai egységek melyike tekinthető törzsnek, és így tovább. E különféle s lehetőleg kombinált elemzési erőfeszítések révén közelebb kerülhetünk bizonyos törzsek, törzsnek nevezhető társadalmi alakulatok valódi természetéhez, mind a további általánosítás céljára, ha ti. nem várjuk el, hogy minden egyes felfedezett vonás okvetlenül egyetemes érvényű legyen, mind pedig az adekvát megkülönböztetés érdekében, ti. nem várva több kizárólagos ismeret, elkülönítő határt és elszigetelten megfigyelhető jelenséget-jellegzetességet, mint amennyi egyáltalán tapasztalható, és amennyi tükröződik a forrásokban.

E kutatásra sarkalló derűlátást a jelen tanulmány szerzője a kínai forrásoknak azokból a feljegyzéseiből merít, amelyek — ha nem is fáradtság nélkül — eredménnyel faggathatók Kína szomszédairól és társadalmi berendezkedésükről; köztük arról a sztyeppebi birodalomról, amelyet vezetőiről és szervezőiről türk-nek neveztek (552-744). Szerencsénkre ennek a lovasnomád nagyhatalomnak a jelentősége elegendő indítékot szolgáltatott arra, hogy a kínai frástudók lejegyezzék a történetét, s összefüggő szövegekben és elszórt megjegyzésekben egyaránt markáns képet rajzoljanak róla, még ha történetírói ítéletük és magatartásuk mindig ellenséges is maradt a veszedelmes, harcias szomszédal szemben. Idegenkedésük, sőt ellenszenvük, s az ebben tükröződő "hazafiúi" szem-

benállás nyilvánvaló és gyakran hangoztatott indítóoka maga kínálja azt a körülményt, amely a sztyeppebiakokat könnyen és természetes módon megkülönböztetheti Kínától és más letelepült, földműves államoktól: eltérő életmódjuk, az állattartó, nomád pásztorkodó gazdaságuk, ennek minden társadalmi következményével együtt. Ezt az elsődleges és döntően meghatározó tényezőt nem jelzik ugyan határvonalak, a nomád állattartás övezet területileg nem különül el szigorúan a politikailag szembenálló birodalmaktól, vagy akár saját birodalmuk alávetett, változatos gazdaságú népeitől-népcsoportjaitól; a nomád pásztorkodás megszabta életforma mégis hatékony és aktív elkülönítő erő és indíték, nemcsak az erős nomádok gyakori és győztes háborúi következtében, (3) hanem azért is, mert az egyes gazdasági tevékenységeknek nagy a tekintélyük saját szférájukban, s ez rendszerint együtt jár a többi, más típusú gazdaság és létforma lebecsülésével. Ez a történelmi jelentőségű különbség, a nomád létforma gazdasági bázisa bizonyult alkalmasnak arra is, hogy a VI. századi lovasnomádok sok-komponensű, hatalmas sztyeppebi birodalmából egyetlen történelmi-politikai egységet formáljon, amely a kínaiak szemében is egységes egésznek tűnt, egyetlen névvel jelezhető "országoknak", nevét uralkodói saját elnevezéséből kölcsönözve: T'u-küe ~ Türk. (4)

A türk birodalomnak ezt a feljegyzések-sugallta, névleges egységét természetesen annak is tulajdoníthatjuk, hogy a kínai feljegyző — állama képviselőiben — a politikai ellenfelet látta benne, felruháza az állami egység kínai ideáljának jellegzetességeivel, jöllehet a politikai egység Kínában is inkább csak eszmény és jámbor óhaj a türkök felemelkedésének korában, a "hat dinasztia" s ennél jóval több kisállam korszakának (III-VI. sz.) végén. A türköknek a kínai forrásokban tapasztalható összefoglaló megnevezése azonban az integráció valóságos tendenciáit is jelezheti, s az sem lehetetlen, hogy a kínai gyakorlat a név hasonló jellegű sztyeppebi használatát is visszhangozza. A türk név vagy terminus érvénye azonban nyilvánvalóan szoros kapcsolatban állhatott a birodalom nomád szervezőinek mindenkor és koronként változó tekintélyével. Ezért látszik különösen tanulságosnak felemelkedésük és első, VI. századi virágkoruknak mozgalmas periódusa, amely ereje teljében mutathatja meg mind gazdaságuk jellegzetességeit, mind pedig a gazdasági prosperitás feltételeit védő, ebből a prosperitásból fakadó politikai hatalmukat. Ebben a korszakban valóban kezdeményezők, vezetők vagy legalább aktív résztvevők lehettek mindazokban az eseményekben és akciókban, amelyeket a kínai források, az egyszerűség kedvéért és már csak megszokásból is, a "türköknek" tulajdonítottak, azaz T'u-küe alattvalóinak, rendszerint további részletezés nélkül, holott a kínaiak értesüléseinek többsége és érdeklődése elsősorban a kagáni udvarra és a keleti türkökre vonatkozott. E megfontolások alapján jelölhetjük ki célszerűen történelmi vizsgálódásunk felső korhatárát is, minthogy a türkök csak önálló, birodalom-szervező és vezető sztyeppebi hatalmuk kezdete (552) után jellemezhetőek mindazzal az adattal, amely T'u-küe "országával" kapcsolatos a kínai forrásokban. Ekkor érvényes rájuk s most már elsősorban rájuk az a kínai leírás, amely szerint a türkök pásztorkodó állattartásból (CS, PS, SS) és vadászathól (CS, PS) élnek.

Más pásztortársadalmakhoz hasonlóan, a türköket is örökké mozgó, "nomadizáló" természetűeknek jellemezték; s bár ez az egyszerűsítés csak megszorításokkal írhatná körül rendszeres helyváltoztatásokkal járó életmódjukat,

annyit már előljáróban is meg kell hagynunk, hogy — legalábbis viszonylag nagy mozgási készségük és lehetőségük következtében — a pásztorkodó türkök világát nem tudjuk végérvényesen megállapítani, helyesen megkülönböztetni pusztán annak a területnek a megjelölésével, amelyet éppen elfoglalnak, még ha jelentős időre is rendezkednek be az akkori tágas és ritkán lakott sztyeppevidéken. Ezért várhatjuk társadalmukban mindenekelőtt a nem-territoriális kötelékek, s ezek között is a rokonsági viszonyok szembetűnően jelentős szerepét.

A történeti dokumentumokban a sztyepei társadalmak többé-kevésbé elkülönülő egységeit következtetlően és többértelműen használt neveken emlegetik, más társadalmi háttérű nomenklatúrával, amelyet különféle, egymástól eltérő társadalmi alakulatokra is alkalmaztak, néha csupán alkalmoszerű érvennyel. Amikor ezeket a hozzávetőleges terminusokat nem tudjuk szembesíteni egykorú belső forrásokkal, például a korai türkök esetében, akkor csakis a szövegösszefüggés segíthet tisztázni a tartalmukat, hogy aztán megkísérelhessük felismerni bennük a hasonló társadalmak jellegzetes vonásait, és eltekinthessünk azoktól az aspektusaiktól, amelyek a feljegyzők hazájának, nevezetesen Kínának eltérő társadalmi sajátosságait tükrözik.

Már az első lakonikus feljegyzésektől kezdve is kínai társadalmi terminusokkal írták le a kínai források a mítoszokból előlépett türkök viszonylag kicsiny, függetlenségük előtt aligha jelentős csoportjait; a róluk szóló híradást se jegyezheték fel a VI. sz. közepénél korábban. Ezek szerint az első t'u-küe-k mindössze néhány száz családból (kia) (6) álltak, és mindannyian az A-si-na nemzetséghez (szing) tartoztak anyai ágon (si); (7) ez utóbbi feljegyzést is érvként szokták emlegetni a türk "matriarchátus" gyérülő számú hívei. Valójában legfeljebb az anyai leszármazás halvány emlékezetét őrizi az A-si-na nemzetség ősanjáról, a nőstényfarkasról szóló eredetmítosz, de az apaági leszármazás és a — magától értetődő — férfiuralom patriarchális viszonyainak félreérthetetlen leírásai tözsomszádságában. Ebben a történelmi korban már, s függetlenségük kezdete után rendszeresen is, az A-si-na-uralom alatt birodalmat szervező türköket a kínaiak a pu-lo terminussal írják le, ez pedig az egy vezér vagy törzsfő uralma-vezetése alá tartozó idegen csoportok megjelölése, amit rendszeren "törzsnek" fordítanak.

A türk társadalom "történetének" ezt a fejlődésvonalát, család-nemzetség-törzs történeti egymásutánját még további részlettel toldják meg a kínai források, megemlékezve a türk történelem korai virágkoráról, arról a közelebről meg nem jelölt időről, amikor önálló pu-lo-ként éltek (CS, PS), miután különváltak a hiung-nuk-tól (CS). Ennek a rövid feljegyzésnek rendszerint nem tulajdonítanak fontosságot, mert nem adnak hitelt a türkök hiung-nu eredetéről való kínai híradásnak sem; holott ez az értesítés nagyon is megfontolandó, főként tágabb értelemben véve, joggal feltételezve a türkök elődeinek jelenlétét a sztyepei előd, a hiung-nu birodalom keretei között. Ennek a forráshelynek a helyes értékelését az is késlelteti, hogy éppen az eredetmítosz bevezetőjében található, vagy legalábbis azt megelőzőleg; pedig a mítikus hagyomány, még ha töredezett formában marad is fenn, sűrűve őrizhet történeti tényeket és folyamatokat is. A türkök eredeti "törzsi" fázisa, majd bomlása és újraszervezése egyáltalán nem volna egyedülálló, minthogy a független türkök társadalmiszervezetében nem egyszer előfordul a "mozgásnak" ez a végletes formája is. Megemlítendő azonban ez a kínai híradás már csak azért is, mert ilyen összefü-

gésben, a törzs-nemzetség-törzs történeti egymásutánja esetén nem marad helye annak az ősinek feltételezett, s történeti korban mindenképpen irreálisan archaikus "matriarchális" fázisnak, amelyet a türkök és más pásztortársadalmak eredetmítoszainak alapján szoktak említeni valahol a türk történelem kezdetén (s néha még később is).

A korai türk történelem kínai forrásainak legteljesebb variánsában, a Csou-su szövegében a legkorábbi, rövid történeti fázist egy "mítikus" periódus követi, totemisztikus történetek nehezen értelmezhető töredékeivel; s végül a hatalomra jutott türkök valódi történelmének adatait olvashatjuk benne. A mítikus kort megelőző törzseit, a pu-lot (amelynek patrilineáris-patriarchális voltát mind a kínai terminológia, mind az általános sztyepei tapasztalat biztosítja), megtámadták egy meghatározatlan időpontban, és — kínai terminussal — cu-juk (patrilineáris nemzetségük, vö. 7. jegyzetünkkel) megsemmisült (CS, PS), azaz gyakorlatilag minden férfi meghalt. Csak egy kisfiú (!) maradt életben, s azzal a nőstényfarkassal, aki felnevelte, folytatta a nemzetséget; vagyis a ket-tejük ivadékaiból álló nemzetség a türkök A-si-na nevű, nőstényfarkas-totemálatú vezérnemzetsége. A mítikus farkas-história tehát semmiképpen sem érinti még a férfiági folytonosságot sem, hiszen azt az eredeti nemzetség (törzs) egy férfitagja úgyis fenntartotta; s megerősíti még ugyanannak a mítosznak egy másik részlete is, amely arról szól, hogy a nőstényfarkas tíz fia küül-ről hozott feleséget, így alapítván egy-egy szinget: (patrilokális, patrilineáris és — természetesen — patriarchális) nemzetséget (CS, PS). A szing terminus, hagyományos kínai etimológiai konzekvenciával együtt, azaz rokonsági-anyaági színezetével éppen csak egy idegen társadalmi alakulat nevének gyakorlati szempontú helyettesítéseként fogható fel; erre vall a kínai feljegyzések szóhasználatának egynemely következtetlensége is: az A-si-na nemzetséget például cunak nevezi a T'ung-tien CXCVIII. fejezete, míg ugyanannak a forrásnak az előző fejezete szingnek hívja (TT CXCVII).

A férfiág diadal mindenestre már a mítikus kor végén eldőlt, amikor a nőstényfarkas tíz fia közül kerül ki a vezér (az itt olvasható kínai kün-csang terminus, vö. PS, SS, idegen törzsfők címe a kínai feljegyzésekben). A "legbőlcsebb" fiú vezetésével pedig a tíz nemzetség átlép a történelembe, amikor is több nemzetség, egy vezérnemzetség fejének vezetésével, egységesen: törzsként lép fel. Társadalomtörténetük korai szakaszának fővonalában, a törzs-bomlás-törzs könnyen ismétlődő és gyakran megismételt ciklikus eseménysorozatában csak a közbenső, átmeneti katasztrófa-mozzanatban jut szerep a mítikus "matrilinearitásnak." A türkökéhez hasonló katasztrófa-periódusok más törzsek esetében is előfordulhattak, s hozzájárulhattak az effajta mítoszok formálgatásához; ez azonban nem nyomós érv — s esetleges, rendkívüli jellegénél fogva inkább nyomós ellenérv — valamiféle sztyepei "matriarchátus" ügyében, amelyre mindenestre a türk társadalomtörténet kezdetén sincs forrásadat.

A legkorábban említett türkök szervezetének három kínai terminusából a legkisebb egységet jelölő kia 'család' szó a kínai forrásokban nem tartozik a megszokott terminusok közé a nomádokra vonatkozólag, s a türkökkel kapcsolatban sem. Azokban az esetekben, amikor megkísérlik megjelölni a népesség nagyságát, a csang "sátor" szót használják helyette, azaz a "háztartások" számát adják meg; ez a megjelölés pedig olyan kötelékekre vall, amelyek valójá-

ban túllépnek a szorosán vett rokoni viszonyon: a társadalom potenciális gazdasági atomját képviselte a "sátor", amelynek lakói (s környéke) valószínűleg egyetlen családkhoz tartoztak.

Amikor a nomádok rokonsági szervezetének természetes egységeit írják le a kínai források, rendszerint a szing "nemzetség" terminust használják, mégpedig az éppen érvényes politikai keretekre, ebben elfoglalt helyükre és ennek természetére való tekintet nélkül. Bizonyos terminológiai következetlenségekkel természetesen itt is találkozunk, különösen a türk birodalom — és más nomád birodalmak — kései korszakában, bonyolult sztyepei események idején: ilyenkor a felduzzadt szingek könnyen kerekednek a többiek fölé, elmosódik a nagyságrend, és hagyományosan szing gyanánt emlegetnek továbbra is egész altörzsnyi csoportokat, sőt törzsekét, a terminussal megőrizve a kérdéses csoportok valamiféle rokonságának emlékét is. (8) A terminusnak azonban a sztyepeken még anyagi vonatkozása sincs; olyan nemzetségek-törzsek megjelölése, amelyek apaági-apajogú jellege nem lehet kérdéses: szing gyanánt említik például a kínai források a dinasztikus A-si-na nemzetséget a türk birodalom egész történelme folyamán.

A szingek, azaz a türk birodalom politikai keretétől jól megkülönböztethető, annál kisebb, és azzal szembe is fordítható rokonsági csoportok azonban egy tekintetben mégis a nőági kapcsolatok képviselői: ha ugyanis férjes asszony rokonságáról van szó. Az asszonyok eredeti családi kapcsolatainak még férjük nemzetségén belül is lehetett valamelyes befolyása, már csak a rokonsági csoportok — nyilvánvalóan: mint egységes egészek — kezdetleges hierarchiája következtében is. Ezt láthatjuk például Mu-kan (Buqan) kagán (553-572) fia, Ta-lo-pien történetében is. Ta-lo-pient ugyan előnytelen megjelenésűnek és nehéz természetűnek írják le a források, de azt is bevallják, hogy kagánválasztáskor anyja "alacsony" származása miatt mellőzték, míg riválisát, An-lot, T'o-po kagán (573-581) fiát anyja "magas" származása miatt becsülték olyan nagyon, hogy őt választották T'o-po halála után uralkodójukká; korábbi jelöltjük, Ta-lo-pien helyett. (9) Ezért történt, hogy 581-ben, miután An-lo rövid uralkodása alatt gyengének bizonyult, hogy lecsendesítse az elégedetlen törzseket, tőle ismét nem Ta-lo-pien vette át a hatalmat. Ta-lo-pien mindössze az A-po k'o-han (Apa qayan) nevet és címet kapta az új kagántól, Sa-po-lio (Íšpara)-tól (581-587), amikor az úgy próbálta elkerülni birodalma összeomlását, hogy részleges hatalommal ruházta fel az A-si-na nemzetség néhány erős és veszélyes tagját, átengedve nekik birodalma különböző, minél távolabbi részeit. Apa-qayan, akit anyai rokonai miatt — és természetesen velük együtt — kizártak a politikai hatalomból, elhagyta Íšparát, aki ettől kezdve már csak a keleti türkök uralkodója volt; és saját törzsével (pu-lo-jával) csatlakozott a Ta-t'ou (Tardu) kagán vezetésével elszakadt nyugati türkökhöz. A következő években azonban még sok gondot okozott Íšparának Apa qayan és népe, az új nyugati türk hatalom támogatásával. (Vö. PS, SS.) Ez a hatalomért folyó személyes versengés, amely különféle rokoni érdekekkel átszőtt, uralomért vetélkedő politikai csoportokat is képviselt, felhívhatja a figyelmet azokra az összetett, szervezeti és birodalomszervezeti indítékú konfliktusokra, amelyek hozzájárulhattak, s bizonyára hozzá is járultak 581-ben ahhoz a sztyepei-övi politikai földrengéshez, amelytől nyugati és keleti félre esett szét a türk birodalom.

Ugyanebből a történetből kiviláglik az is, hogy Ta-lo-pien anyja, a kagáni család tagja (és mint hamarosan látjuk, fia, Apa qayan törzsének döntő fontosságú tagja) nem származott az A-si-na szingből: s An-lo anyja sem, bár ez csak közvetve derül ki. A türkök vezéreinek szervezete tehát, közelebbről nézve, voltaképpen exogám csoportok szoros kapcsolatként jellemezhető, akárcsak a mítikus hagyományban, a nőstényfarkas tíf fiáról szólóban, ahol mindegyik fiú "kívülről" hozott asszonnyal alapít nemzetséget.

Ezekből az adatokból, amelyek a türk birodalom legjelentősebb, politikailag legfontosabb szférájából maradtak fenn, — valamint bőséges sztyepei analógiák alapján —, most már megjelölhetjük a türk társadalomnak azt az alapegységét, amely nagyságra és minőségileg is különbözik a "törzstől"; a kínai források általában, ha némi következetlenséggel is, szingnek nevezik, s ezt röviden nemzetség gyanánt interpretálhatjuk, (maximális nagyságú) exogám patrilineáris rokonsági csoportot értve rajta. Ez a közismert társadalmi alakulat, amely jellemző szervezeti egység a türk birodalom egész fennállása idején, rendszerint rejtve működhetett a politikai szervezet struktúrája alatt mindaddig, ameddig az uralkodó nemzetség fenn tudta tartani rokonság-feletti hatalmát; de a rokoni kötelékek mindjárt visszanyerték fontosságukat, s újra megjelentek hatalmi igényeikkel, mihelyt meggyengült a vezértörzs-vezérnemzetség politikai hatalma, mint például a türk birodalom kettészakadásának éveiben. A nomád történelem hasonló pillanataiban a megnövekedett vagy más okból elégedetlen, rivalizáló rokonsági csoportok mindenekelőtt azoknak a nemzetség-tagoknak a révén és jogcímén kértek részt a hatalomból, akik szoros kapcsolatban álltak az uralkodó nemzetséggel, vagyis az asszonyok révén és ürügyén. Ekkor, de csak ekkor és ebben a vonatkozásában, az egész rokonsági rendszer a mítikus kezdetek "matrilinearitására" emlékeztet, ti. ha szembeállítjuk | az uralkodó patrilineáris nemzetségek és a vezetésük alatt álló törzsek politikai hatalmával; közben azonban változatlan a birodalom és szervezete, azaz gazdasági alapzata, amely a viharos idők elmúltával ismét lehetővé teszi a régi erős vezértörzsek vagy új uralmat teremtő vezérnemzetségek regenerálódását és meg erősödését, hogy az új katasztrófaig ne kezdhesse ki hatalmukat semmiféle, egyenes- vagy oldalági, férfi- vagy nőági rokonság.

Mindazonáltal a türk társadalomban, az örökös külső és belső politikai viharok idején ez a természetes köteléken alapuló, rokonság révén összefüggő szervezet, a szingek, azaz nemzetségek összefüggő hálózata képviselte a szilárd és eleven szerkezeti bázist, a bonyolult |szövedékes| összetartó erő, amely fennmaradt még az egyesítő politikai hatalom gyengülése idején is, sőt, akkor kapott csak igazán erőre. A hasonló jellegű nomád birodalmak példáin, valamint a hasonló formában továbbélő nemzetségi szervezeten kívül is van okunk, hogy a türk birodalom ilyen, politikai fensőbbiséggel összefogott rokonsági mozaiknak tartjuk: néhány kínai forrástól a keleti türköket például egyenesen a nemzetségek komplexumának nevezi. Az egyik ilyen feljegyzés 607-ből származik (a Ta-je uralkodási periódus harmadik évéből), a legyengült, veszélyeztetett keleti türk kaganátus kritikus idejéből, amikor a türk-kínai kapcsolatok intenzívebbé válását az a körülmény idézte elő, hogy a kaganátusnak katonai segítségre lett volna szüksége, s ezt Kínától várta. Egy levélben, amelyet — természetesen — kínaiul írtak, vagy legalábbis így őrzi a forrás, és amelyet K'i-min kagánnak tulajdonítanak (SS, PS), valamint kínai feleségének (PS), a

Szui Jang-ti császárhoz intézett sorokban előfordul egy terminus a "türkök" egészének jellemzésére. Ez az idegenek leírásánál szokatlan, de ismételtelen előbukkanó fordulat, amely ilyenformán még türk eredeti kifejezést is fordíthat, (10) nem törzsi szempontból jellemzi a türkök világát, hanem "a türkök száz (azaz: sok) nemzetsége" gyanánt írja le őket (SS, PS).

Nem nehéz belátnunk, hogy az egységes és erőszakos gazdasági bázis, valamint az összetartó-összefonódó nemzetségi szervezet a türkök — és más nomádok — mindenkori birodalmaiban előkészítheti és megindíthatja a meghódított vagy meghódolt heterogén népesség lassú integrációját. A közös vagy hasonló életmód összetartó ereje, amelyet nem korlátoz körülhatárolt terület és területi elszigeteltség, valamint az erős rokonsági kötelékek, amelyek azonban nem akadályozzák az exogám rokoni csoportok szüntelen konkrét és társadalmi mozgékonyosságát, együttesen a különféle interetnikus kapcsolatok olyan széleskörű, kontinensnyi méretű rendszerét teszik lehetővé és szükségessé, amely éppúgy előmozdíthatja a kulturális interferenciákat, mint az etnika-nyelvi affinitást vagy legalább közeledést a birodalom belsejében és politikai határvidékén. Eredményének tekinthető például a vallási türelem a sztyeppén; a kevert antropológiai struktúra, különösen a korai időkben; a szoros kapcsolat az eurázsiai lovasnomádok nyelvei között, nevezetesen az altajinak ismert csoportban, mindenekelőtt szókincsük tekintetében — és így tovább. Az integrációnak ezt a lehetőségét, amelyet a birodalom nomád urai, a türkök igényeltek és valósítottak meg — békés és háborús akcióikkal egyaránt —, tükrözte a kínai forrásokban szereplő összefoglaló megnevezésük is, amely egységes T'u-küe "országoknak" mutatta őket (néha éppen kuo "állam" gyanánt, egyszerűsítő szokásból is, mint előbb említettük); és a birodalom többé-kevésbé homogén népességét csung "faj (ta)" - "etnikum"-ként jelzik ugyanezek a források, legfeljebb néhány nyilvánvaló különbséget említve, afféle alig-interpretálható megjegyzések kíséretében, mint hogy "nyelvük egy kissé más".

A türk birodalomnak ezt a mozgékony egységét, amelyben egység és mozgékonyosság kölcsönösen feltételezik és korlátozzák egymást, még kultikus kötelékek is erősítették. A számban és jelentőségben gyarapodó nomádok központi, vezető csoportja, amely felvette és megkapta a türk nevet, a birodalom mitikus őseinek eredeti megjelölését, ezzel együtt "örökölte" a farkas-ősnyáját és az A-si-na nemzetség eredetmítoszáit, mitikus eredetű sztyeppei tekintélyét is. Ugyanígy terjed ki, száll ősnemzetségről vezértörzsekre a kultikus központ tiszteletének és birtoklásának kiváltsága is; ez a hely pedig az Ötükán "hegy" (CS, PS, SS), nem véletlenül esett egybe a kagáni székhellyel, azaz a kaganátus elvi középpontjával és a kagán "törvény szerinti" székhelyével. Ennek a kultikus szimbólumnak egyre inkább politikai jelentősége és a közös leszármazás mítoszáinak hovatovább fikatív jellege kiderül már abból a körülményből is, hogy a totemisztikus ősnemzetségről emlékeztető jelvényeket, mindenekelőtt a farkasfejes zászlót, az A-si-na nemzetség feje, a későbbi kagán monopolizálta (SS, PS); valamint hogy az ősök és más szellemek tiszteletét kiváltságképpen gyakorolhatta a kagán, magasrangú alattvalói kíséretében. (Ez utóbbiakat emlegeti a Csou-su és Pei-si "(minden) nemes", "a főrangúak" stb. gyanánt; a terminus, semmiféle vonatkozásban sem lévén a rokonsági szervezettel, valószínűleg a kezdetleges, de máris nyilvánvaló politikai hierarchia jele.) A kultikus és in-

kább óhajtott, mint valóságos egység aztán akkor jutott nagy szerephez, amikor a birodalom politikai egysége — minden egyensúly-teremtő törekvés ellenére — a szeparatista törzsi háborúság áldozatául esett. Ilyenkor az új egység egyetlen záloga az uralkodó csoport egysége maradt, s ennek megőrzése érdekében még "örökségét" is hajlandó volt megosztani, ahogy az A-si-na nemzetség osztotta meg jelvényeit és birodalmának területeit a nemzetség leghatalmasabb képviselői és törzsei között, kétes és ideiglenes érvényű eredménnyel.

A türk birodalom névleges egységét időről időre nagyobb, önmagukban is életképes, politikailag és katonailag egyaránt aktív csoportok kezdték ki; s a természeténél fogva mozgékony birodalmi mozaik rokonsági egységeit ugyanezek a csoportok nyerték meg, győzték le és tüntették el — megsemmisítve, vagy befogadva és asszimilálva őket. Joggal kereshetjük bennük a türk társadalom önálló létre is képes, állandó és természetes úton-módon integrált egységét, amely a birodalom és a rokonsági csoportok között helyezkedik el, mindkettővel képes szembenállni és szembeszállni, s elegendő katonai erőt képvisel ahhoz, hogy megalapozza egy sztyeppeni birodalom hatalmát, vagy — mint jónéhányszor megesett — megzavarhassa egy birodalmi méretű, nomád vagy letelepült politikai hatalom működését is. A türk társadalomnak erre a legnagyobb egységére a kínai forrásokban rendszerint a pu-lo terminust találjuk, amelynek nincs rokonsági vonatkozása, vagy legalábbis sosem mutat alapvető kapcsolatot a rokonsági struktúrával. Amikor tehát a kínai feljegyzések szegényes és jobbra kószított információiból ennek a terminusnak a közelebbi tartalmát kíséreljük meg kibontani, benne a türkök és más lovasnomádok legnagyobb méretű, még természetesen funkcionáló társadalmi egységének a megkülönböztető jegyeit kereshetjük, magát a potenciális társadalmat: a "törzset".

Ha egy törzs meghatározó kereteihez messziről és kívülről, s mindenekelőtt negatív módon közeledünk, akkor meg kell állapítanunk, hogy a független és életképes közösségeknek (társadalmaknak) rendszerint saját nevük van; ennek a hiányában semmit sem tudhatunk meg róla a forrásokból, de a név önmagában nem határoz meg egy törzset, mert a törzsnév csak addig kizárólag a kérdéses törzsé, ameddig terjeszkedni kezd, s amikor már alattvalói is szabadon vagy kötelezően ezt a nevet használják. A türk prehistória mitikus részletei szerint a türk név a felemelkedés periódusából származott, amikor a megerősödött türkök már az Altaj szomszédságában éltek, közvetlenül 542-545. évi első történelmi színrelépésük előtt; ekkor már pu-ot alkottak (CS, PS, SS). Függetlenségük és győztes hódító háborúik után az egész birodalom felvette a nevüket, ellenségeik szemében mindenesetre, és törzseik, amelyek az A-si-na nemzetség különböző hercegi rangú tagjainak vezetésével gyarapodtak és önállósultak, mind megtartották és jóformán népnévként használták a türk nevet. Így a különvált pu-loknak nem volt saját nevük, csak törzsfőik után nevezték el őket, s ezért olvashatunk Apa-qayan törzsről, K'i-min kagán törzsről, az Ispara vezette törzsről" és így tovább. Amikor azonban a türkök névtelen, törzsfő nélküli kis csoportjai érkeztek Kínába, rövidesen eltűntek a kínai történetírók szeme elől, és valószínűleg a történelemből is. A független, önálló törzs megalakulása és nevének felbukkanása tehát bizonyára szoros kapcsolatban áll egymással, amint azt az eredetmítosz egyik variánsa is mutatja: ahol ti. a türk név abban a történelmi pillanatban jelenik meg, amikor a legidősebb fiút vezérré választották (csuvá, vö. CS, PS). Később azonban az osztatlan türk

birodalom éppen jelenlevő alattvalóit csak névtelen "tömeg" (csung) gyanánt regisztrálták a kínai források.

Egy nomád törzs keretei és határai nem vonhatók meg területi hovatartozásával, territoriális alapon sem, különösen nem az ősi korszakban vagy a virágkorában, amelyről a mitikus hagyomány, illetve a forrásos emlékek tájékoztatásából következtethetnénk. Ha a kínai források egyáltalán feljegyeznek erre vonatkozó részleteket, akkor vagy a törzs tekintélyének kiterjedését kísérlik meg jelezni, ami pedig messze túllépi a törzs mindennapi életének valóban elfoglalt, védhető és védett területét, vagy pedig a törzsfő szálláshelyét nevezik meg. A törzs életének természetesen vannak territoriális vonatkozásai is, ezek azonban birodalmi keretek között sohasem állandósulhatnak. A legeltetés, és a nomád pásztorkodás megkövetelte más rendszeres és természetes mozgás számára amúgyis csak a térszíni formák, földrajzi akadályok jelentettek igazi határt; de a birodalom territoriális keretei sem voltak állandóak, hiszen politikai okokból is számtalanszor átszabták és újjászervezték, néha még céltudatosan, is, mint az 581-ben történt, annál a viszonylag békés — és sikertelen — egyesítő-integráló kísérletnél, amely még a fennálló vagy újonnan kialakult területi kötelekeket is meggyengítette.

A rokonsági viszonyok, minthogy fennálltak pu-lon belül és anélkül is, nem alkalmasak egy törzs körülhatárolására. A vezérek rokonsági kapcsolatainak feltűnően jelentős szerepe ebben a tekintetben szintén nem mérvadó, mert a vezető nemzetség fontossága elsődlegesen politikai funkciójából következik, s e minőségében nem szükségképpen képvisel rokoni érdekeket, vagy ha mégis, az éppen gyengülésének jele, mint az 581-es év eseményeinél láttuk. A rokoni csoportok rendszerint egyszerre több törzzsel is kapcsolatban álltak, egyikhez sem csatolta őket kizárólagos kötelek vagy érdekek, így a törzsek közti pozíciójukból szállhattak szembe a törzsi keretekkel, vagy tűnhettek el e keretek mögött. Természetes és időálló kötelekeik azonban ugyanakkor létfontosságúak voltak a törzs számára, nem csupán az összetartozás erősítése érdekében, hanem éppen a törzsi határok elsimítására: annak a kulturálisan, etnikailag-nyelviileg stb. nem idegen vagy legalább nem ellenséges komplexumnak a kialakításához, amelyet törzsi keretek között, törzsi hatalommal politikai egységgé, birodalom-má lehetett szervezni.

Következésképpen az egyes törzsek etnikai szempontból csak egy jóval tágabb szféra részei; erre vallanak eredetmítoszaik és vallási hiedelmeik is, amelyek a szomszédos társadalmak hasonló hagyományával közeli rokonságot mutatnak. Kultikus törzsi kötelekeik, amelyek egy korábbi közösség valódi egységét jelezték és erősítették, fokozatosan szimbolikussá és törzsek-közti, már-már etnikusan jellemző hagyománnyá váltak, egy közös és közkeletű ismerete révén is a birodalmi integrációt szimbolizálva, a törzsi kultusz elkülönítő szerepe helyett törzsek fölötti, politikai funkciót töltve be, — s így ismét csak alkalmatlannak bizonyulva a törzs körülhatárolására. A kultikus hagyomány politikai színezetű átalakulására mutat az ősi, nemzetségi-törzsi kultusz hely jelentőségének változása is: idővel ugyanis ez válik a birodalmi hatalom jelképévé, a kagáni rezidencia mindenkor helyévé (s ezt az általános meggyőződést híven tükrözik a kínai források ismételt értesítései, még akkor is, ha a szomszédos feljegyzésekben pontosan megmondják, hol található éppen a kagán), és

eközben a kagán "sátra" több ízben is vándorol, a pillanatnyi politikai követelményeknek megfelelően. (11)

A sztyeppén honos pásztortársadalmaknak itt említett, közismert külső-belső tényezői közül egyiknek sem tulajdoníthatunk ilyenformán kizárólagos fontosságot — mint megteszik némelykor —, bár mindegyikük játszhatott és játszott is valamelyes szerepet a türk és más törzsi társadalmak formálásában, természetesen változatos módon és mértékben. Történelmileg jelentős, birodalomalkotó korszakukban azonban, láttuk, törzseik nem jellemezhetők kielégtően a nevük, valamint territoriális, rokonsági, etnikai-nyelvi vagy kultikus viszonyaik segítségével (ha a fentebb követett, pusztán gyakorlati szempontú sorrendhez tartjuk magunkat).

A türkök pu-lojának, egyik "törzsének" megkülönböztető jegyei tekintetében ismét Ta-lo-pien sorsa szolgálhat tanulsággal, mégpedig mellőzése utáni "törzsi" kíséret, amely katonai akcióval hívta magára a kínai történetírók figyelmét a baljóslatú 581. évben.

Buqan kagán fiának, Ta-lo-pien-nek először apja halála idején, 572-ben volt mellőztetésben része, amikor helyette Buqan öccse, T'o-po lett a kagán (SS). Első ízben Buqan trónjának öröklésénél fordult elő, hogy az előző uralkodót a fia helyett az öccse kövesse a kagáni méltóságban (SS); a trónutódlásnak ez a változása lehetett az első alkalom, amikor sérelem érte Ta-lo-pient és rokonait. Amikor aztán T'o-po kagán 581-ben meghalt, Ta-lo-pient ismét kizárták a hatalomból — részben T'o-po szándéka szerint —, anyagi rokonai miatt vagy ezek ürügyén (1. fentebb). Mivel T'o-po fia, An-lo hiába próbált felülkerekedni a törzsi zavargásokon, átengedte a trónt Buqan fiának, İsparának, aki nagybátyja, T'o-po trónralépése idején még túlságosan fiatal volt, de azóta már felnőtt (vö. SS), An-lo is, İspara is félt Ta-lo-pien-től, és nem is ok nélkül, mert ő segítette elő — elégedetlenséget szítva — An-lo bukását. Ezért nem kapott a kagáni méltóságra jutott İsparától még részleges, névleges hatalmat sem, s ezért ruházta rá fivére mégis az Apa-qayan megtisztelő nevet és címet, amikor szemrehányással fordult hozzá. Természetesen nem volt elégedett sem ezzel a ranggal, sem a törzsében betöltött vezéri szereppel ("visszatért a maga vezette törzshöz": SS, PS) — a kagáni trón és az egész birodalom helyett, amelyre igényt tartott. Törzse tekintélyes nagyságú és erős lehetett, mert személyes ellenségessége nem jelentett volna akkora veszélyt, hogy a jövőző İspara kagánt ilyen következtetésre indítsa: "Ha én trónra emelem Ta-lo-pient, őriznem kell a határvidéket, hogy éles kardokkal és hosszú lándzsákkal várjam őt!" Ennek a félelemnek még további magyarázatára is bukkanunk egy másik megjegyzésben, amelyből megtudjuk, hogy Apa szálláshelye İspara "sátrától" északra terült el. (12) Ez a részlet is valószínűsíti, hogy valamiféle etnikus feszültség is hozzájárulhatott ahhoz a konfliktushoz, amely veszélyeztethette a "határvidéket", ti. a központi csoport hatalmi szféráját.

Apa-qayan népének sorsa alapján tehát így írhatjuk le egy törzs megalakulását, formálódását: új vagy megerősödött rokonsági csoportok, az uralkodó csoporthoz fűződő rokoni kapcsolataik, valamint növekvő számuk, jelentőségük alapján hasztalan kérnek részt a hatalomból (mert a kagáni trónutódlás ellenőrzése révén egy zárt csoporté a politikai fensőbbiség), s ekkor az elégedetlen csoportok önállósítják magukat eredeti territóriumukon, egy olyan fejedelmi rangú vezér uralma alatt, aki mellőzöttsége ellenére is az eredetmítosz és a

mitikus ősi egyenesági örököse. Abban az időben nem Apa-qayan volt az egyetlen A-si-na-nemzetségbeli, aki fílymódon távozott törzseivel; hasonló okok készítették a legsikeresebb törzsfőt, magát Tardut is, a nyugati türk birodalom alapítóját, hogy törzseivel önálló életet kezdjen.

Egy törzs pályafutásának másik pólusára, a törzs pusztulására — legalábbis törzsi minőségében — Išpara és Apa 583-ban lezajlott összeecsapása vehet fényt. Mivel a Szui-ház, amely 581-től kezdve a Kína egyesítésén fáradozott, vonakodott eleget tenni a törkök kapcsolat-kereső kéréseinek, Išpara felhívást intézett nemzetsége verzerlő tagjaihoz, hogy törzseikkel (azaz törzsi hadseregeikkel, lásd alább) indítsanak támadásokat a kínaiak ellen; úgy látszik, külön-külön lebonyolítandó akciókról volt szó. Miután azonban mindegyikük vereséget szenvedett, egymás után visszavonultak. Išpara, aki változatlanul haraggal viseltetett Apa qayannal szemben, arra használta ezt az alkalmat, hogy végképpen leszámoljon vele: seregével Apa szállásához vonult, majd még mielőtt az hazaérhetett volna, megtámadta a törzset, szét is verte, s aztán megölte Apa anyját. Amikor Apa visszatért, otthona pusztulása után "nem volt hová hazamennie", (13) ezért nyugatra menekült, Tardu kagán nyugati türkjeihez. Törzsének fegyverforgató tagjai, akik közben elpártoltak tőle, csak akkor tértek vissza hozzá, amikor — Tardu katonai támogatásával — megint kelet felé indult Išpara ellen (SS, PS), hogy visszaszerezzék "régii földjét (földjüket)". (14)

Eszerint egy törzset akkor lehet elpusztítani, ha elveszti szálláshelyét — ahol az asszonyok élnek a kisgyerekekkel —, azaz ha elveszti a törzsi szálláshelyül szolgáló területet; vagy ha olyan katasztrófa éri, amely a törzs népét megfosztja vezérétől, — még ha nem is ölik meg a törzsfőt. Ez az elszakadás Apa számára mégis végzetes volt, hiszen később, amikor újra csatlakozott hozzá törzsének életben maradt része, ez a sereg már voltaképpen Tardu hadát követte, s Apa rokonsági-területi bázisától megfosztott törzse a vezér személye révén már nem tudott újjáéledni. Eredetileg, törzse szervezésekor Apa nemzetségi kapcsolatai s az ezzel járó mitikus elhivatottság segítségével képviselte a birodalmi hatalmat, így "legalizálva" — jelképesen és politikailag egyaránt — a törzs fennállását; nemzetségi kapcsolataitól megfosztott puszta személye erre már nem volt képes. A törzs regenerálódását pedig lehetetlenné tette — például más vezér uralma alatt — a valódi bázis, a törzsi terület elvesztése, a "régii földé", ahol — a kínai feljegyzések szerint is — a népesség "törzse" (pu-lo), a háború idején is otthonmaradók sátrai álltak, védve a törzs ifjú örököseit is.

Apa törzsének sorsában egy másik alapvető fontosságú információ is rejlik. Más sztyeppe társadalmakhoz hasonlóan, alighanem az ő népéből is minden harcban, gyakorlatilag a törzs minden fegyverese részt vett a hadjáratban, mégpedig egyesült erővel, egyszerre vállakozva erre a létfontosságú akcióra; ezért fordulhatott elő, hogy Apa hadserege egyetlen vereségtől elpusztult, s a katasztrófa csata után, úgy látszik, még annyi fegyveres sem maradt életben, és még annyi utóerest sem hagytak előzőleg otthon, hogy megvédje a törzs magját és szálláshelyét. Ez a történet a mitikus törzs történetét idézi, annak a veszélybe került törzsnek a vesztét, amelynek éppen így ölték meg minden férfitagját egyetlen csatában, otthon pedig csak a gyerekek maradtak, vagy mint a mítosz mondja: csak egy fiú, aki majd nemzetsége-törzse folytatását biztosítja.

Két tényező bizonyult tehát egy törzs számára meghatározó fontosságúnak: a törzsi terület — akár legalizálta egy mitikus ősi és az őt képviselő vezér, akár nem —, és a törzsi hadsereg, amely arra szolgált, hogy megszerezze és megvédje mind a törzsi területet, mind a törzsi lét egyéb feltételeit, ha a szükség úgy hozta. A lovasnomádok életének már csak a harmadik lényeges összetevőjét kell szemügyre vennünk: a törzs állatállományának fontosabb körülményeit, hogy egy törzs fennállásának feltételeit és kísérőjelenségeit a létalapjául szolgáló nomád gazdaság szükségletei szerint jelölhessük ki vagy magyarázhatjuk. E gazdasági szükségletek közé kell számítanunk, tágabb értelemben, a leghatékonyabb "gazdasági" tényezőként képviselő törzsi hadsereget is, amely állandóan és közvetlenül felelős a szorosabb értelemben vett és valódi gazdaság, mindenekelőtt a népesség, terület és állatállomány létéért és nagyságáért.

Az állattartás részleteire a kínai történetírók kevés szót vesztegettek, így gyakran csak közvetett információkra támaszkodhatunk. Valószínűnek látszik például, hogy békében és rövid időre néhány ember is elgeltegethetett egy nyájat, de egy másik törzs ellen már csak törzsi hadsereg védte meg; s valóban, számos szövegrészletből arra következtethetünk, hogy egy törzs állatállománya végső soron az egész törzs kincse és bázisa volt, az egész törzs védelmezte, legalábbis elvben és szélsőséges esetekben, például az oly gyakori háborús időkben. Törzs és törzsi állatállomány összefüggését bizonyítja egy későbbi, datálatlan kínai értesítés arról, hogy a sztyeppei hatalmasságok közül minden pu-lo "törzs" csak egyféle billogot használt legfontosabb állatai, a lovai megjelölésére. (15)

Ilyen következtetésre a türk történelem nem egy korszaka feljogosít, hiszen egy-egy törzs vagy törzsszövetség — a források szövetszerző tanúsága szerint is — azért veszítette el politikai fontosságát, mivel egyetlen támadással, rablóháborúval megfosztották a nyájaitól. Egy rövid feljegyzés szemléletes példát őriz már a türk történelem első periódusából arról, hogy a legelőterület és az ott, egy tömbben legelő jószág az egységes hadsereg által képviselt törzs egészét illette. Erre vall az 599-es év, amikor K'i-min, a keleti törkök kagánját behívták Kínába, Ta-li-cs'eng (Ta-li városa, Szuijüanban; K'i-min számára alapították) vidékére, hogy megvédje a helyet és környékét az idegen, főként az egyéb türk támadásoktól. K'i-min törzse a hamarosan veszedelmesen növekvő népessége miatt szűrt szemet a nyugati Tu-lan kagánnak, aki a kínai segítséggel gyarapodó ellenfél letörésére több támadást is indított, hogy elragadja "...K'i-min legelőterületét" (SS, PS). A K'i-min nevével kapcsolatba hozott föld természetesen az egész törzs birtokában lehetett, már csak azért is, mert az "ő" legelőterületét éppen az "ő" törzsének tagjai védtek és használták — szállásként és legeltetésre.

E tanulságos példák révén a történelmi kulcspozícióban megfigyelhető türk törzsek meghatározó jegyei, s a türk birodalom történelmi jelentőségű korszaka alapján mutathatunk rá azokra a legfőbb tényezőkre, amelyek kijelölik a nomád törzsek szélsőséges perspektíváit a türk birodalom keretei között, vagyis kijelölik a türk társadalom maximális méretű és hatékonyságú egységét. (16) A nomád gazdaság bázisán tehát közös terület (lakóhely és legelő), közös hadsereg és közösen tartott — védett állatállomány jellemzi egy nomád törzs ideális modelljét, még ha ez az egység csak ideiglenes is, és még ha csupán

szélsőséges esetekben, azaz háborús akcióban valósult is meg. Következésképpen a türk birodalom törzsei, mindenekelőtt a nomád törzsek, alapvetően gazdasági egységek; gazdasági aspektusuk és politikai fontosságuk összefügg, s mindkettő egyenesen arányos a prosperitásukat megalapozó nomád gazdaság éppen rendelkezésre álló, számukra éppen megközelíthető feltételeivel. Zárt vagy bezáruló csoport helyett ezért funkcionál minden törzs szabadon bővülő, nyílt "társaság" gyanánt: befogadja mindazokat, akik készek gazdasági tevékenysége, kulturális szférája keretein belül élni s annak népességét-gazdagságát gyarapítani; s nyitva is áll mindaddig, amíg a népesség hirtelen vagy jelentős létszámnövekedése új törzs létrejöttét sürgeti, ezzel elkerülendő a gazdasági létfeltételekhez viszonyított túlnépesedést, új gazdasági egységet indítva útjára a tágas és még alig-meghódított sztyeppevidéken.

Az idevágó kínai vagy más hajdani forrásanyagból meg se kísérelhetjük egy törzs ideális vagy legalább az adott korban optimális méretének számszerű meghatározását, minthogy az a helyenkint és koronkint változó, külső-belső tényezők egész seregével kapcsolatos. A két szélsőséges tendenciát azonban már az itt vázolt modell is sugallja. Egy törzs növekedésének mértéke és gazdasági-katonai-politikai hatékonysága szoros és nyilvánvaló kölcsönviszonyt mutat (például a hatalmas méretű mongol birodalom, "töménytelen" népű tümenjeinek fegyveres ereje és a fegyverek erejével is őrzött nomád létforma összhangjában). Egy törzs népességének csökkenését pedig előidézheti háborús pusztítás és a gazdasági feltételek megromlása egyaránt, a két körülmény azonban annyira összefügg, hogy gyakran meg sem tudjuk különböztetni a források rövid feljegyzéseiből. Bizonyos méreten alul azonban semmiféle állatartó közösség nem bizonyult életképesnek a sztyeppén, egészen a legutóbbi időkig; az ilyen kis létszámú közösségek könnyű prédái voltak a természet erőinek és más fegyveres csoportoknak, s még viszonylag jelentéktelen pusztítás is végzetes lehetett számukra, mert életformájukat rombolhatták szét vele, előkészítve legalábbis beolvasztásukat. (Lásd például azoknak a türk néptörzsedeknek sorsát, amelyek megjelenését még jelezték a kínai források, s amelyek aztán nyomtalanul eltűntek Kínában.)

Természetesen az arányos nagyságú, gazdaságilag prosperáló törzseknek volt a legtöbb esélye a hódításra és birodalomalapításra, amely majd biztonságos alapot és keretet teremt nomád létformájára, azaz a törzsi méretű egységekben megvalósított nomád gazdaság számára. Ebből is következik, hogy a birodalom látszólag tág kerete nem változtatott a gazdaságilag tagolt alapzaton: a birodalom-alkotó nomád törzs vagy törzsszövetség politikai hatalmának, összhangban az egyes törzsek objektív érdekeivel, alapjában véve törzsi szerkezetűnek kellett maradnia, (17) a nomád birodalmakban működő kétségtelen integráló tendenciák ellenére is.

Végeredményben tehát a türk birodalomban — lovasnomád uralkodói és egyben szervezői fegyverrel is kiterjesztett gazdasági és társadalmi bázisának megfelelően — három hatalmi szféra különböztethető meg. A társadalmi alapzatot exogám, patrilineáris rokonsági csoportok, nemzetségek hálózata alkotja, amelyek minden típusú elmozdulás alapegységei és a társadalmi összeköttetés, társadalmi mozgás alapelemei is. Belőlük épül, de fölöttük helyezkedik el a nemzetségek megvonhatatlan határaival nem egybevágó keretű törzsek rendszere; e független létre képes, territorialisán többé-kevésbé determinált gazdasági egy-

ségek, amelyek nyíltak és befogadó jellegűek mind gazdaságuk, mind a törzsi határokat nem ismerő nemzetségi alapzat következtében; csak vezető törzsük s még inkább vezető nemzetségük zártsága kivétel, birodalomszervező politikai funkciójánál fogva. Legfelül található — s kívülről gyakran legszembetűnőbb is — le egy nomád birodalomnak — az a politikai hatalom, amelyet egyetlen vagy egynéhány törzs katonai fensőbbesége vagy fegyvere tart fenn, s amelyet vezető nemzetsége(ik) is képviselhet(nek). Ezeknek az összefüggő, egymásra épülő szféráknak a kölcsönhatása következtében változtak — kedvező feltételek esetén — a birodalom szervezeti viszonyai, mozgásukkal alapozva meg a birodalom mozgékony egységének periódikus regenerálódását. Így egyesülhettek a prosperáló nemzetségek gazdaságszervezetileg is, meg-megközelítve s gyakran el is érve a törzs státusát-erejét-tekintélyét; s így önállósulhattak — szükség esetén — egy-egy törzs, hogy független gazdasági-politikai egység, különálló társadalom gyanánt funkcionáljon, gyarapodjék addig is, míg maga vagy más törzs ismét birodalmat szervezett.

A nomád birodalmak három összefüggő és egymásra utalt szférájának a periódikus konfliktusát már az is kiváltotta, hogy különböző alapzatú társadalomszervezeti formák lévén, más-más feltételek révén jutottak jelentőségre, s mindig a másik két szféra rovására. A legfelső szféra a legingatagabb, de bukása a középső létbiztonságát is veszélyezteti, míg a nemzetségi alapzat túlél — és kikezd, ha tud — minden magasabb szintű egységtörékvést. A törzsek fölött álló, törzseket összetartó birodalomnak, vagyis a vezető törzs politikai tekintélyének gyengülése idején a törzsi egységet is megkísérelték lafiztani-bomlasztani a felemelkedő nemzetségek. Ezek a rokonsági csoportok mindenekelőtt rokoni kapcsolataik révén jelentkeztek hatalmi igényeikkel, mégpedig — az exogám, patrilineáris vezérnemzetségekkel szemben — elsősorban a házassági kapcsolatok, vagyis az asszonyok révén, akik kapcsolatban maradhattak eredeti nemzetségükkel is, így erősítve a törzsek-nemzetségek közti, integráló hatású társadalmi mozgást; a törzsi háborúság idején felbukkanó rokonsági szálak ezért válnak olyannyira "nőágitvá", hogy a törzsi kapcsolataitól ideiglenesen megfosztott rokonsági rivalizáció egyenesen a "matrilinearitás" erősödését sugallja a forrásadatok alapján (egyes kutatókban pedig az éppen ilyen esetek által diszkreditálható "matriarchátus" képzetét kelti). Mivel azonban minde me viharok közepette a gazdasági alapzat változatlan maradt, továbbra is a fegyver-teremtette politikai integráció védte és biztosította a türk birodalomban a nomád-pásztor törzsi szegmentáció és dinamikus újra- meg újraszerveződő rokonsági bázisa létfeltételeit, mindaddig, míg felső körülmények, nevezetesen a törzsi fázison végképp túlhaladt világtörténelmi fejlődés ennek gátat nem szabott.

Ha pedig a türkök társadalmi szervezetének ezeket a tanulságait szélesebb, elméleti-etnológiai szempontból vesszük fontolóra, főként a "törzs" és törzsi "társadalom" kutatását illetően, már kevesebb borúlátásra van okunk, mint amennyit a kérdés vizsgálói tanúsítanak.

Bár a meggondolatlanul és tartalmatlanul használt -- vagy hagyományos homályukkal együtt használt -- terminusok veszélye mindig fennáll, a "törzs" és a "törzsi társadalom" kifejezések a maguk helyén, azaz a megfelelő elemzések szövegében még jó szolgálatot tehetnek. Sokoldalú és részletes elemzés esetén ugyanis, ha a vizsgált társadalmak sajátos jegyeire is figyelünk, adek-

vát jellemzésüknek nem lehet akadálya az sem, ha "törzsi" gyanánt tartjuk őket számon. Másfelől, "törzsi társadalomról" is bátran beszélhetünk, ha meghatározott történelmi fázist értünk rajta, de anélkül, hogy mindenütt elvárnánk a "törzsi jegyek" előre feltételezett, teljes együttesét, végleges és változhatatlan formában. Alighanem elkerülhetetlen a feladat, hogy alkalmanként döntsük el az éppen összegyűjtött adatok segítségével, melyik társadalomszervezeti formát nevezhetjük egy bizonyos övezetben törzsnak, ezzel egész társadalom, vagy potenciális társadalom gyanánt funkcionáló társadalmi egységet jelölve meg, ugyanakkor megengedve más méretű és típusú társadalmi alakulatokat is ugyanabban a szférában (például rokoni egységeket, politikai-gazdasági-vallási közösségeket, titkos társaságokat és így tovább). A kutatás sikere azon is múlhat, hogy a kutatás tárgyát, a kérdéses törzsi társadalmat eléggé jelentős tényezők alapján elemezzük-e ahhoz, hogy segítségükkel valóban leírassuk mind a sajátos jegyeket, mind pedig az általánosítást lehetővé tevő lényeges tendenciákat. A nomádok esetében, s éppen a lovasnomád birodalmakban a gazdaság uralkodó tényezői bizonyultak döntőnek még a szervezeti keretek megértéséhez is.

A nomád társadalomtörténet tanulságai alapján belátható az is, hogy a "törzsi társadalom" terminus meglehetősen "pontosan" írhat le egy állam előtti történelmi fázist, amelynek során azonban egy-egy társadalom nem állt szűkszerűen és állandóan jól szervezett, gazdaságilag-politikailag egységes közösségekből, mondjuk törzsekből, legkevésbé történelmi múltjuk teljes folyamán át, de talán még a modern időkben megfigyelhető, elszigetelődött és túlhaladott formájukban sem.

Ecsedy Ildikó

Jegyzetek

1. E tanulmány angol változata "Tribe and Tribal Society in the 6th Century Turk Empire" címen jelent meg: Acta Orient. Hung. XXV (1972), 245-262.
2. Vö. Essays on the Problem of Tribe. Proceedings of the 1967 Annual Spring Meeting of the American Ethnological Society, Ed. by June Helm, Seattle and London, 1968, s különösen Morton H. Fried, On the Concepts of "Tribe" and "Tribal Society", pp. 3-18.
3. A gyakran kereskedelmi célokkal kapcsolatos nomád háborúk különféle okairól lásd H. Ecsedy, Trade-and-war Relations between the Turks and China in the Second Half of the 6th Century: Acta Orient. Hung. XXI (1868), 131-180; 1. ott a további részleteket a VI. sz. történetéről, a hivatkozásokkal és az idevágó kínai írásjegyekkel együtt.
4. L. E. G. Pulleyblank, The Chinese Name for the Turks: JAOS LXXXV (1965), 121-125. A kínai nevet szogd közvetítéssel magyarázza J. Harmatta, Irano-Turcica: Acta Orient. Hung. XXV (1972), 263-273. — A türk nevet használták a türk birodalom követői a legkorábbi időktől kezdve, és a VIII. századi feliratokon szinte népnévként fordul elő; a népességnek a kagánnal szoros kapcsolatban álló részét hívják így. A türk név használata azonban inkább a vezértörzsek politikai-katonai fennhatóságának területével volt azonos kiterjedésű, mint éppen érvényes etnikus szférájuk-

kal. A nevet a birodalom más komponensei is kölcsönözték maguk vagy mások számára, egyszerűsítő gyakorlatból éppúgy, mint a név tekintélyét kölcsönvéve; például a magyarok, mint a türk birodalom örököseinek alattvalói is hordozták vagy használták a türkök nevét, jóval a türk birodalom bukása után.

5. Előzőleg, mítikus múltjuk után, a Kin-san: Altaj lejtőin (CS, PS; CS: "déli lejtőin"), kovács-munkára kényszerültek a zsuan-zsuanok birodalmában, mielőtt 552-ben megverték őket. Függetlenedésük után azonban, úgy látszik, a türkök már alapvetően állattartással foglalkoztak, mivel például 551-ben a jövődó kagán, T'u-men már egy ménest küldhetett ajándékba a kínai császárnak. — A türk társadalom szerkezeti vonásait, hacsak más-ként nem jelezzük, a három legkorábbi hiteles történetírói dokumentumból állítjuk össze: a Csou-su (rövidítve: CS) L. fejezetéből, a Szui-su (SS) LXXXIV. és a Pei-si (PS) IC. fejezetéből; Pona-kiadás, Peking, 1958. Ez alkalommal többnyire eltekintünk a másutt található, szörványos feljegyzésektől, hogy elkerüljük a kérdéses tudósítás esetlegességének gyanúját. A CS és SS kérdéses fejezeteinek teljes fordítása olvasható oroszul, ill. németül: N. Ja. Bicsurin, Szobranie szvedenij o narodah, obitavscsij v Szrednej Azii v drevnie vremena, I-III, Moszkva-Leningrad 1950-1953; Liu Mau-tsai, Die chinesische Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe), I-II, Wiesbaden 1958. — Más rövidítésein: HTS: Szin T'ang-su, Peking, 1958; TCTC: Ci-csi-t'ung-kien, I-X, Peking 1956; THY: T'ang-hui-jao, I-III, Peking 1957 (2); TT: T'ung-tien, Kuan-wu-csai 1901.
6. CS, PS: "több száz család"; SS: "öt száz család"
7. A kia "család" terminus Kínában elsődlegesen a kou "állam" szóval áll szemben és párban; később az individuális család vagy a kisméretű kiterjedt család megjelöléséül használták. — A szing "nemzetség": régi kínai rokonsági terminus, amelyet — az írásjegyében előforduló, de egyáltalán nem ősi és kötelező "nő" jelentésű elem alapján — hagyományosan "matrilinéáris klán" gyanánt etimologizálnak, bár ez utóbbi nem volt jellemző Kínára a történelmi időben; rokonsági terminusként a patroním, patrilinéáris nemzetséggel, a cuval vagy cung-cuval állt szemben, amely magában foglalta a háztartások minden tagját, az ősökkel és utódokkal együtt, a társadalom adminisztratív egysége gyanánt. Minthogy a szing terminus így a tulajdonképpeni rokonság, azaz az asszony rokonságának a megjelölése maradt (és aztán a helytől, háztartástól függetlenül szemlélt rokonság), elvben használhatták a feljegyzések — például idegenek esetében — a matrilinearitás kifejezésére is. A si: férjzett, férje cung-cujához tartozó asszony családnéve. [Krjukov a cung-cut úgy jellemzi, mint "a legfőbb társadalmi-etnikus egységet". (Vö. M. V. Krjukov, Formü szocial'noj organizacii drevnih kitajcev, Moszkva 1967, p. 200; 1. a kérdést részletesebben, nyelvjárási és rokonyelvi összehasonlító anyaggal: uő, Szisztéma rodstva kitajcev (Évol-jucija i zakonomernosztj), Moszkva 1972.) Mivel a türköknél igazi matrilinearitás nem mutatható ki, és a rokonsági típusokból is csak egyvel találkozunk, ebben a tanulmányban csak a "nem-

- zetség" terminust használjuk, megszorításokkal és jellemzéssel ott, ahol lehet és szükséges.
8. Lásd a "háromnemzetség", azaz háromtörzsi garluqokat (ko-lo-lu); a különböző törzseknek még a nevét is feljegyezte a HTS CCVII. B. fejezete. Sok hasonló esetben a szing szót a források a pu-lo "törzs" szinonimájaként használják, többnyire rokon vagy szövetséges törzseknel.
 9. A SS-ban ezt olvassuk Ta-lo-pienről: "Mivel anyja alacsony származású volt, a nép nem vetette alá magát (neki, még) An-lo anyja előkelő származású volt, és a türkök mindeztideig becsülték is őt." A PS idevágó passzusában pedig: "...An-lo valóban nemes volt", — de a szöveg helyreállítása után a fentihez hasonló állítással van dolgunk. Minthogy a két párhuzamos mondatban az egymással szemben álló két kifejezés: "közön-séges, alacsony stb." és "tiszteletreméltó, nemes stb." egyaránt valamiféle társadalmi pozícióra utal, és minthogy Ta-lo-pien és An-lo anyja egyaránt kagán-feleségek, valószínű, hogy a nők sorsát annak a nemzet-ségnek a tekintélye befolyásolta, amelyből származtak; azaz Ta-lo-pien anyai rokonsága is motiválhatta a sorsdöntő 581. év eseményeit. Azt a természetesen adódó következtetést, hogy Ta-lo-pien viszontagságaihoz köze van egész rokonságának is — és például nem elegendő magyarázat anyja társadalmi helyzete és rangja a kagáni családban —, sugallhatja Apa qayan minden egyes akciója, amelyet ugyanis támogatott "népe", "törzse" (csung, pu, pu-lo), vagyis valószínűleg mindazok, akik nem voltak rokonai a kagán "népének" és "törzsének", vagy azzal valamiért szembe-helyezkedtek. — Az a sokféle befolyás, amelyet a feleség rokonságának tekintélye gyakorolhatott a maga és gyermekei sorsára, nem ismeretlen később sem a sztyeppén.
 10. L. Mori Masao ilyen értelmű megjegyzéseit a levél más passzusairól is: Tōyō Gakuhō 48 (1965), 49-79 (bibliográfiával).
 11. A "Déli udvar" ismételt áthelyezéséről I. K. Czeglédy, Čoyay-quzi, Qara-qum, Kók Öng; Acta Orient. Hung. XV (1962), 24. j., 63-68.
 12. Vö. SS, LI. fej. I. Cs'ang-szun Seng életrajza, 588b; TCTC, VI, 5465.
 13. Az itt talált kínai kui "visszatérni" szó többnyire a szülőföldre vagy leg-alább az otthoni rezidenciába való visszatéréssel kapcsolatos; fordításunk-ban Cs'ang-szun Seng életrajza (I. 12. j.) igazított el, ahol is azt olvas-suk Išpara álnok támadásáról: "akkor (Išpara) elfoglalta az északi szál-láshelyet ("sátrat"), elragadta egész lakosságát, és megölte (Apa) anyját, (úgyhogy) Apának visszatértekor nem volt hová hazamenni."
 14. Ez a "régii föld": az a terület, melyet Apa és törzse birtokolt és védett, valószínűleg azonos azoknak a "földeknek" a komplexumával, amelyet a kínai források a hiung-nuktól kezdve a fen-ti vagy ti-fen szavakkal jelöl-tek. A kérdéses terminus olyan megjegyzésekben fordul elő, amelyek azt állítják, hogy bár nomadizálnak és nincs állandó lakhelyük, "mindegyikük-nek megvan a (maga) földje". Erről a kifejezésről — gyakran henye ter-minológiájú fordítások alapján is — egyesek úgy vélik, hogy földmagán-tulajdont jelent; ez azonban törzsi feltételek között képtelenség, mert egy földdarabot használhat ugyan például egy család — békeidőben, de egymá-ga nem hódíthatja meg, valamint nem védheti meg a törzsi hadseregek ál-

landó veszélye ellen. Egyébként a kifejezés nem a szabad földhasználat vagy földmagántulajdon kínai terminusa, — ez a tulajdonforma ritka és periférikus Kínában is, ahol különféleképpen fejezik ki; a III. században például éppen a fen-ti "elszakított föld" jelenti a nagybirtok egyik kísér-letét, de semmiképpen sem a kisbirtokos föld-"részét". A nomádok kö-zött csakis olyan földdarab lehetett, amelyet lakóhelyül kijelöltek a törzs tagjai, családi sátrai számára, nyilvánvalóan a törzsi közreműködésével, és bizonyára a kérdéses törzstagok, családok rangjától sem függetle-nül.

15. Vö. THY, LII. fejezet; itt több tucat ló-billog (ma-jin) található, s mind-egyik valamiféle pu-lo-hoz tartozik; egy-egy törzshöz vagy más, többé-ke-vésbé független közösségekhez, amelyeket néha a törzsfők neve vagy nem-zetségneve után neveznek el. Ez a feljegyzés természetesen nem zárja ki bizonyos személyek vagy csoportok közelebbi kapcsolatát az állatálló-mány egy részével vagy némely darabjával, de annak bizonyára jelentő-sége van, hogy egy ménesen belül nincs szükség és lehetőség a további megkülönböztetésre.
16. Miközben módszertani okokból a választott szöveg kereti között marad-tunk, korántsem tagadjuk, hogy ezek a következtetések más dokumentu-mokból is levonhatók. Sem kortársi, sem későbbi feljegyzések nem lát-szanak cáfolni a türk társadalomnak itt vázolt képét, amely sok tekintet-ben egyáltalán nem sajátos, s amelyet az ezzel kapcsolatos anyagnak a türk társadalomra vonatkozó korai periódusából bontottunk ki, amikor eb-ben a birodalomban az események és törzsek szövevénye nem volt olyan összetett, mint későbbi korszakokban.
17. A türk birodalom alapvetően törzsi szerkezetének egyik közvetett bizonyít-éka az adózás módja; az adót a "törzsek; "népek" egészétől követelték vagy rabolták el háborúval, és a hadseregük méretével jellemezték őket; például a Ta-je korszak I. évében, 605-ben, vö. SS, LXXXIV. és PS, IC. fejezet, T'ie-lö-csuan.

A klasszikus kínai regény az egyik legkedveltebb, ugyanakkor a színjáték mellett az egyik legjobban lenézett és üldözött műfaj a középkori Kínában. Közkedveltségét az okozta, hogy vulgáris, tehát minden írni-olvasni tudó által könnyen érthető nyelven íródott, s emberibben és teljesebben ábrázolta a környező világot, mint a régi kínai irodalom bármelyik más műfaja - a hivatalos, arisztokratikus ízlés pedig azért üldözte és vetette meg, mert nyelvében közönségességet, teljesebb, szabadabb ábrázolási módjában pedig szabadosságot, erkölcsstelenséget látott.

Ennek a IX-X. században induló, a XV-XVI. században kibontakozó és fejlődésben a kínai színjátékkal szoros kapcsolatot mutató vulgáris műfajnak művelői s közönségének nagy része olyan írástudók voltak, akik műveltségüket eredetileg abból a célból szerezték, hogy a társadalmi karrier egyetlen hivatalosan elismert útján, a mandarinvizsgák letételén át állami hivatalokhoz jussanak; a IX-X. századtól kezdve azonban az érvényesülésnek ez az útja egyre inkább megnehezült, a hivatali állásokban ritkán akadt üresedés, a hivatal után áhító tudósok reménytelen serege pedig egyre nőtt, míg végül a XIV-XV. században elérte a hivatalosan is elismert társadalmi réteg státusát, megbecsülésben és előjogokban elvileg rögtön a mandarinok után következvén. Eme sajátos régi kínai értelmiség számára azonban ez gyakorlatilag csak a hatalom reménytelen közelségét jelentette. Ellentmondásos társadalmi helyzete arra készítette e réteg legjobbjait, hogy a hivatalos és hagyományos, tanult ideológiánál kritikusabban, szélesebb látókörrrel szemléljék világukat és véleményüknek alkalomadtán hangot is adjanak, akár irodalmi, akár filozófiai művekben. Szellemi magatartásuk, kritikai álláspontjuk nem maradt hatás nélkül a sikeresen hivatalhoz jutottak jobb részére sem: a XV-XIX. századi regény- és színjáték-irodalom névvel is megjelölhető művelői, eredeti és eretnek ideológiák hirdetői között nemcsak tudásukból élő tudósokat találunk, hanem, feles számban, aktív mandarinokat is.

A fentiek ismeretében természetesnek hangzik, hogy a régi kínai regényirodalom a kínai múlt számos olyan vonásáról tudósít, amely más forrásokban nem fedezhető fel. Így például J. Průšek, Die Literatur des befreiten Chinas und ihre Volkstraditionen című, 1955-ben Prágában megjelent műve ötödik részében a régi novella- és regényirodalom alkotásaiból a kereskedelem és kézművesség állapotára vonatkozó olyan értékes adatokat idéz, melyeket a kínai történeti kutatásnak a legutóbbi időkig fő forrásaiként tekintett hivatalos és nem hivatalos régi kínai történeti munkák teljesen említés nélkül hagytak. Legalább ilyen mértékben használható fel azonban a régi regényirodalom a hivatalos konfuciánus felfogással többé-kevésbé szembenálló eszmék és eszmények feltárására, s ezeken keresztül a kínai történelem eddig jobbra rejtve maradt aspektusainak vizsgálatára.

Ez a tanulmány kísérlet egyetlen régi kínai regény eszmei mondanivalójának elemzésére. A regény, a Sui hu csuan, magyar címén Vízparti történet, műfajában talán a legnépszerűbb volt és maradt ma is. Ma ismert végső és legteljesebb formájában a XV. században jöhetett létre, szerzőjeként a hagyományhol Lo Kuan-csungot, hol Si Naj-ant, hol mindkettőjüket jelöli meg, ezek kitérő azonban csak igen kevés hitelesnek mondható adatunk van. A mű egykori népszerű-

ségére jellemző, hogy - mint R.G. Irwin (*The Evolution of a Chinese Novel*, Cambridge 1953) írja e regénynek szentelt kitűnő monográfiájában - a XVI. és XVII. századból több, mint húsz kiadás ismeretes. Kedvenc olvasmánya volt többek közt a Ming-dinasztia Sen-cung (Wan-li) császáranak (vö. Wang Hiao-csuannak a Jüan, Ming és C'ing-kori cenzúráról szóló könyvét, Peking 1958, előszó 11. old.); az alapjául szolgáló történetekből nem kisebb személy írt két színjátékot, mint Csü Ju-tun császári herceg, a Ming-dinasztia alapítójának unokája. A regényt - bár merőben különböző okokból - a kínai irodalom legkiválóbb alkotásai közé sorolták olyan jeles tudósok és gondolkodók, mint Li Csi. (Cso-wu, 1527-1602), vagy Kin Wei (Seng-t'an, mh. 1661). Hatalmas népszerűségét mutatja gyakori betiltása is (L. Wang Hiao-csuan, id. mű).

A Sui hu csuant azonban nemcsak páratlan népszerűsége miatt választottuk elemzésünk tárgyául, hanem témája okán is. Legjobb tudomásunk szerint ez az egyetlen régi kínai regény, amely lázadók, rablók - a régi kínai terminológiában a kettő egyet jelent! - történetéről szól, még hozzá láthatólag pozitívan értékelve tevékenységüket. Ez a tény, valamint a mű sajátos írói eszközei alkalmasak arra, hogy általuk felfedjük, legalábbis részben, a régi kínai társadalom életének eddig jobbra rejtve maradt vonásait, mégpedig elsősorban a regény népszerűsége okait kutatva.

Mielőtt azonban erre rátérhetnénk, el kell végeznünk a regény "szociológiai" elemzését. Ez annál is könnyebb, mivel az írók, hőseik bemutatásakor, mintegy szándékosan és a legtöbb esetben szinte kínos pontossággal megjelölték azok társadalmi helyzetét, származását és foglalkozását, s igen sokat foglalkoznak a lázadók, rablók csoportja által létrehozott közösség, a liangsani vár szervezetének ismerettségével és méltatásával.

A regény meséjének, mint általában a régi kínai regényekének, történeti alapja van. A főhős, Szung Kiang a XII. század elején élt. Harminchat vezérével, népes seregével Kelet-Kína számos tartományát fosztogatta, az ellene küldött császári hadakat sorra megverte. Az ekkor uralkodó Északi Szung-dinasztia uralmát északról barbár hódítók, a kitajok, dzsürcsik és tangutok támadásai fenyegették, belső biztonságát sorozatos felkelések ásták alá. Ilyen körülmények között a császár engedett egy hivatalnok tanácsának, s kegyelmet ígért Szung Kiangnak azzal a feltétellel, hogy harcba száll egy másik lázadó, Fang La ellen, aki császárrá kiáltotta magát. A forrásokból kikövetkeztethetően 1124. táján Szung Kiang meghódította a császárnak, s résztvett Fang La legyőzésében. További tudósítások tudni vélik, hogy a kitajok ellen is harcolt bandájával. Azonban miután 1126-ban a dzsürcsik előzönlik Kína északi részét, a császárt foglyul ejtik, a dinasztia pedig délre menekül, Szung Kiang és társai sorsáról többé nincs tudósításunk.

A későbbi hagyomány nagyra értékelte Szung Kiang tevékenységében azt a körülményt, hogy más lázadók általános szokásával ellentétben, nem kiáltotta magát császárrá, hanem az ország szorult helyzetében a dinasztia megmentésére sietett. Ez a hazafias tett különösen a Déli Szung-dinasztiát megdöntő és ezzel 1270-ben egész Kínát elfoglaló mongol Jüan-dinasztia uralma alatt - tehát mintegy százötven évvel az események után - vált példamutatóvá az idegen elnyomást nehezen viselő kínai tudósok és hivatalukat vesztett mandarinok körében. Ebben az időben keletkezik a *Hüian-ho ji si* című munka, a kínai regényirodalom egy kezdeti formájának jellegzetes képviselője, melynek egyik epizódja Szung Kiang történetének első ismert, regényes írásba foglalása.

A *Hüian-ho ji si*, azaz a Hüian-ho kor elfeledett eseményei regényes krónika formájában az Északi Szung-dinasztia utolsó évtizedeit beszéli el, a császár fogására jutásáig és haláláig. Konceptiója kivehetően az, hogy a császárt s a dinasztia rossz tanácsadói: C'ai King kancellár és T'ung Kuan marsall döntötték romlásba. Ezt a később a hagyományos igazság rangjára emelt vélekedést majd a *Sui hu csuan* is átveszi, mégpedig olyan formában, hogy ezek ketten és a szintén történeti személy Kao K'iu a fő ellenségei a császárhoz és az országhoz igazán hű és derék Szung Kiangnak és embereinek. A *Hüian-ho ji si* epizód-betétje, a liangsani rablók történetének első ismert változata, bizonyos szerkezeti jegyeiből kivehetően már több forrásból állhatott össze, az első történetek a liangsani hősök-ről tehát valamivel régebbiek lehetnek. A *Hüian-ho ji si*-vel nagyjából egykorú Kung K'ai egy írásából tudjuk, hogy a Szung-kor végén, a Jüan-kor elején már utcai mesemondók regéltek történeteket Szung Kiangról és embereiről.

Sajnos, a történet más, ilyen kerekén megformált változata, a betét-epizódon és a regényen kívül, nem maradt ránk. A Jüan-korból ismerünk cím szerint vagy harminc, szöveg szerint tízegynéhány színjátékot, amely a liangsani hősök-ről szól. A *Hüian-ho ji si*-beli történet, e színművek és a regény egybevetése alapján megállapítható, hogy a feldolgozások vajmi kevés történeti adatra, vagy szilárd és egyseges hagyományra támaszkodhattak: a *Hüian-ho ji si*-beli történet lényegében megtalálható - akárcsak a színjátékok egy részének meséje is - beledolgozva a regény különböző fejezeteibe, a színjátékok nagy része azonban olyan történetekről szól, amelyek a regényben nincsenek benne. A *Hüian-ho ji si*-ben továbbá 36, ill. Szung Kianggal együtt 37 hős szerepel - nevük nagyjából megtalálható mind a színjátékokban, mind a regényben, sorrendjük, hierarchiájuk azonban minden forrásfajtaiban és egymásra vissza nem vezethetően különbözik. Ezen felül a kezdeti 36 hőshöz már némely színjátékban további 72 járul, ezt a regény is átveszi, s így az utóbbi hőseinek száma (Szung Kianggal együtt) 108.

A regény előtörténetének e rövid summázására azért volt szükségünk, hogy lássuk: a regényt végső megformálásában csak egynémely általános vonásaiban kötötte a hagyomány, különben lényeges vonatkozásaiban első megjelenésével, a 15. századdal nagyjából egykorúnak, az ismert és ismerni vélt, vagy ismeretlen szerzők művészi fantáziája szabad termékének tekinthető. Ez pedig némely alábbi következtetésünk értékét illetően nem közömbös.

A regény legteljesebb formájában százhusz fejezetes (a továbbiakban a hivatkozások mindig a Cseng Csen-to féle háromkötetes kritikai kiadásra - Peking 1954 - vonatkoznak), meséje röviden a következő: az első hetven fejezet kalandos epizódok laza sorozatán keresztül azt beszéli el, hogyan jut sorra a száznyolc hős mindenike a liangsani várba, a banda székhelyére. A hősök számának teljessé válása után a 71. fejezetben Szung Kiang, a fővezér, hálaadó istentiszteletet tartat, amelynek végeztével kötábla hull alá az égből a száznyolc hős rangsorba szedett nevével s annak megjelölésével, hogy valamennyien csillagistenek, démonok megtestesülései, akiknek küldetésük van a földön. Ezután seregszemle következik a vár szervezetének részletes leírásával. A további fejezetek arról szólnak, hogy ismételt, de eredménytelen támadások után a császári udvar végre hajlandó kegyelmet adni a liangsaniaknak: a császár szolgálatában kitüntetik magukat a kitajok, belső lázadók, végül a Fang La elleni harcokban. (Megjegyzendő, hogy a banda mindvégig zárt egységként harcol.) A Fang La elleni harcokban számos hős elesik (addig egy sem pusztult el!), a hadjárat végeztével az életben maradtak különböző hivatalo-

kat kapnak. Az utolsó fejezetben Szung Kiangot és vezértársát, Lu Ciün-jit udvarbeli ellenségeik a császár tudta nélkül megmérgeztetik. A regény azzal zárul, hogy a hősök megjelennek a császár álmában, utoljára tanúságot téve előtte hűségükről, és elpanaszolják szomorú végzetüket. A császár engesztelésül szentélyt emeltet tiszteletükre.

Ez így egy meglehetősen romantikus, érzelmes kicsengésű és - legalábbis európai fogalmak szerint - megfelelően szalonképes rabló-betyár történetnek hangzik. A mai kínai irodalomtörténetírás viszont általában a régi parasztfelkelések eposzaként ünnepli, megfelelően megfeddvén Szung Kiangot, amiért meghódolt. E két szélsőséges értékelés egyike sem ad azonban választ arra, hogy miért emlegetik a regény lírai betétei, valamint előszavai követendő példaképekként a liang-sani hősöket, s miért istenek e rendkívüli lények? (Mellesleg szólva a regény lényeges vonalvezetésében semmi csodás elem nincsen.)

Véleményünk szerint erre a felelet a regény társadalomképének elemzésében található meg. Milyen is a liang-sani közösség, a hősök szövetsége?

Szung Kiang seregében két, egymástól élesen elváló fő réteg különböztethető meg: a hierarchikus rendbe sorolt száznyolc vezér és a névtelen közkatonák egybemosódó tömege, amelynek nagyságát, számát sem tudni. A száznyolc vezér, a hősök Liangsanba kerülése eleve elrendeltetett, ezért történik meg, ha kell, erőszak árán is - arról azonban sehohsem tesz említést a regény, hogy a közemberek (*sziao lou-lo*) hogyan kerültek a várba. Csak következtetni lehet rá, hogy a vár régi népének maradványa - Szung Kiang társai ugyanis egy megelőző vezér megölésével lesznek a vár uraivá, Szung Kiang később követi őket a várba -, a megvert császári vezérek átállt hadai lehetnek. Közember a regényben név szerint sehohsem szerepel, közülük egyetlen egy sem emelkedik vezéri sorba. A vár zárt egység, toborzásról vagy önkéntesek csatlakozásáról a vezéreket kivéve sehoh nincsen szó.

A vár népének ez a szigorúan hierarchikus tagolódása nem lehet más, mint a valóságos kínai világ mandarin-paraszt szömbenállásának művészi vetülete. (Tévedés ne essék: elvben mindenki mandarinná lehetett - ha győzte idővel és pénzzel az évekig tartó tanulást, a vizsgákra való felkészülést -, a gyakorlatban azonban a vizsgák hosszú sorozata megkezdésének elengedhetetlen előfeltétele volt egy, a helyi hatóság által kiállított erkölcsi bizonyítvány arról, hogy a vizsgára jelentkező jó erkölcsű, és nem származik a számos kategóriát magában foglaló aljanépből. A parasztok sosem tartoztak az aljanéphez, általában azonban írni-olvasni se tudtak.) Az elszigeteltség pedig a régi kínai társadalom és közigazgatás alapsejtjeire emlékeztet, a naturálgazdálkodást folytató, önellátó, egymással csak igen kevés kapcsolatot tartó s a birodalomhoz jóformán csak az adószedő és robotmunkára behívó mandarinon keresztül tartozó faluközösségekre.

Ez utóbbi hasonlóságot még fokozza az a körülmény, hogy a hősök között számos, összesen 22 "szakember" (jórészt mesterember, iparos) foglal helyet, akik a 71. fejezetben leírt szervezeti sémában eredeti foglalkozásukat folytatják. Soruk a börtönőrtől s hóhértól a hajóépítőig és orvosig terjed.

Ez a zárt közösség azonban csak külső vonásaiban hasonlít a faluközösségekhez, hiszen nem saját munkájából él, mint azok, hanem rablásból. Ez a rablás azonban nem akármilyen rablás. A liang-sani közösség létrejöttének első időszakában még említés történik arról, hogy utazó kalmárokat kifosztanak (életüket megahagyják!), később azonban következetesen csak a környező helységek állami rak-

tárait rabolják ki, és személyes ellenségeik, a gonosz mandarinok vagyonát kobozzák el. Voltaképpen ugyanazt teszik, mint a konfuciusus állam: kisajátítják a parasztszok adóit és elkobozzák a túlságosan nagy, tehát eleve igaztalan úton szerzett vagyont. Az egyéni lopást, rablást azonban szigorúan büntetik: Cs'ao Kai, Szung Kiang első vezértársa le akarja üttetni két újonnan jött hős fejét, mert útközben ellopják és megették egy kocsmáros kakasát (47. f., 783. old).

Erre a kisajátításra a liang-sani vár urainak minden erkölcsi joguk megvan: a regényben ugyan csak egy epizódból tűnik ki (73. f.), a Jüan- és Ming-kori színjátékoknak azonban egész sora emlékezik meg arról, hogy Szung Kiang és a liang-sani vár a környék megfellebbezhetetlen igazságszolgáltató hatósága is. Számos színjáték szól arról, hogy valaki vádat emel Szung Kiang előtt valaki ellen (rendszerint felesége elcsábításáért), - s Szung Kiang minden esetben elfogadja a bűnöst (rendszerint egy környékbeli mandarint), a várba hozatja, és kivégezti.

Ez a jelenség Kínában régtől fogva ismeretes: a hivatalos hatalmi apparátus mellett, amely a mandarinokból és a család- és nemzetségfőkből állott, mindenkor léteztek félig-meddig vagy egészen illegális hatalmasságok, amelyek egy-egy helyen a tényleges hatalmat vagy annak egy részét a kezükben tartották s amelyekkel a hivatalos hatóságoknak mindig számolniuk kellett. Ezek a legkülönbözőbb formákat ölthették. A regényben pl. a 29. és a 37. fejezetben fordul elő egy-két ilyen "helyi hatalmasság" (*pa*), akik ezekben az esetekben a kereskedő, kocsmárosok, iparosok, mutatóványosok zavartalan üzletmenetét biztosítják - kellő tiszteletdíj fejében. Ilyesmik voltak a titkos társaságok is. Ezek az illegális hatalmak mindig sokkal közelebb voltak a köznéphez, mint a hatóság, abban az értelemben is, hogy viszonylag könnyebb volt ezek közé bejutni, mint mandarinná lenni.

A liang-sani vár tehát egy voltaképpen - közvetve - a parasztszok adóiból élő s bizonyos hagyományos állami funkciókat betöltő helyi hatalom. Kik ennek a hatalomnak a birtokosai?

A száznyolc hős közt legnagyobb számban a katonák vannak: huszonegyen (katona volt további négy a regényben való megjelenése előtt). Huszonegyen önálló rablóbandák vezetői, akik bandájukkal Liangsanhoz csatlakoztak. További öt rablóvezért a szakemberekhez soroltunk azért, mert a várban eredeti szakmájuknak megfelelő tisztséget viselnek.

A 24 katona, a 22 szakember s a 21 rablóvezér adja az abszolút többséget. A többiek: 8 halász és révész, 7 nemzetségfő fia, illetve lánya (1), 7 csavargó, 4 börtönőr (nem számítva a szakemberek közé sorolt kettőt), 2-2 földesúr (vagy gazdag), vadász, szolga házaló és tolvaj, 1-1 "helyi hatalmasság" (*pa*), kereskedő, kishivatalnok, pap, tudós. Összegezve: az egykorú Kína jóformán valamennyi társadalmi rétege és csoportja képviselve van - kivéve a mandarinokat és a parasztszok. A vár vezetői - érthetően - maguk a mandarinok - s ők maguk is a parasztszokból élnek.

Feltűnő, hogy a hősök rangsora nem mindenben követi a fenti számarányokat. A száznyolc hős rangsora kétfelé tagolódik, a 36 főbb és a 72 kisebb csillagra. A 36 közt a legelső négy után, a 72-ben a legelső után következő helyeket egyaránt katonák foglalják el, mégpedig többségükben az átállott császári vezérek. A velük majd azonos számú rablóvezéreknek és a szakembereknek csak a 72 kisebb vezér közt jut hely.

A katonák szám- és rangbeli elsőbbsége logikailag érthető, de nemcsak egyszerűen foglalkozásuk természetéből folyik. Hu-jen Cso tábornok a *Hüan-ho ji si-*

beli történetben és a regényben egyaránt úgy szerepel, mint a liangsaniak ellen vonuló egyik császári vezér, aki veresége után nem lát más kiutat, minthogy álljon hozzájuk - mégis, a Hüian-ho ji si-ben csak a 31. helyet kapja meg, míg a regényben a nyolcadikat. Nyilvánvalóan szemléletváltozásról van szó: a Hüian-ho ji si-meséjének Szung Kiangja még egyszerű rablóvezér, akinek fősege alatt a vezéri helyek nagyjából a csatlakozás időpontja és a csatlakozókkal tartó bandák nagysága szerint oszlanak meg - a regény szerzői azonban a vezérek hierarchiájának megállapításában már magasabb, mondhatni állambölcseleti szempontokat követtek.

Bevehetetlen helyen, mocsarak közepében, hegy tetején székelő, nagyszámú szervezett és hozzáértők által vezényelt, fegyverforgatásból élő közösség - ez a liangsani vár. Eszményi alap minden, császári trónra áhító lázadó számára. Szung Kiang azonban mégsem kiáltotta ki magát császárrá, miért?

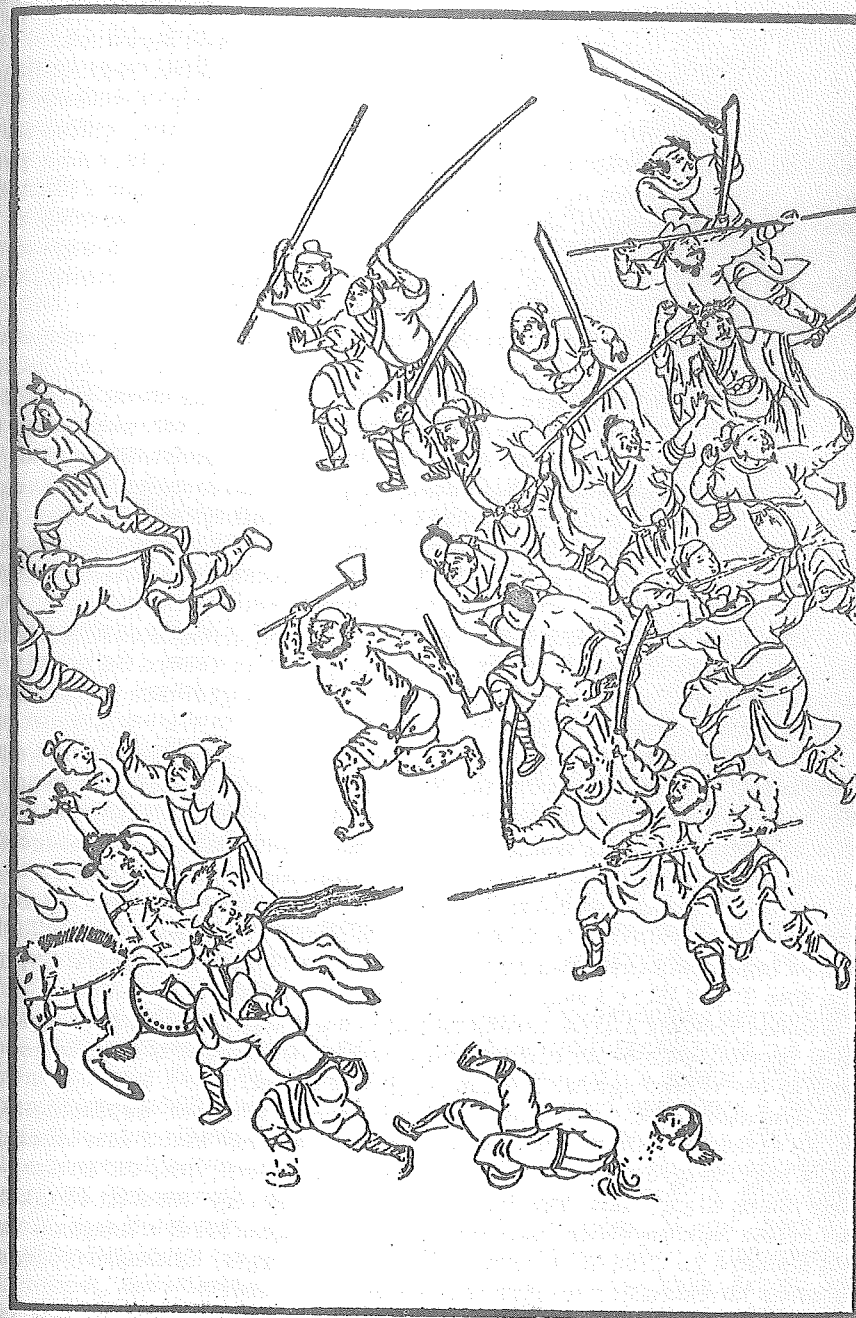
Mindenekelőtt a történeti hűség miatt: a történeti Szung Kiang sem tette azt. Ha pedig megtette volna, nem lehetett volna regényt írni róla, vagy legalábbis nem ilyet: a bukott lázadók a hagyományos kínai történelemszemléletben elkerülhetetlenül kegyetlen szörnyetegekké alakultak át - a győztes lázadókból pedig dinasztia alapító császárok lettek, s ezzel történetük megszűnt lázadók története lenni. Szung Kiang egy közbeeső és ismereteim szerint történetileg is egyedülálló eset: a megtért lázadó. Ezt a helyzetet a regény olyan irányban mélyíti el, hogy Szung Kiang már Liangsanba kerülése első percétől azt hajtogatja: nincs más célja, mint meghódolni a császárnak, akinek most fényes tekintetét elhomályosították a gonosz tanácsadók. De a regényből az is nyilvánvaló, hogy Szung Kiang nem akármilyen meghódolásra gondol: a császári hadak sorra vereséget szenvednek Liangsan alatt, s Szung Kiang csak akkor hajlandó elfogadni a meghódolásra intő császári levelet, amikor meggyőződött róla, hogy azt teljesen szabadon, minden ármány kikerülésével tudja elfogadni.

Véleményem szerint a már említett hazafias-honvédő motívum mellett a történeti és a regénybeli Szung Kiang magatartásának ez a vonása adja a regény népszerűségének és valódi jelentőségének alapját. De kik ezek a lázadók, akik csak muszájból lázadtak, és égnék a vágytól, hogy meghódolhassanak - s kiknek e mellett mennyei küldetésük van?

Az igaz, hogy a regényben Li K'ui, a Fekete Forgószél több ízben hangot ad abbéli véleményének, hogy el kellene kergetni a császárt, s a helyére ülni (lásd 41. f., II. k., 666 old.), Szung Kiang azonban ezt mindannyiszor élesen visszautasítja. Ez külön elemzést érdemel, jelenleg sajnos, nem térhetünk ki rá.

Valamennyi liangsani hős "a folyamok és tavak jó vitézei" közé tartozik. Ez a költői kifejezés más formában jóval régebben is létezik már, és általában olyan személyeket jelöl, akiknek sem állandó lakhelyük, sem állandó megélhetésük nincsen, azaz társadalmon kívüliek. Az újabb korban ez a kifejezés kiang-hu-ra rövidülve egy vándorcigányszerű társadalmi réteg megjelölésére szolgál (vö. Guo Mo-ruo, Wo de tong-nian). Ha a regényben összegyűjtjük az e kategóriához való tartozás ismérveit, a következőket találjuk:

Mindenekelőtt testi erő és ügyesség a fegyverforgatásban. Majd mindenik hősnek megvan a maga kedvenc fegyvere, amelynek kezelésében utolérhetetlen és amelynek birtoklása és kezelése őt voltaképpen hőssé, kiválóvá teszi. E fegyverek olykor egészen különlegesek: Li Jing (47. f.) és Hiang Cs'ung (59. f.) hajítókésekkel, Csang C'ing (70. f.) hajítókövekkel harcol. Tan T'ing-kui (67. f.) vízzel,

Jelenet a Vízparti Történet 40. fejezetéből

Wei Ting-kuo tűzzel (uo.) hadakozik, Teng Fei fegyvere vaslánc (44. f.), Li K'üné (59. f.) huszonnégy hajítógerely, Ting Tö-szuné (70. f.) hajító vasvilla - még az igen sokféle fegyvert ismerő kínai arzenálban sem megszokott fegyverek.

A katonák és fegyverek fontosságának egy érdekes elméleti megerősítését találjuk Li Csí, a regény egyik első kiadója írásában (Ping si lun "Értekezés a fegyverekről és az élelemről", Fen su, Peking 1961, 93-96. l.). A 16. századnak ez a legeredetibb és legeretnekebb gondolkodója e művében a Lun-ju 12.7 ama passzusát cáfolja, amely szerint egy ország fennállásában a legfontosabb a bizalom az uralkodó iránt, másodsorban számít csak az élelem s csak harmadsorban a fegyverek elégséges volta. Li Csí ezzel szemben azt bizonygatja, hogy a fegyver tette voltaképp emberré az embert, s a katonáskodás minden emberi viszony, minden erkölcsi norma szülője, nem pedig a bölcsek tanításai.

A fegyverforgatás mellett kötelező erkölcsi normájuk, hogy "hagyatkozz az összetartásra, és vedd meg a vagyont", készen kellett állniuk minden eszközzel minden bajbajutott megsegítésére (vö. Lu Ta a 3. f. -ben, vagy Szung Kiangbőkezűsége az özvegygel, későbbi anyósával, majd pedig Li K'ui-val szemben). Ez a magatartás a társadalmon kívüliek számára, akik életük fenntartásában csak önnön erejükre és ügyességükre hagyatkozhattak, helyzetük parancsolta, szükségszerű törvény volt - másrészt azonban messze túlhaladta a vérségi keretek közé szorult konfucianus erkölcsi gyakorlatot. Gazdag urak, mint Cs'ao Kai vagy Cs'ai Cin számára alkalmas volt arra, hogy adományokkal híveket toborozzanak maguknak és hírnévre tegyenek szert.

A bőkezűség és segítőkészség ellenkezőjét, a zsugoriságot és szűkkeblűséget a legnagyobb bünnel tartották: Wang Lun, a liangساني vár vezére Cs'ao Kai megérkezése előtt azért bűnhődik halállal, mert féltékenységből nem akarja a várba befogadni a nála kiválóbb vitézeket.

Ez az összetartás és segítőkészség másfelől tekintve eléggé durva volt: "ha nem verekszel, nem ismerkedel", tartotta másik jelszavuk, s a hősök rendszerint egy-egy nagy verekedés során ismerkednek s barátkoznak meg egymással. Ismerik az osztályszolidaritást: Csang C'ing, a rabló-kocsmáros, aki vendégeit húsgombócna dolgozza fel a következő vendégek számára, sohasem bántja a vándor szerzeteseket, a mutatványosokat s a száműzött fegyencet. Szövetségük életrehalálra szól, s ha valakire szükség van a bandában, a megnyerésére a legalattomosabb és legkegyetlenebb eszközöket sem sajnálják (vö. C'in Ming (34. f.), Li Jing (50. f.), Csü T'ung (51. f.) vagy Lu Ciün-ji (61. f.) esetét).

Különös ironiája a kínai történelemnek, hogy legáltalánosabb jelszavuk, amellyel végveszedelmükben ellenségeikre igyekeznek hatni: "a négy tenger között mindnyájan testvérek vagyunk", a Lun-ju-ból vett idézet.

A liangساني hősök - s a regény írói is - ennek a rétegnek az ideológiáját vallották. Ez érthető rablók és csavargók esetében, akik más kiutat nem látnak, vagy azoknál a nagyravágyó földesuraknál és kishivatalnokoknál, mint Cs'ao Kai, Cs'ai Cin vagy Szung Kiang, akik személyes becsvágyaikat vagy fennkölt elveiket ezen az úton vélték legkönnyebben megvalósítani, - de hogyan kerül a liangساني bandába akarata ellenére Lu Ciün-ji, a Jåde Egyszarvú, Tamingfu, az északi főváros gazdag és neves kereskedője, s miért lesz ő a második vezér?

A regény hősei azokból a társadalmi rétegekből kerültek ki, akiket a hagyományos konfucianus felfogás általában nem vett teljesjogú emberszámba. A katonák sem kivételek ez alól: a polgári mandarinok mindig felettesei voltak a kato-

náknak, s csatavesztés után a vezér sem életejsem állása felől nem lehetett biztos. Lu Ciün-ji jüan-wai volt, azaz pénzen rangot is vásárolt magának, címzetes mandarin volt s mint ilyen annak a társadalmi karriernek a csúcsát személyesítette meg, ahová az említett rétegek fiai aránylag a legkönnyebben eljuthattak. A liangساني hősök közé való bekényszerítése egy bizonyos osztályszolidaritás és osztályperspektíva sajátos, művészi kifejezése. Ne feledkezzünk meg arról, hogy a 71. fejezet egy helye szerint (III. k., 1205. l.) a liangسانيak elvben nem fosztottak ki kereskedőket.

Másszóval: a Sui hu csuan tudatosan hirdeti a nem-paraszt és nem mandarin rétegek összetartozását és összefogását, Liangsan magát egy belőlük létrejövő új társadalomként, utópia-féleként magasztalva. A Kiai ci jüan és a C'üan csuan kiadásokban a 71. fejezetben a seregszemle leírása után lírai betétként, a seregszemle más kiadásokban szokásos lírai megismétlése helyett, a következők olvashatók:

"Egy földben egyesült mind a nyolc világtáj, / egy család lett minden nemzetiség. Ég és föld mutatja meg itt csillagai erejét, vitézsége, tudása szépségét egyestül itt az emberi világ. Ezer mérföldekről találkoztak itt össze egy reggel vagy este, hogy aztán halálukig együtt maradjanak egész szívükkal. Külsejük, beszédjük déli, északi, keleti, nyugati: bizony mind eltérő, de szívük bátorsága, lelkiüknek hűsége nem különbözik. Akadnak is köztük császár unokái, istenek fiai, gazdag családok sarja, vitéz tábornok és egyszerű kis jegyző, három felékezet, a kilenc tanítás, vadászok, mészáros és hóhér, de mind testvérek nevezgeti egymást, nem tesz különbséget nemes s közember közt. S noha vannak köztük egy anyától lettek, férjek-feleségek, nagybácsi öccsével, úr a szolgájával, harcba együtt mennek, bosszút állnak, együtt vigadnak és együtt lakomáznak, nem kérdi egyik sem, melyik a rokona, melyik az idegen. S ha az egyik eszes, a másik együgyű, falusi tusgó vagy csiszolt világfi, akár kötözködő vagy könnyen társuló, egy forgatja nyelvét, ecsetjét a másik, karddal küzd egyike, másika lándzsával, lovon megy vagy gyalog, tolvaj-e vagy csaló - maga helyét köztük mind-mind megtalálja képessége szerint... s tudjuk már, hogy a csillagok nemzetsége ők, s egymáshoz tartoznak, akár az olvasó szemei".

A régi kínai társadalomban a családi, nemzetségi, helyi kötelékeken, korlátokon felülemelkedve gondolkodni tömegeiben csak ez a mindenféle értelemben szabad réteg volt képes. Csak ők hirdethették nemcsak meggyőződésből, de elemi létérdekből, hogy "minden ember testvér".

Liangsan utópiája azonban utópia kellett hogy maradjon. Nem egyszerűen a befejezés kényszerűsége, vagy a történelmi hűséghez való ragaszkodás - a történelem nem tud Szung Kiang és társai végéről semmit - vitte a regény íróinak ecsetjét arra, hogy a hősöket megölésük ellenfeleikkel, majd pedig hogy a császár kegyelméből megistenüljenek. Láttuk, hogy a liangساني közösség is a régi kínai társadalom megrendíthetetlen alapjára, a parasztok alkotta faluközösségekre, azok adóira épült. Ezt megváltoztatni a liangسانيaknak sem tehetségük, sem szándékuk nem volt, nem is lehetett. A legtöbb, amit elérhettek volna, az volt, hogy a maguk eszméit és életmódját ismerve el legfőbb emberi értékeknek - a vitézséget, erőt, szakértelmet, összetartást - ők maguk váltsák fel az elavultnak érzett betűfrágó és nagyrészt korrump mandarin-réteget. Szung Kiangnak a császár előtt való meghódolási szándéka ezért történik tudatos, szabad elhatározásból.

A régi kínai történelem iróniája, hogy ez is illúzió: e magukat szabadoknak érző rétegek csak a társadalmon kívül szabadok, visszatérve beléje a társadalom megöli vagy magához hasonlítja őket.

Liangsán története a kínai társadalomnak egy szinte kezdettől meglévő, de mindvégig feloldhatatlan ellentmondását is kifejezi: a kiemelkedő egyéniségek s a társadalom lebénító (és védelmező) kötelekei közti ellentmondást. Szung Kiangot egyedi helyzete és sorsa a kínai hagyományban azok közé a kiemelkedő egyéniségek közé emelte, akik - mint K'ü Jüan, Li Po és mások - azzal érdemelték ki az utókor tiszteletét, hogy félelem nélkül vállalták és megtették a lehetetlennek látszót. S érdekes, hogy az egyéniségnek, a kiemelkedő egyéniségeknek ez a tisztelete, hasonlóan a társadalmonkívüliek eszmevilágához, a nemzeti összetartozás tudatának felébredését is elősegítette. Li Csü írja egy kis írásában Li Po-ról (*Li Po verseire, Fèn su, 212. old.*): "... én pedig azt tartom, hogy nem volt kor, amely ne Li Po születési éve lett volna, s nincs hely, mely ne lenne szülőhelye..."

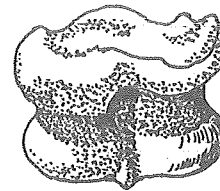
Mindez azonban - liangsani hősök és a kimagasló személyiségek sorsa - minden nagyszerűsége ellenére csak múltó epizód Kína történetében, annak menetét nem változtathatta meg. A változásnak máshonnan kellett jönnie.

Csongor Barnabás

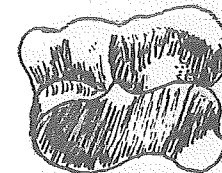
EGY MONGOL BOKACSONT-JÁTÉK

Az állati bokacsonttal játszott játékok a mongol nép leggyakoribb és legelterjedtebb játéka közé tartoznak. Maguk a játékok nagyon sokfélék, pl. a dáma-rendszerű, táblán játszott játékokban a sagajokat, a bokacsontokat figurákként használják, kézügyességi játékok esetében pedig feldobják és különböző módokon elkapják a csontocskákat. Bizonyos játékokban annak is jelentősége van, hogy a csontocska melyik oldalára esett, ezért négy oldala más-más elnevezésű (ló, juh, teve, szarvasmarha). Jóval ritkábbak azok a játékok, ahol a bokacsonttal, vagy a bokacsontra célbadobnak, lőnek, hajítanak, stb. Ezekben a játékokban nincs jelentősége annak, hogy a csont melyik oldalán fekszik.

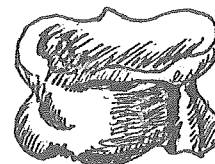
Leggyakrabban juh bokacsontjával játszanak, a kecskéét kevésbé kedvelik. Tapasztalataim szerint Kelet-Mongóliában különösen az antilop bokacsontjával játszanak szívesen, mert kisebb, mint a juhé, és formái (oldalai) könnyebben felismerhetők. Előfordul esetenként a játékokban a szarvas bokacsontja is. Vannak játékok, amelyekhez a csontokat különböző színűre festik be, de általában festetlenül, mindenféle változtatás nélkül használják őket. (1)

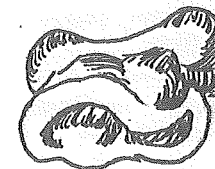
1. teve

2. szarvasmarha

3. ló

4. kecske

Juh bokacsontok

Bokacsonttal játszott játékot első ízben a Mongolok Titkos Történetében említik. Temüdzsin, a későbbi Dzsingisz kán, és Dzsamuka gyermekkorukban léptek egymással először anda viszonyra, azaz testvérszövetségre, s a szövetség megpecsételéseként kölcsönösen megajándékozták egymást, Dzsamuka Temüdzsinnek óz bokacsontot adott, amit Temüdzsin rézből öntött bokacsonttal viszonzott.

A csontokkal együtt játszottak az Onon folyó jegén. (2) A Titkos Történetnek ezt a részletét a későbbi mongol krónikákban, történeti művekben is megtaláljuk, de részletesebb magyarázatot sehol sem fűznek hozzá, mivel abban a korban általánosan ismert játék lehetett. A szakirodalom sem írt le bokacsonttal, jégen játszott játékot, s a helyzetet bonyolította az is, hogy a közismert juh-bokacsont mellett kevés adat szólt más állatok, pl. az őz bokacsontjának felhasználásáról, s a rézből öntött bokacsonttal játszott játékokról.

Úgy tűnik, hogy ez a játék már régen nem tartozik a mongolok körében közismert bokacsont-játékok közé. Eddig mindössze egy olyan játékot ismerek, amit jégen, bokacsonttal játszottak, s az is már csak szűk körben ismert, bár a szórványos visszaemlékezések szerint régen (30-40 éve?) még több vidéken látható volt. A hasonló jegyek - főképp a rézből öntött bokacsont használata alapján valószínűnek tarthatjuk, hogy a Titkos Történet által említett játék is hasonló lehetett a möszön sagaj harvah (célbadobás bokacsontra jégen) nevű játékhoz.

1971 telén több alkalommal is láttam Ulánbátorban, a Tola folyó jegén ezt az állati (juh) eredetű, vagy fémből készített, vagy éppen fém és állati csont együttes felhasználásával készült bokacsontokkal játszott játékot. A játékosok mintegy húszan voltak (a szám és a személyek alkalmanként változtak, de volt néhány állandó játékos is). Valamennyien Arhangaj megyéből települtek át a fővárosba, vagy rövid időre érkeztek onnan (pl. sofőrök). Úgy tudták, hogy ezt a játékot más megyékben nem ismerik, azonban az irodalom szerint darhat férfiak is játszák. (3) Dzs. Tömörcceren kutató szíves közléséből tudom, hogy régebben a csaharoknál is előfordult, s a Szergejen járásból származó halha adatközlőim is emlékeztek rá, hogy járásukban régen, ha csak ritkán is, de játszották. Nem tudtam azonban a játéknak nyomára akadni Kelet-Mongóliában. Általában möszön sagajnak nevezik, régebben örög harvahnak, célba dobásnak is nevezték. (4)

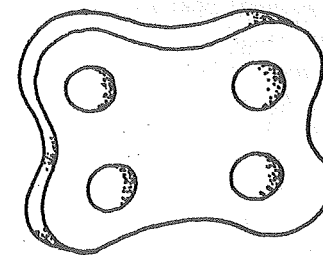
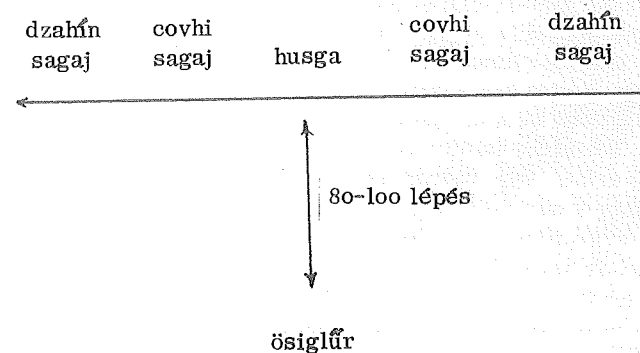
A játékhoz a következő tárgyakra van szükség:

1. Célként négy darab juh bokacsontot tettek ki a jégre, vagy bokacsont helyett a szarvasmarha lábszárcsontjának alsó végén található sarlag jasz nevű csontot használták fel, ez jóval kisebb a bokacsontnál. A célponthoz tartozik továbbá egy labda, melyet bika herezacskójából vagy marhabőről varrnak. (A bőr belső oldalát lehasítják, hogy elég vékony legyen.) Belső oldalán varrják meg, de egy kis darabon varratlanul hagyják, ezen a lyukon fordítják vissza színére. Homokkal kitömve szárítják, végül tojás alakú lesz, s kívül élénk piros színre festik. Neve husga "herezacskó", akkor is, ha bőrből készült. (5)

2. Lövedéknek (dzah), amellyel célba kell találni, bokacsont alakúra formált, két oldalán lapos, csontból vagy rézből készült "korongot" használnak. Szélessége 3,5 cm, hossza 4 cm, vastagsága 1,5 cm. Súlya hozzávetőlegesen 100-200 gr körül mozog (2 lan 3 cen és 3 lan 5 cen között). (6) Készítésekor az eredetileg négyzet alakú csont illetve réz sarkait lekerekítik, s mind a négy oldalán kisebb mélyedést alakítanak ki rajta. Belsejébe lyukat fúrnak, amelybe ólmot tesznek úgy, hogy az szabadon mozoghat. Majd a lyukat vas, réz, esetleg más fémlemezlel lefedik, s gömbölyű fejű, csaknem 1 cm átmérőjű szögekkel verik ki, melyek a dzah csúsztatását könnyítik meg. Ezek a szögek néha a lövedék másik oldalán is megtalálhatók. A közepébe tett ólom a lövedék forgását, sebességét befolyásolja, a neve sugsa. A dzah készítésére a vadkecske vagy vadjuh szarvát tartják legalkalmasabbnak, a fémek közül pedig a sárgaréz. Minden játékosnak négy darabra van belőle szüksége. (7)

3. Régebben használtak még egy táblát is, melyre a találatokat írták fel. Neve örög volt. Vastagsága 1 cm körül, szélessége 30 cm, hosszúsága 40 cm volt, fából készítették. Azt az oldalát, amelyre írtak, zsírral jól megkenték, megmelegítették, majd az argalnak, a tüzelőül használt szárított trágyának hamujával kenték be. Ezután tűznél újra jól felmelegítették, amitől a hamu sötét színt kapott. Erre a táblára írták a játékosok nevét és az eredményeket nádból, vagy esetleg puhafából készült tollal. (8)

4. A játékot meglehetősen hosszú darabon egyenes folyó jegén kell játszani, lehetőleg szélszélcsendes időben. Ha a jégen hó vagy homok van, illetve ha azt a szél újra odahordja, a játékot kénytelenek abbahagyni. A pálya szélessége mintegy fél méter, hossza pedig 80-100 lépés. Egyik végében állnak az éppen célbadobó játékosok, a másik végében, a cél mögött, a nézők. A célban, középen egy kisebb, jégbe vágott lyukban helyezik el a pirosra festett husga nevű bőrlabdát, összevarratlan, hegyesebb végével fölfelé. Ezzel egy vonalban, kétoldalt teszik le a két sagaj, bokacsontot, ezeknek egymástól való távolsága kb. 1 öl (2 méter), s pontosan ennek a távolságnak a felénél van a piros labda. A két, oldalt elhelyezett bokacsont neve dzahín sagaj. A két szélen levő bokacsontok és a bőrlabda közti távolság felénél helyeznek el ismét egy-egy bokacsontot, ezeket covhi sagajnak hívják. A pálya másik végén, ahol a versenyzők állnak, a jégbe egy kisebb lyukat vájnak, hogy a versenyzők megtámaszthassák lábukat. Ennek neve ösiglür.

dzah

A játékszabályok a következők:

Legkevesebb négy, legtöbb huszonnégy személy játszhatja. Csak férfiak játéka, gyermekek és nők nem vesznek részt benne. Huszonnégyenél többen nem játszhatják, mert akkor a játék menete nagyon lelassulna. Két személy játszik együtt, ők alkotnak egy csapatot (tal). Így pl. huszonnégy játékos tizenkét párban játszik. Az egy párban játszó eredményeit együtt számolják. A párokban általában először a gyengébb célzó, másodikként a jobb játékos dob. Az első neve eh, a másodiké dúdzá. Mindenkinek négy-négy dzah-ja, dobó korongja van, egy-egy fordulóban mindegyikkel egyszer dobhat. Páronként valamennyien ötször kerülnek sorra, vagyis fejenként hússzor dobhat, majd összeszámolják a találatokat. Ezután közelebb teszik a dzahn sagajokat, a szélső bokacsontokat a covhi sagajokhoz úgy, hogy távolságuk mintegy 15-15 cm lesz (egy tó "arasz" négy hurú "ujj"). Most ismét páronként dobhat a célba, amelyet most már nehezebb eltalálni. Összesen négyszer kerülnek sorra, vagyis tizenhatszor dobhat fejenként. A két menetben együtt mindenkinek kilenc alkalommal 36-szor kell dobni.

A játékosok a pálya végén állnak lövéskor, a dzahot jobb kezük hüvelyk, mutató, középső és gyűrűs ujjja közé szorítják, bal lábukat megvetik a jégen, jobb lábfejükét pedig jól megtámasztják a jégbe vájt lyukban, majd félig meghajolva jobb karjukat előrelelendítik, s a kézbe szorított dzahot ujjakkal a nap járásával ellenkező irányban megpördítve a jégre dobják úgy, hogy az forogva csúszik tovább. Van, aki dobás előtt néhány lépést fut a jégbe vájt lyukig, ahol lábát megtámasztva a fent leírt módon hajítja el a korongot.

A találatok értéke különböző. Ha a lövedék a két szélső bokacsont valamelyikét találja el, egy pontot kap a dobó, ha a covhi sagaj egyikét érinti, szintén egy pontot kap, ha a szélső és a közbülső bokacsontok között megy át, egy pontot jelent, ha a piros bőrlabdát találja el, három pontot ér, ha az egyik covhi sagajt és a piros labdát is érinti, egy pontot ér, ha viszont azok érintése nélkül, közöttük siklik el, vagy még a cél előtt lecsúszik a pályáról, nem kap pontot a dobó.

A találatok számontartására a már említett fatábla szolgált, ahol külön-külön írták fel a játékosok neveit, méghozzá nem párok szerint, hanem az egyik oszlopban az elsőnek dobók, az eheknek nevezettekét, a másikban a másodiknak dobókét, akiket dúdzának neveznek. A pontokat vonalak jelzik, öt pontig vízszintesen, majd függőlegesen, tíz után ismét vízszintesen, stb. húzzák őket. Miután minden pár kilenc alkalommal elvégezte a 36 dobást, az eredményt páronként számolják össze, s az a pár győzött, akinek a legtöbb találat, pontja van.

Ez a játék számos hasonló, vagy rokon vonást mutat más, elterjedtebb mongol népi játékokkal, elsősorban azokkal, amelyek szintén a pontos célzáson alapulnak, versenyszerűek, nemegyszer hadijáték jellegűek. Ezek elég gyakoriak Mongóliában, de elsősorban nem bokacsonttal játszik őket. Ilyen pl. az fjászat (szur harvah), amely mindenütt közkedvelt versenyszáma az évente megrendezett nádám ünnepegeknek, vagy a kevésbé közkedvelt bömbög harvah, labdalövő játék, amelyben a fára kitett labdákat kell eltalálni lóhátról nyílvesszővel, vagy a husga harvah, amelyet főleg gyermekek és asszonyok játszanak, stb. Bár a bokacsontokkal játszott játékok többsége dáma, vagy más, társasjáték rendszerű, mégis vannak olyan sajátos formái, mint pl. a sagaj njaszlah, amelyben az azonos oldalakra esett bokacsontokat kell a játékosoknak ujjakkal egymáshoz pöckölni. A célba dobó, lövő, vagy hajító bokacsont játékok közé tartozik többek között a

bögszög njaszlah, amelyben a célpontnak kitett bokacsontokra dobhat bokacsontokkal, a sagaj harvah nevű játékban viszont bonyolult szabályok szerint lövik rá a korong alakú lövedéket a célpontul szolgáló, fémből öntött bokacsontokra. (9) Ugyanennek a játéknak van számszerűre hasonlító szerkezettel, vagy gyermekek-nél csúzlival játszott formája is. Ilyen számszerűt egy Dund-Gobi ajmagban lakó öregember mutatott nekem. Az előbbihez hasonló a hana harvah, egy bizonyos fajta, magasabb célpontra való dobás is.

Máig találhatunk tehát a mongoloknál rézből öntött vagy állati bokacsonttal jégen játszott játékokat, valószínűleg hasonlóak ahhoz, amelyet Temüdzsin és Dzsamuka játszhatott az Onon folyó jégén. Az ilyen játékok a célzó gyakorlat, a komolyabb harc feladatokra felkészítő hadijáték szerepét töltötték be a mongol törzsi társadalom életében, s korunkig megőrizték népszerűségüket.

Tatár Magdolna

Jegyzetek

1. A játékok többségénél megtartják a bokacsont eredeti alakját. Miután megfőzték és letisztították róla a húst, hármat dobhat vele próbaképpen, hogy könnyen esik-e a "ló" oldalára, ugyanis ez a legértékesebb. A játékról bővebb ismertetés található a következő munkákban: Csulún, Sagajgár togloh toglóm, Ulánbátor 1959: G. Szühbátor, Darigan-gin hühdin toglóm: Studia Folklorica I, 4. Ulánbátor 1962: B. Dambijnjam, Sagaj, Cecerleg 1963.
2. A történet Ligeti Lajos fordításában így hangzik: "Amikor hajdanában először testvérségre léptek egymással, Temüdzsin tizenegy éves volt. Dzjamuka akkor őz bokacsontot adott Temüdzsinnek, cserébe Temüdzsin pedig egy rézből öntött bokacsontot adott neki, és testvérséget kötöttek egymással. Megkötve a testvérséget, együtt játszadoztak a csontokkal az Onon jégén". /A Mongolok Titkos Története, Budapest 1962, 37.1./ Ugyanezt a történetet hasonlóan mondja el a Altan tobči című krónika is, ld. A. Mostaert, /Altan tobči, Scripta Mongolica I, Cambridge Mass. 1952/. A mongol folklórban találhatunk utalásokat arra, hogy bizonyos alkalmakkor, pl. házasságkötéskor, állandónak szánt kötelék létrehozásakor bokacsontot, bokacsont alakú acélt ajándékoztak egymásnak. Erre utal a következő lakodalmi rigmus:

Jöszön jösz, najan negen
Belgin tergün boloh
Gan tömrör üjldszen sagaj
Galúni szüger sahszan bjaszlag bajnú?
Avád alj!

"Kilencvenkilenc, nyolcvanegy
Ajándék legkülönbje,
Acélből készült bokacsont,
Vadlúd tejéből készített sajt van-e?
Adjátok ide!"

- mondják a mennyasszony rokonai a vőlegény kíséretének, 1. B. Szodnom, Mongolín harin bögin dudlagin tuhaj; Studia Mongolica IV, 3. Ulánbátor 1962.

3. Sz. Badamhatan, Hövszögölín darhad jasztan; Studia Ethnographica III, 1. Ulánbátor 1965, 194. A darhatok közt tett utamon, sajnos, nem sikerült a játék nyomára akadnom, viszont ismertek, ha ma már nem is játsszák, egy hasonló játékot, melyet husga harvahnak neveztek.
4. Damdijcsojmbol - Dondog, Dzuragt toglóm, Cecerleg 1963. 30-36.1.
5. Előfordul, hogy a husga helyett a szarvasmarha hosszabbik oldalával felállított bokacsontját teszik a cél közepére, a két szélső bokacsontot pedig a szokásos módon fektetik mellé a rövidebb oldalukra. Az általam látott játékosok néha egyszerűbben és könnyebben is játszották a játékot, ilyenkor nem négy, csak két bokacsontot tettek ki a husga mellé.
6. 1 lan = 37,3 gramm, 1 cen = 4 gramm.
7. Más esetekben is előfordul, hogy a bokacsontnak a "lovai" szembenlevő oldalára valamit ragasztanak, hogy lapos legyen, s könnyebben tudjanak "lovat" dobni. Ezt a bokacsontot ultaj sagajnak, talpas bokacsontnak nevezik. Néha a leírt módon, s a "lóval" szembenlevő oldalon lyukat fúrnak bele, melybe ólmot raknak: ezt szintén talpas bokacsontnak, vagy hurdan sagajnak, gyors bokacsontnak hívják. Szühbatar, im., 4. old. Előfordul, hogy a lövedékbe ólom helyett köveket, vagy más nehezebb anyagot tesznek, sőt, elvértve a dzah anyaga lehet könnyű, kemény fa is.
8. Más játékoknál is használnak különböző táblákat, vagy egyszerűbb számológéphez hasonló szerkezeteket az eredmények feljegyzésére, pl. a sagai harvah játékban, ahol minden találat után áthúznak egy golyót egy kifeszített fonal egyik végéről a másikra.
9. A sagai harvah játékról fényképeket közölt J. Schubert, Paralipomena mongolica (Berlin 1971), 11. tábla.

FOHÁSZ MANAKÁN VADÁSZISTENHEZ

A mongolok életmódjában jelentős szerepet játszott a vadászat, mint az állattenyésztés kiegészítője. Különösen a Bajkál és az Altaj környékén élő vadász-törzsek körében volt fejlett.

Források tanúskodnak arról, hogy Dzsingisz seregei hadbavonulásuk idején vadászatból tartották fenn magukat, békeidőben pedig jó katonai gyakorlatnak számított a hajtóvadászat. Az állatok elejtése nemcsak az élelmezés szempontjából volt fontos, hanem az így nyert szőrme értékes csereáru is jelentett a nyugati világgal folyó kereskedelemben. Rubruk, Plano Carpini, Marco Polo beszámolói megemlékeznek arról, hogy a mongoloknál még a nők is űzték a vadászat fárasztó mesterségét.

Valamennyi népnél az élet fontosabb eseményei szertartások szerint zajlanak. Így Mongóliában is a házasságot, születést, halált, a 3 év körüli gyermek hajának első levágását a múltból örökölt szokások kísérték. Ez alól a vadászat sem volt kivétel, kötött rítusai a segítő istenségek kegyeinek elnyerésére, illetve a vadászt fenyegető gonosz erők elűzésére, a veszélyek elhárítására szolgáltak. A XIII. századi utazó, Plano Carpini számol be egy vadászszertartásról, amelyben a leölt vad szívét áldozták fel. Rasíd ad-Dín elmondja, hogy annak, aki életében először ejt vadat, ujját megkenik az állat vérével és zsírával. Így avatják vadász-szá a kezdőt. Ez a szokás a legutóbbi időkben is élt a délkeleti mongol dzsö-uda, csahar és a nyugati mongol torgút törzsnél.

A szertartások már a hajtás előtti napokon elkezdődtek, végigkísérték az egész vadászatot, s a gazdag zsákmánnyal való hazatérés után is folytatódtak. A nagy esemény előestéjén a sámán vagy más hozzáértő személy vezetésével idézték meg a természet feletti lényeket, s dalok recitálásával kérték jóindulatukat. G. Szanzsejev írja, hogy a burját vadászok azt hiszik, hogy áldozat nélkül nem kísérheti őket szerencse másnapi útjukon. A szertartásban résztvevők legjobb ruháikat öltik magukra, az erdőbe is így készülődnek, evvel is kifejezve, hogy vendégként érkeznek, s nincs szándékukban állatot ölni. A "regős" fehér nemezt terít le a jurtában, égő borókaágakat állít rá, egy nyírvevesszőt szúr a nemezbe, mellé helyez egy csésze tejet vagy bort, majd imát mormol, míg a hajnal első sugarai meg nem jelennek az ég alján.

Sok helyen tartottak nagyobb füstáldozatot, s miután az áldozati tűz elhamvadt, háromszor megkerülték a parazsat a nap járásának irányában.

Az áldozatok során próbálták kifürkészni, milyen szerencsével járnak majd a vadászaton is. Hanganlov tudóstt arról, hogy miután a sámán italt áldoz az isteneknek, szép időért, gazdag zsákmányért könyörög, a résztvevők elfogyasztják az áldozati teát, majd mindenki, aki kimegy a hajtásra, feldobja a levegőbe kiürült csészéjét, s abból, hogy milyen helyzetben hullanak vissza a földre, ítélik meg, vajon sikerül-e másnapi vadászatuk. Ilyenkor tűzben hevített állati lapockacsont repedéseiből is jósoltak. Mint több más "mesterség" művelőinek, a vadászoknak is volt külön áldozati halmuk, obó-juk.

Animista hitük szerint, az imával kísért szertartások, amelyeket az erdők, vadak urának mutattak be, biztosították, hogy sikeresen elejthessék a kívánt álla-

tot, azonban bizonyos esetekben nem csupán erről volt szó, hanem az állatok bosszújától való félelem is vezette a vadászokat a szertartások gyakorlásában, hiszen a vadat is lelkes lénynek hitték, melynek legalább egyik lelke túléli a testi pusztulást, és elejtői kárára tehet. Szibériában térdenállva könyörögtek az erdő szellemurához, mint a vadak tulajdonosához, mondván, hogy nincs szándékukban megölni, s az erdőből engedjen nekik szabad távozást.

A vadászattal kapcsolatos szigorú előírások nemcsak azt kötötték ki, mit kell a hajtásban résztvevőknek tenni, hanem azt is, mikor mi tilos. Nem szabad például a megölt rókát a jurtaiba vinni, hanem kint kell hagyni, amíg odabent folyik az ételáldozat. Az erre szánt húst sem szabad az ajtón át vinni a jurtaiba, hanem külön kis nyílást kell bontani a nemezfallon, vagy a füstnyíláson keresztül kell beadni.

Sz. Badamhatan mongol etnográfus leírásából ismerjük, milyen szokások kísérték a medve, vagy őz elejtését. Áldozatkor félrerakták az állat meghatározott részeit: csontját, szemét, fülét, szívet, tüdejét, ivarszerveit, a combjából egy-egy darabot. Mikor a többit elfogyasztották, a csontokat és a maradékot magas helyre tették, például a jurta tetejére. Másutt meg éppen eltemették a félretett részeket, olyan szertartások kíséretében, mintha egy meghalt ember lenne, abban a hitben, hogy az isten, akinek az áldozat szól, majd ismét hússal ruhazza fel a letisztított csontokat, hogy így léphessen teljes pompájában az állat a túlvilágra.

A burjátok megfőzik a medve fejét, majd nyírfaágba csavarják. A mongoloknál élt az a szokás, hogy az áldozati állatot kitömtek, s vízre feszítették. Ez a ritus is az állat feltámadásába vetett hitet látszik tükrözni.

Egy Ordoszból származó rókaáldozat elmondja, hogy az elejtett róka mely részeit kell feláldozni, s hogy ezek milyen lények tiszteletére, milyen bűnök megtisztítására szolgálnak. Fejét az erős égnek, szemét a napnak és a holdnak áldozzák. Orrát ártó szellemlények, dákinik megfékezésére szánják, négy lábát a négy égtáj "hatalmasai"-nak, szívet a haragvó isteneknek, véré a vizek tisztaságáért, áldozzák, s így folyik a felsorolás tovább a vad utolsó porcikájáig. A rókaáldozat elveheti a lámák bűneit, buddhák és őrző szellemek elleni vétkeiket, megtisztíthatja a beszennyezett jurtat.

Vadász-könyörgésekben gyakran találunk gyakorlati utasítást a szertartás elvégzési módjára. Az egyik például a következőképpen rendelkezik: "Tégy az elejtett állat fejére sót, öntött vasat s kilenc fekete követ. Csavard be az egész fekete anyagba, s kösd át egy csíkos kötéllel. Amikor így elkészült, temesd a külsőb alá!"

A szövegekből megtudjuk, mit áldoztak a vadak urának. Az egyik ének szerint:

Kacsát készítek neked...
Halat készítek neked...
Vadat készítek neked...
Tejet készítek neked...

Egy másikban: "Magas hegy tetejéről hűvös ürmfűvel, borókával, lisztel, zsírral mutatunk be áldozatot, s minden dolgunk magától teljeseedik". Egy nyugat-mongol vadászimádság "harminchárom füstáldozatról" beszél.

A mongol vadászok úgy hitték, hogy a név és a vele jelölt állat között szoros kapcsolat áll fenn, s ezért a vadakigazi nevének kiejtése elriasztja a közelben lévő zsákmányt. Ezért vadászatkor különösen csöndben kell maradniuk, és semmiképp sem szabad a vadról beszélni, nehogy "elkiabálják a szerencsésüket", legfeljebb azon lehet sajnálkozni, hogy biztosan zsákmány nélkül térnek majd haza. Vannak vadászok, akik rossz előjelnek tekintik, ha valaki nevén nevezi az állatot, s ha ez elhangzik, akkor inkább dolguk végezetlenül visszatérnek szállásukra.

A név-tabu szokása főleg a veszélyes vadakkal kapcsolatban alakult ki, mint amilyen például a medve, farkas, róka, stb. Szibéria lakói kerülik, hogy a medvét nevén nevezék, inkább így emlegetik: "kis öreg ember", "az erdő ura", "a böles", a "tiszteletreméltó", vagy bizalmasabban: "unokafivér".

A csuvasok tukmak, tokmak "kis ütő, fadarab" néven említik a farkast, mert azt hiszik, hogy így könnyen megölhetik. Az oguzok óvakodtak kiejteni a böri "farkas" szót, inkább a kurt "féreg" jelentésű tabunevet használják.

Ugyanígy a mongol vadászok körében is kialakult egy tabu-nyelv, amely kerüli az egyébként szokásos szavak kiejtését, abban a hitben, hogy az állatok megértik az emberi beszédet. Vidékenként más-más szó használatát tartják tilalmasnak, rokonszóval helyettesítik, s így keletkezik egy sajátos, a kívülálló számára érthetetlen vadász-nyelv.

Az itt között vadászima is helyettesítő névvel, körülírással él több vadállat igazi elnevezése helyett, s jó okunk van azt gondolni, hogy ezt nem csupán a költői stílus érdekében teszi, hanem tabu-nevekkel van dolgunk, melyek általánosan használt szavakat helyettesítenek. E helyettesítő szavak lehetnek jelzős összetételek. A jelző valamilyen színnev: pl. a "sárga szőrű" kifejezés áll valamely állat köznapi elnevezése helyett. Pontos jelentése ismeretlen számunkra. A sárga szerepel más vadászimákban is, hol egyéb névszókkal kapcsolódva különböző állatokat jelöl. A hori-burjátoknál a "sárga vadállat" rókát jelent, a régi mongol "sárga talpas" összetétel medvét. Másutt a "sárga" szinte állandósult jelzőjévé vált szarvasnak, rókának, őznek, de a burjátoknál egy farkasfajtának is "farkán sárga farkas". Az utóbbi esetekben már nem tabunevekről van szó, hiszen itt a jelzőt a vad valódi neve követi, de ezek az összetételek segíthetik a hasonló tabu-nevek megfejtését. Sajnos, a szövegünkben szereplő "sárga szőrű" összetételhez nem elegendők.

Tabu eredetű lehet a "fekete vad" összetétel is, melyet széles körben használnak a medvére; így a régi mongolban, halhában, burjátban, kalmükben, dahúrban, sira-jögurban. A burját "fehér-fekete vad" fehér medvét jelent. Medvét értenek a "fekete öreg" szókapcsolaton is.

Zsákmányul kívánt vadat ír le egy másik tabunév: "űzhetetlen kék vad". A kifejezés állandónak látszik, mivel több más vadászimában is így fordul elő. A "kék vad" a rókának, vagy a farkasnak lehet a mongol vadászok tabu-nyelvében használatos helyettesítő szava. A hori-burjátok "kék, fogas (vad)" kifejezése pusztai rókát jelent. Egy Damdinsziüren közölte áldozati vadászénekekben "űzhetetlen kék farkas", egy másikban pedig, melyet Rincsen adott közre, "űzhetetlen kék kutya" szerepel. A "kutya" a farkas egyik tabuneve, mint Ordoszban a "szürke kutya" kifejezés.

Már tabunév jellegét veszítette a "szürke vad" elnevezés, mely ma irodalmi nyelvekben és számos nyelvjárásban az "őz" egyetlen neve.

Vadászimádságokban a tabunév olykor együtt szerepel az állat valódi nevével: "száján fehér /-fehérszájú/ vadkecske". Más tabunévek a vad küllemével, jellegzetes vonásával jelölnek.

"Széleshátú - mondja szövegünk valamely nyilván főevő vad megnevezése helyett. Egy újévi köszöntőben ugyane kifejezés csikót illet:

"Széleshátú csikót, izmos borjút adó
Újlesztendő köszöntsön rátok!"

A Rincsen-gyűjtötte szövegekben kétszer is olvasható ez a kérés: "le nem soványodott széleshátúidból adj" és a "széleslapockájú maral-szarvas" kifejezés. Valószínű, hogy szövegünkben is valami főevő kövérségét jelöli.

"Szarvatlan, tompa" - szinoníma-összetétel egyéb vadászimákban is fellelhető. A vad fejének dísztét írják le ezek a jelzők is: "szétálló szarvú", "széles szarvú", "kiterjesztett szarvú antilop", "csavart szarvú", "tompá szarvú hegyi kos", "hatalmas szarvú" (vö. a feltehetően tabunév eredetű magyar "szarvas" szóval).

A "ganajtalan farkú" kifejezés itt, mint más Manakán-imákban is, szintén valamilyen főevőt rejt, bár, mint Poppe írja az állatok tabunéveiről szóló tanulmányában, a burjátok a farkast is nevezik "farkasnak". (Itt is érdekes a magyar szótani egybeesés). A "vadállat" fogalom régóta ismert tabunéve az ariyatu "ör-lőfogú" szó, mely további összetételek záróeleme: "hosszú farkú, ör-lőfogú". Az eredeti jelentés ma már elhomályosult, s a szó ma valamennyi, főleg ragadozó állat gyűjtőneve. A "hosszú farkú" tabunév szinte minden nyelvjárásban áll, így a szelengai burjátban, nyugati burjátban, bargudzsin burjátban, ordosban, s mindenhol valamilyen ragadozót jelent. Más adataink viszont arra engednek következtetni, hogy a "farkas állat" valamiféle hosszú farkú patás. A Rövid Értelmező Szótár /1966/ így magyarázza a kifejezést: "Egyfajta antilophoz hasonló állat, hosszú farokkal".

A következő kifejezésekben az állatok füléről van szó: "felálló fülf farkas", "álló fülf vadállat", "előreugró fülf", "nagyfülf". Valószínű, hogy bizonyos vidékeken a "füles" szó a kulán /Equus hemionus/ helyettesítője. A Geszer-regény két párhuzamos szövegrészében a "kulán" és a "füles" kifejezések szinonimák.

További tabunévek, melyek a vad egy-egy tulajdonságát emelik ki: "orrán illatos", "orrán páras", "sárgás orrú", "meleg friss nyálú", "forró húgyú". Szövegünkben: "válogatott kövér húsú". A Rövid Értelmező Szótárban olvassuk: "válogatott kövér sárga". A "zabolátlan kulán" vagy "félénk zabolátlan" jelzős összetételek "ellenpárja" a "zabolátlan medve". A "fészek nélküli pusztai gúnár", "egyedüli kóborló, kantározatlan lusta", stb. kifejezéseket bőséggel őrznek a vadászimádságok. Némely tabunév nemcsak a vad egy-egy jellemző tulajdonságát, sajátosságát emeli ki, hanem a kívánt jószág méretét is hangsúlyozza: "emelni hatalmas vad", "üstbe nem férő fejű", "megfordítani bíratlan testű", "vezethetetlen fekete vad", "űzhetetlen kék vad", "ajtón be nem férő szarvú", "visszafordíthatatlan jávorszarvas", "letelepíthetetlen kölyökállat", "nyergelhetetlen sokadalom".

A tabunéveknek az a gazdag változatossága, amelyet az itt felhasznált tíz szöveg nyújt, mutatja a nevek széleskörű elterjedtségét. Pontos meghatározásuk azonban sokszor szinte lehetetlen, mivel nyelvjárásonként egyazon állatra más-más tabunéveket alkalmazhattak, és ugyanaz a tabunév vidékenként más-más állatot jelölhetett.

Az itt közölt vadászimádság egy Észak-Mongóliából származó kicsiny kézirat sárgás, több rétegből ragasztott papírlapjain fekete tussal, kalamussal íródott, verses szövegének prózai fordítása. Az animista világba betört lámahitű buddhizmus nyomai az om á hüm stb. mongol torzítású ind ráolvasások, míg az ősi rétegből való az elhomályosult tartalmú kuruj istenidéző, szellemhívó szó. Az iráni Ormuzd ujjur buddhista közvetítész alakja a mongol Kormuszta, itt a harminchárom ég ura, Manakán, a vadállatok, vadászat és erdők ura, a régiek hite szerint hatalmas ember alakjában élt, segítette a vadászatokat, de a zsákmányáldozat elmulasztását megbosszúlta. Hasonló istenség a burjátoknál Anda-Bar, a mandzsuknál Banda Mata.

Füstáldozat Manakánnak

Om á hüm. Om á hüm. Om á hüm...
Tiszta égi helyről
Királyi Kormuszta isten,
Fenséges kilencvenkilenc égistenek,
Aranyszín terület hetvenhét Föld Anya,
Felső térség istenei, világ urai, mind,
Isteni földről született félistenek /aszuri/,
Vadállatok ura, nagy Manakán, és ti többiek
Itt e tiszta áldozó helyre kegyeskedjétek leszállni!

Áldozatunk egészét

Igaz, készséges gonddal gyűjtöttük,
Erős, nagy istenek, nektek ajánljuk.
Fogadjátok kegyesen! Nekünk, s társainknak
Minden kívánságát igaz szívvvel teljesítsétek!

Tiszta illatokból kevert füstáldozatunkkal
Hatalmas erejű Kormusztának, a kilencvenkilenc istenségnek áldozunk.
Kicsiny és nagy minden vad urának áldozunk.
Kívánságunk teljesítő isteneknek áldozunk.
Királyi égből született
Kedves Manakánnak tiszta áldozattal adózunk.
Erős égből született
Erejenagy Manakánnak tiszta áldozattal adózunk.
Erőddel minden vadat tégy mienkké!
Kegyeskedj minden óhajomat teljesíteni!
Gondoskodó Manakán isten hozzád könyörgök.
Kért kérésem készséggel megtenni,
Kegyeskedj még ma megadni részem s visszatérni,
Olvasztott ezüst testű Manakánom!
Ludak, madarak ura, Manakánom,
Jáspis testű király, Manakánom,
Minden vadak ura, Manakán!

Köntösszárnyunkról a vadvér még törötlen, de már
Húsz-harminc új vadat ad
Királyi Manakánom!
Kért kérésem ha elfogadod,
Üstbe nem férő fejű,
Fordítani nehéz testű,
Emelni hatalmas vadat adj kegyesen,
Adakozó Manakánom!
Széleshátúidből adj kegyesen!
Mondjuk háromszor: kuruj!
Zablátlan vadszamaraidból adj kegyesen!
Mondjuk háromszor: kuruj!
Szarvatlan tompáidból adj kegyesen!
Mondjuk háromszor: kuruj!
Trágyátlan farkúidből kegyeskedj adni!
Mondjuk háromszor: kuruj!
Úzhetetlen kék vadjaidat add nekem!
Mondjuk háromszor: kuruj!
Vezethetetlen fekete vadjaidat add nekem!
Mondjuk háromszor: kuruj!
Félénk zabolátlanjaidból adj nekem!
Mondd háromszor: kuruj!
Egyedül kóborló, kantározatlan lustáidból adj nekem!
Mondjuk háromszor: kuruj!
Adakozó Manakán istenem!
Kért kérésem ha elfogadod,
Farmatring nélküli szürkéidet tereld be,
Válogatott kövér húsúdat kösd a nyeregszíjunkhoz,
Sárga szőrűidet vedd át nyergünk előtt!
Rejtőzésekor tedd őket nyugodttá,
Cserkészéskor fordítsd gyanútlanná,
Célzásokor tégy minket ügyessé,
Szeretett Manakánom, a hozzád szálló áldozat erejével,
Királyi Kormusztá, a kilencvenkilenc ég óvjon minket,
Minden helyek istenei, világ urai segítsenek,
Valamennyi óhajunkat teljesíteni kegyeskedj.
Királyi Manakánom!
Hajtsd felénk a közeli zsákmányt,
Tereld befelé! A közelgő prédát add kezünkbe!
Csodatévő Manakánom, kegyelj minket!

Manggalam.
Om má ni bad mé hüm.

Sárközi Alice

Bővebben l. A. Sárközi: Acta Orient. Hung. XXV (1972).

NÉPKÖLTÉS, IRODALOM, SEMATIZMUS
EGY MONGOL ÉNEKMONDÓ PÉLDÁJÁN

Az idén már tizennegyedik esztendeje, hogy egy nem hosszú, kínai tanulmányút során fölkereshettem Belső-Mongóliát, a Kínai Népköztársaságnak nálánál idősebb autonóm területét. 1959 őszutóján, novemberben indultam útnak a kínai fővárosból, miután állhatatos kéréseimre vendéglátóim enyhülésre bírták a szerintük számomra veszedelmes belső-mongol hideget, és elengedtek Kukuhotóba, a Kék Városba, az autonóm terület központjába.

Ez a valaha híres délmongol fejedelmi székhely és egy néhány százada hűségesen újjászülető buddhista istenség szállása manapság szinte teljesen kínai város, melynek több százezer lakója közt mongolt alig, inkább némely iskolákban, művelődési vagy tudományos intézményekben, meg a lámakolostorban leltem.

Az egyik ilyen jeles mongol intézmény volt az Énekmondó Ház vagy Regőlő Ház, ahol két neves mongol énekes-hegedős előadását hallgatta akkoriban a kisszámú mongol közönség, néhány kíváncsi kínai, ki a barbár szövegből mit sem értett, meg arra vetődött ritka idegenként magam. A vasbetonból kerek-sátor alakúra épített énekmondóház akkori mindkét művésze az északkelet-belső-mongóliai Dzsirim szövetségbe tartozó dzsarítok "törzséből" származott, mely hosszú harcok után, a XVII. század elején, az első között volt kénytelen fejet hajtani a mandzsuk uralmának. Az idősebb énekmondó, a tibeti nevű Pádzsaj akkor 58 éves volt, élete utolsó előtti esztendejét élte; társa, Mójihen pedig az ötvennegyediket. (Az utóbbi mongol nevének jelentése "Rossz lány", melyet azért kapott, hogy, mint maga mondta, az ártók el ne vigyék, s hogy szüleinek jó fia lehessen.)

A rövid tanulmányútból a Kék Városra és mongoljaira alig jutott több idő tíz napnál, s abból is csak négy-öt alkalom az énekmondókkal való találkozásra, beszélgetésre, előadásuk tétlen befogadására, megtárgyalására, s ami nekem a legfontosabb volt; az énekszó papírra vetésére, hangszalagos rögzítésére. Így mindössze másfélezer sornyi verses szöveget sikerült gyűjtenem Pádzsajtól: részleteket az általa énekelt Geszer-eposzából, a kínai eredetű Három Fejedelemség történetéből, a Vadász-Vitézről szóló hősénekből, meg tucatnyi mutatóványt lírai énekeiből, elégikus dalaiból, ódáiból és csúfolóiból.

Ehhez kerestem és találtam további anyagul az idősebbik regőstől lejegyzett és nyomtatásban kiadott 3300 soros Geszer Vitéz című kiséposzt, a kínai regénytől ihletett Hideghegyi Történet című hősének egy ezernél több soros fejezetét, több rövidebb, lírai éneket, meg Mójihentől is egy kiadott kiséposzt, valamint mindkettőjük életrajzát, mely egy helyi mongol folyóiratban jelent meg.

Ez az anyag, melynek magam gyűjtötte töredékét csak nemrég tettem közzé némi nyelvészeti, folklór- és irodalomtörténeti tanulmányok kíséretében, únos-úntalan figyelmeztet bennünket a mongol nyelvjárások és népköltés ma

még eleven gazdagságára, de föltáratlanságára és ítéleteink gyakran nemcsak esetleges, de esendő voltára is, miközben számos tanulságot és még több kérdést tár elénk, olyanokat, mint e művészet kora, eredete, hivatása, formái, társadalmi kötöttsége, elterjedtsége, hordozójának szerepe, alkotói és előadói volta, szó, zene és rím egysége, műfaj és mondanivaló mongolságon belüli és külső kapcsolatai, melyek írott vagy íratlan szálakon szövődtek.

A néhai dzsarút énekmondó alkotásai vagy alakításai különösen alkalmasak népköltés és irodalom kapcsolatának vizsgálatára, hiszen olyan kézzelfoghatóan irodalmi vagy írott eredetűek is vannak közöttük, mint a Három Fejedelemség Története, a Hideghegyi Történet vagy éppen a Geszer Vitézről szóló.

A Három Fejedelemség Története és a Hideghegyi Történet témája, magva végső soron kínai eredetű, az egyik a XV. századi Lo Kuan-csung Szan-kou-jen-ji című regényére, a másik Si Naj-an Vízparti Történetére megy vissza, de korántsem közvetlen, biztos utakon. Mindkét kínai mű prózában íródott - mindkét mongol népi leszármazottjában a zenével kísért vers uralkodik, az ott szélesen hömpölygő történést itt rövid, alig három-négy szavas sorokba, a gondolatrítmustól az összecsengő sorkezdetekig tartó párhuzamosság keskeny partjai közé szorul, az ott Kína földműves óceánja fölött verekedő hősök itt a vándorpásztor vagy félig letelepült, vályogsátrú, kevés jószágú paraszt világához idomultak, legfeljebb a Geszer Vitézről vagy a Vadász Vitézről szóló énekhez képest többlet itt az általában recitálva-kántálva előadott összekötő próza, bár ez is gyakran ritmikus és nem kevés benne az alliteráció, de több a már nem egészen idegen kínai világ hatása, s vele egy árnyaltabb érzelmevilág, mely a szokott nomád hagyományokhoz képest érzelmességnek hat.

Mindkét mű kezdete nyíltan vall az irodalmi eredetről, a Három Fejedelemség Története magyar fordításban körülbelül így:

Felhő honnan ered, kérded?
Fenn a kék ég: onnan széled.
Fabulánk hogy honnan való?
Félelmetes korról valló.
Szellő honnan támad, kérded?
Szőke magas égből éled.
Széphistóriánk világa?
Szállt idők színes virága.
A ránk maradt história,
A hátrahagyott történet,
A tudósok szerzeménye
Itt kezdődik.
Íme
A történet címe:
Három Királyság.

Ez a kezdet egyébként fölhangzik minden folytatás előtt, hisz egy-egy es-tén csak néhány ezer sor, fejezetnyi rész szólalhat meg. A "tudósok szerze-ménye" szavak itt nem pusztán az ének hitelének ingyenvett biztosítása, de mint láttuk, valóban írott forrásra utalnak, ha távolira is. Már a XVIII. szá-zadban voltak mongol fordításai a kínai próza terjedelmes alkotásainak, me-

lyek kéziratos másolatokban, ecsettel írott füzetekben, kínai eredetű mongol szóval bengse alakú könyvekben terjedtek. Ez azonban csak az egyik szála a kapcsolatoknak, s ez a szál ritkán fűződik közvetlenül az orális tradícióhoz. Egy másik és valaha biztosan izmosabb szál a kínai népköltéssel való közvet-len kapcsolat. Kínai írástudó vagy írástudatlan vándor mesemondók és a szó régi értelmében vett ponyvafelolvasók, vagy, ahogy az egyik kínai terminus mondja, "könyvmondók" és népi színjátszók tevékenysége az, mellyel itt szá-molnunk kell, annak ellenére, hogy a mai kínai-mongol határvidékről, a két-nyelvű területekről most még vagy most már ilyenek létezését megfoghatóan ki nem mutathatjuk. A mandzsúriai mongolok (Észak-Belső-Mongólia) évtizede még eleven énekmondó hagyományában mindenesetre világos a színesebb vilá-gú, érzelmesebb kínai népi és népies irodalom hatása.

Valami hasonlót látunk a mongol irodalom és népköltés Tibeten át szűrt indiai kapcsolataiban is, nevezetesen a vallásos regény és elbeszélés, mint például a Vessantara királyfi könyvekre fakasztó története vagy a Kéktorkú Holdkakuk regénye esetében. Ezek irodalmi fordításai - az utóbbi fadúcos nyom-tatásban is megjelent - hamarosan bekerültek az orális költészetbe.

Más utat példáz a Pádzsaj-énekelte Geszer-Vitéz története. A mongolok-nál kétségtelenül tibeti eredetű téma a XVII. század eleje óta minden bizonnyal számos változatban, kéziratos és orális utakon terjedt a Sárga folyó forrásvi-dékétől a Bajkál és Angara tájáig, többször is megtermékenyítve a még élő epikus hagyományt. Nemcsak az ismert számos burját Geszer-ének létrejötté-ben segített ez a téma, de még az olyan ősi és anyajogúságot őrzőnek mondott burját eposzokban is kimutatható a hatása, mint pl. az Alamzsi Mergen történeté, kinek gonosz nagybátyjaiban, Fekete és Fehér Zutanban nem nehéz meglátni Geszer nagybátyjának, az ármányos Csongnak megkettőzését.

Pádzsaj Geszer-Vitéze az egyik legelterjedtebb mongol Geszer-változat-ra, az 1716-ban Pekingben kinyomtatott szövegre megy vissza, ám annak egyáltalán nem szolgálai, hanem elemeit szabadon felhasználó és elejétől végig verses változata, ennek ellenére helyenként, mint pl. a Tigris-Szörnyel ví-vott harc leírásában gyakran majdnem szóról-szóra kísérhető az 1716-os nyom-tatott és az 1959-ben énekelt szöveg közössége. Ezáltal írástudó felolvasása nyomán rögzítette a hegedűs emlékezete a helyi-közeli ritmikus, sőt alli-teráló versekkel fűszerezett prózában följegyzett XVII-XVIII. századi szöveget. Az írásban konzervált, többszázéves orális hagyomány így elevenedett meg új-ra Pádzsaj énekeiben, s így lett az "irodalommá" vált népköltés ismét nép-költészeté. Azonban és természetesen nemcsak az új külső forma, az énekelt vers, vagy az "eredeti" amúgy sem mindig következetes téma-sorának felfor-gatása hozott változást Geszer kalandjainak ez újjászületésében. Az 1716-os "eredetinek" gyakran groteszk és igen esendő hőse itt hősbibb, egyértelműbb hőssé lett, a groteszk vonások pedig az ellenségre és a mellékalakokra ruhá-zódtak. Az 1716-os szövegénél jóval kisebb terjedelem pedig alaposan leszfű-kítette a kalandok számát és színességét. Annak azonban, hogy az énekszó, a zene és a hegedűs arcjátéka mégis milyen erővel és gazdagon tudja megjelen-tetni tárgyát, magam is tanúja voltam a szörnyeteggel való küzdelem egy hi-deg estén forralt borral melegített, kukuhotói előadásán.

A Geszer-eposz újabb irodalmi leszármazottai, Namdag mongol írónak a negyvenes években írt színdarabja és Szajncsogt belső-mongol írónak elbeszélése mellé került 1959-ben a Pádzsajtól lejegyzett és, sajnos, némiképp megszerkesztett, strófákba szedett változatának nyomtatott kiadása.

A népi énekmondókat, sőt, nem ritkán a nem hivatásos énekeseket, köszöntőmondókat egy másik szál is köti az irodalomhoz. A még föllelhető írástudatlanoknál is gyakori jelenség, hogy a ma már csak szűkebb körben használt ujjur írásos irodalmi nyelv régen halott, könyvízü formái, de különösen ma élő szavak régies alakjai elevenednek meg énekeik, köszöntők soraiban. Ebben az írástudatlanok is a régi írástudóktól ellesett, félig eleven, félig holt olvasási hagyományt követik, ezzel is nagyobb súlyt és hitelt adva szavaiknak, hisz a népköltés értékítéletében általában a régi az igazi, de tükröződik ebben a kevesek ismerte írás becsülete is.

A már mondottakból kitűnik, hogy az epikus hagyomány őrzése és újjáéremtése, alakítása és újraalkotása nem egyetlen ága a belső-mongol hegedűs, énekmondó mesterségének. A másik ág nem kevésbé fontos: ez a népi líra: dalok, elégikus dalok, ódák, csüfolók és köszöntők, elsősorban alkalmi költészet, jeles napok, ünnepi alkalmak íratlan irodalma. Talán idegen hatás eredménye, hogy Pádzsaj epikus alkotásaiból sem hiányoznak a lírai betétek, ezek azonban, mint pl. Rogmo dicsérete vagy a Vitézségről szóló ének, hangvételekben gyakran elütnek, alkalmibbak, egyedibbek a minden ismétlődő vagy nem ilyen alkalomra szóló alkalmi verseknél. Mint az epikus énekekben, az énekmondó itt is rögtönöz; de mint ott, a rögtönzés itt sem jelent kötetlen szabadságot, mert a többé-kevésbé kötött, alkalmiszabta tartalom edénye hagyományoktól kötött, mondhatni "előregyártott" elemekből épül. Ezek közül az elemek közül valószínűleg csak kevés mondható egy-egy előadó sajátjának, s az is nyilván hamar közkinccsé, nem gazdátlaná, de mindenki tulajdonává lesz.

Az énekmondó sajátja a hangja, mozgékony arca és hegedűjéhez szokott ujjja, az emlékezetében őrzött anyagnak mennyisége és vele való gazdálkodása. Alkotása, még ha új is, elsősorban alakítás az irodalom művelőinek individualitásával szemben.

E hanyatló korát élő és eredetében gyakran másodlagos népköltészet hivatásos művelőit, kik korábban a kóbor szórakoztatók és kuruzslók több-kevesebb területenkívüliségét élvező vándormuzikusok vagy megbecsült, de helyhez kötött udvari mulattatók voltak, az alkalmi líra mentette meg és tartotta meg napjainkig. A mandzsu-kínai elemekkel terhes, pusztuló félnomád társadalomba, melyen a köztársasági Kína nemigen változtatott, az énekmondó mesterség még szervesen illeszkedett, a japán megszállók pedig igyekeztek az adott társadalmi rend érintetlenségének, sőt fölvirágoztatásának látszatát kelteni, a mongol hagyományokat ápolni és felhasználni. (Pádzsajnak is kellett énekelnie Mandzsukuóról szóló ódát s csüfolót szerkesztenie a Kínai Köztársaságról - talán ez volt az első jelentősebb külső vagy felső beavatkozás kész vagy félkész kifejezései kincstárába.) Az új Kína nemzetiségi politikája (a nemzetiségek hagyományainak a lehetőséghez és célokhoz mért tiszteletben tartása és felhasználása) és az ország kulturális életének jellege (a népi és a népies műveltség kultusza) új lehetőségeket tárt a népköltés hivatásos művelői elé, s azok, kik mint Pádzsaj és Mójihen éltek vele, addig nem látott megbecsülést szerezhet-

tek, énekszavuk nyomtatásban is napvilágot láthatott, sőt, művészetük, igaz, hogy egy kínai városban, állandó otthonra is talált, és az egykori udvari mulattatók és koldus vándor-regősök most már teljesen a nép mulattatói, ugyanakkor az új rend napi politikájának kész-szavú, énekes-muzikus agitátorai lettek, akik immár nemcsak a közösség tudattalan őrzött hagyománykincsének voltak letéteményesei és megszólaltatói, de a régi formákban, kifejezésük csúcsuk kipróbált edényeibe készséggel töltötték a készen kapott új tartalmat: az állami vezetők dicséretét, a kommuna dicséretét, külpolitikai kommentárt, rossz káder sematikus csüfolóját vagy a Kilenc Kártékony Állat elleni küzdelem idején - amikor többek között a verebeket dobbal is irtották - az erőteljes Bolhaódat. Ebben a másik manipulálásban pozitív és negatív vonások keverednek, s itt értünk el a sematizmus erős, de nem eleven szálához. Főként irodalmakban vagy olyan műveltségekben, hol a régi irodalom menthetetlen elöregedett, s tovább már nem képes betölteni szerepét, az idegen és ritkán kedvelt, de még kevésbé megemésztett példaképeknél erősebb a népköltés hatása. Ezt az erős hatást azonban csak bizonyos fejlődés, sokszor hosszú és nehéz vajúdás után sikerül egyénivé és így irodalmi szinten hitelessé, egészségesen újjászülni. Ha pedig nem szerencsés módon, mint pl. Belső-Mongólia irodalmában is történt, ahol az irodalom társadalmi szerepének nagyobb jelentőséget tulajdonítottak, mint amelyet megérdemelt, és a népi és népies kultusza készen adott, nem alkotható, csak vagy főleg csak alakítható tartalmak uralmával párosult, akkor az írott irodalom művelője is aligha volt más szerepű, mint a népköltés igriceit, azzal a különbséggel, hogy nem a közösség birtokolta kifejezés-, forma- és témakincs alakítói, hanem fölülről kapott tartaloméi. És lehet ez a tartalom helyes és tökéletes, az alakító mégsem töltheti be az alkotói hivatását.

Végül arra, hogy ott, ahol a "fönti" irányítás és a "lenti" szándék szerencsésen találkozik, mégis születhet igazi népi alkotás, íme a Kilenc Kártékony Állat közül a Kegyetlen Fekete, azaz a bolha "ódájának" néhány részlete a lehetőség szerint szöveghű fordításban, de a már néhai énekes lüktető zenéje, zengő, bár rekedtes hangja, eleven arcjátéka és a hallgató-néző pásztor- és parasztnép arcából felé sugárzó figyelem nélkül. (Az eredeti minden sora hét ritmus-egységű, itt egy magyar sornak két mongol felel meg.)

Kitavaszkodott már, minden lény kitárult,
a féreg, mindahány, testet öltött, lebegve szállva előjött.
Nedves (szállása) belsejéből előbújik a Kegyetlen Fekete.
Festett, rút férgekkel seregestől jön a Kegyetlen Fekete.
Dundája mint a disznóé, fényes fekete színű.
Acélár a pofája, veszett Kegyetlen Fekete!
Nadrágba, köntösbe bújik, nyugtot nem hagy a Kegyetlen Fekete.

Élő isten buddhához, szenthez sincs hite, Kegyetlen Fekete!
Nagyhatalmú nemesurat sem becsül a Kegyetlen Fekete.
Útról betért vendégnek sincs nála kegyelem, Kegyetlen Fekete.
Fehér-ős aggastyánt sem tisztel a Kegyetlen Fekete.

Apró, kisdéd csecsemőt sem sajnál a Kegyetlen Fekete.
Ifjú, harcos vitézen sem csúszik el a Kegyetlen Fekete.

Koma, rokon, vendég előtt illetlen a Kegyetlen Fekete.
Idős, öreg anyókat sem becsül a Kegyetlen Fekete.

Szeretőket szétválasztva gyötör a Kegyetlen Fekete.
Átkot, áldást fakasztó, nagy vétke a Kegyetlen Fekete.
Dérhulláskor bezzeg döglök, erőtlén a Kegyetlen Fekete.
Jövő tavasszal újra előjön, gyötör a Kegyetlen Fekete.
Mindeneket így kínoz, sanyargat a Kegyetlen Fekete.
Pusztítsuk hát a rút Feketét, mindenki javára!

Kara György

A KOREAI ÍRÁS TÖRTÉNETE ÉS SZERKEZETE

1. Írás Koreában a koreai ábécé létrehozása előtt

Mint néhány kivétellel minden népnek az írásbelisége, a koreaié is azzal kezdődött, hogy másik néptől vette át az írást. A koreaiak időszámításunk kezdete után nem sokkal kapcsolatba kerültek Kínával, mely akkor már hatalmas civilizáció volt. Természetszerűen átvették a kínai írást.

A kínai nyelv alapján véve egyszótagú volt; ezenkívül fontos jellemzője, hogy a szavak szigorúan meghatározott sorrendben követték egymást, s így nem volt szükség arra, hogy ragok alakuljanak ki: valamely szó mondatbeli funkcióját nem rag, hanem az egy adott szó szerkezetben vagy mondatban elfoglalt helye szabta meg, röviden szólva elszigetelő, izoláló nyelv. Az ilyen nyelvnek jól megfelel a lazán fonetikus és szemantikus (jelentéselemre tekintettel levő) szóírás, azzal a további megszorítással, hogy: egy szó (= egy morféma) = szótag = egy írásjegy.

A koreai nyelv merőben más alaptulajdonságokkal rendelkezik, mint a kínai: a szavak (morfémák, szótövek) gyakran többszótagúak, s a szavak ragokkal kapcsolódnak össze. A koreai nyelv rendkívül gazdag ragokban. Az ilyen nyelvnek természetesen igen kevésse felel meg a kínai (vagy kínai típusú) írás.

Magától értetődik ezért (s a koreainál jóval fejlettebb kultúra miatt), hogy a koreaiak nemcsak a kínai írását, hanem nyelvét is átvették, amikor írásban akarták rögzíteni saját mondanivalójukat. A koreaiak írásbelisége sokáig túlnyomó részt kínai nyelvű volt. Ennek megszüntetésére igazán csak a 15. századtól nyílt lehetőség, amikor saját, nyelvüknek jól megfelelő ábécéírást hoztak létre a koreaiak. A kínai nyelvű koreai írásbeliség így is csak a 20. században szűnt meg véglegesen.

Természetesen szinte a kezdetektől fogva felmerült a koreai nyelvű szövegek lejegyzésének igénye, különösen amikor szépirodalmi, mindenekelőtt költői szövegeket kívántak rögzíteni. Ehhez is a kínai írásjegyeket hívták segítségül (az általuk ismert ind ábécé és japán szótagírás helyett, melyekkel a koreait könnyebb lett volna írni; a közelség, illetőleg a kultúra nagysága azonban Kína javára szólt).

A kínai írásjegyekkel a következő rendszer szerint írtak koreaiul. A szavakat, a kínai filológia eredményei szerint, felosztották "telt szavakra", azaz fogalomszavakra (főnév, melléknév, ige stb.) és "üres szavakra", tehát mondatfunkciót jelölő szavakra, ragokra, képzőkre stb. A telt szavaknak eredete szerint már ekkorra (6-7. század) két rétege volt: az eredeti koreai szavak mellett egyre nagyobb számban szerepeltek kínai szavak. Mindkét eredetű azonos jelentésű szót ugyanazzal a kínai írásjeggyel írták le, s az alkalom döntötte el, melyik ejtés szerint kellett olvasni. Az ember írásjegyet például hol szaram-nak (salam; eredeti koreai szó), hol zin-nek (kínai eredetű szó) olvasták, hasonlóan ahhoz, ahogyan ma az angolban az e. g. (exempli gratia "például") stb. rövidítéseket hol betűzve olvassák: "f d z s i", hol angol szavakkal: "for example". Eredeti koreai fogalomszót továbbá úgy is le lehetett jegyezni, hogy a kínai írásjegyek (koreaias) hangértékét vették alapul, s ezekkel írták át a koreai szót. Az üres szavak lejegyzésére a kínai írásjegyeket szintén kétféleképpen használták: hol jelentésük, hol kiejtésük szerint.

Ennek az írásnak, méginkább az így leírt szövegek olvasásának nehézségét és nehézkességét aligha kell hangsúlyozni. Érthető így, hogy jobb híján is kevésbé terjedt el ez az írás, s a szövegek nagy része el is vészett, amikor már megfejtethetlenné, érthetlenné vált. Alig néhány tucat vers maradt fenn ilyen írással, melynek megfejtésében még ma is sok a vitás pont.

Az így megtárgyalt írás legelterjedtebb neve: ridu (litu; más nevein: rimun (limun), ridu pangon (litu pañon), narjo ridu (naljō ltu), cshadzsa (chaca), hjangcshal (hjañchal). Egyesek szerint ezek a nevek a fent bemutatott elveken alapuló, de konkrétumaikban különböző rendszereket takarnak. A hagyomány szerint a ridu írást Szol Cshong (Söl Choñ, 655-?) normalizálta.

2. A koreai ábécé kialakulása és eredete

A koreai nyelvnek megfelelő írás létrejötte sokáig váratott magára. A hagyomány szerint a koreai ábécét a Ri dinasztia (1392-1910) negyedik királya, Szedzsong (Secoñ, uralk. 1419-1450) maga hozta létre, valószínűbb azonban, hogy az ő rendelkezésére vagy engedélyével egy tudós csoport tervezte meg.

1443-ban íródott a Hunmin csongum (Hunmin cōñum "A nép helyes kiejtésre tanítása"), egy rövid füzetke, mely kínai nyelven beszámol a király indítékairól az új ábécé létrehozását illetően, majd igen tömören meghatározza a betűk hangértékét kínai szópéldák segítségével, s leírja az új írás néhány más tulajdonságát. A király gyorsan kipróbáltatta a gyakorlatban az új írást, s 1446-ban megjelent a Hunmin csongum herje (Hunmin cōñum hālje), mely a Hunmin csongum eredeti szövegének leközlése után az új írást magyarázza és példákon illusztrálja. Ez a Herje szöveg megnevezetten is a fent említett tudós csoport műve. A csoport tagjai: Csong Indzsi (Cōñ Inci), Szong Szammun (Sōñ Sammun), Cshō Hang (Chō Han), Szin Szukcsu (Sin Sukcu), Pak Phengnjon (Pak Pheññjon), Kang Hian (Kañ Hüjan), Ri Ge (Li Kä), Ri Szonno (Li Sōnlo).

A Hunmin csongum tömör szövege így hangzik (a felsorolásban a csoportosítás jelölése a könnyebb áttekinthetőség kedvéért a dolgozat szerzőjétől való, az eredetiben hiányzik):

"A nép helyes kiejtésre tanítása (hunmin csongum):

A király utasítása így szól: Hazánk nyelve különbözik Kínától úgy, hogy a kínaiak írásjegyei alapján egymással nem tudunk közlekedni (liu-t'ung). Ezért a tanulatlan népnek bár az a vágya, hogy beszéljen [= írásban kifejezze magát], gyakran mégsem tudja érzéseit kifejezni. Emiatt megindultságomban 28 új írásjegyet hoz(at)tam létre. Szeretném, hogy mindenki könnyen megtanulja, és kényelmesen használja nap mint nap.

ㄱ (k)	zápfoghang	mint a	君	(ókinai kjuən) kezdő hangja
	kétszer írva	mint a	料	(ókinai g'jēu) kezdő hangja
ㅋ (k')	zápfoghang	mint a	快	(ókinai k'wai-) kezdő hangja
ㅇ (ŋ)	zápfoghang	mint a	業	(ókinai ngjəp) kezdő hangja
ㄷ (t)	nyelvhang	mint a	斗	(ókinai təu:) kezdő hangja
	kétszer írva	mint a	章	(ókinai d'əm) kezdő hangja
ㄸ (t')	nyelvhang	mint a	舌	(ókinai t'ə n) kezdő hangja
ㄴ (n)	nyelvhang	mint a	那	(ókinai nā:) kezdő hangja
ㅅ (p)	ajakhang	mint a	訶	(ókinai piei) kezdő hangja
	kétszer írva	mint a	步	(ókinai b'uo-) kezdő hangja
ㅆ (p')	ajakhang	mint a	漂	(ókinai p'jäu) kezdő hangja
ㅈ (m)	ajakhang	mint a	彌	(ókinai mjie) kezdő hangja
ㅊ (c)	foghang	mint a	即	(ókinai tsiēt) kezdő hangja
	kétszer írva	mint a	慈	(ókinai dz'i) kezdő hangja
ㅌ (c')	foghang	mint a	侵	(ókinai ts'iam) kezdő hangja
ㅍ (s)	foghang	mint a	戍	(ókinai sjuēt) kezdő hangja
	kétszer írva	mint a	邪	(ókinai zia) kezdő hangja
ㅍ (?)	torokhang	mint a	把	(ókinai 'iap) kezdő hangja
ㅍ (h)	torokhang	mint a	虛	(ókinai χiwo) kezdő hangja
	kétszer írva	mint a	洪	(ókinai χung) kezdő hangja
ㅇ (◌)	torokhang	mint a	欲	(ókinai iwok) kezdő hangja
ㄱ (l)	félnyelvhang	mint a	閏	(ókinai liwo) kezdő hangja
ㄷ (z)	félfoghang	mint a	穰	(ókinai nziang) kezdő hangja
ㅇ (ä)		mint a	吞	(ókinai t'an) középső hangja
ㅇ (ü)		mint a	即	(ókinai tsiēt) középső hangja
ㅇ (i)		mint a	侵	(ókinai ts'iam) középső hangja
ㅇ (o)		mint a	洪	(ókinai χung) középső hangja
ㅇ (a)		mint a	章	(ókinai p'jäu) középső hangja
ㅇ (u)		mint a	君	(ókinai kjuən) középső hangja
ㅇ (ö)		mint a	業	(ókinai ngjəp) középső hangja

ㅈ	(jo)	mint a	故	(ókinai iwok) középső hangja
ㅊ	(ja)	mint a	穰	(ókinai nziang) középső hangja
ㅊ	(ju)	mint a	成	(ókinai sjuet) középső hangja
ㅊ	(jő)	mint a	擊	(ókinai piei) középső hangja

A véghangzóban ismét felhasználjuk a kezdő hangot [= a szótagvégi mássalhangzó azonos a szótagkezdővel]. Ha az ajakhanghoz a 〇 jelet hozzákapcsoljuk, ez képezi a könnyű ajakhangot [= ? w, v, f, f']. Ha a kezdő hangot [mássalhangzót] együtt használjuk, egymás mellé írjuk őket. Az ㅈ, ㅊ, ㅊ, ㅊ, ㅊ betűket (a, u, u, ju) betűket a kezdő hang alá írjuk. Az ㅈ, ㅊ, ㅊ, ㅊ, ㅊ betűket (a, a, ő, ja, jő) jobbra írjuk. Az összes írásjegyet [a szótag összes betűjét] együttesen kell kiejteni. Ha [a szótag] bal oldalán egy pontot írunk, ereszkedő hangsúlyt ejtünk; ha két pontot, akkor emelkedőt; ha nincs pont, simát; a belépő hangsúlyhoz pontot teszünk és gyorsan [ejtjük]."

Az új ábécé neve maga is többek között hunmin csongum, vagy röviden csongum. Más nevei: onmun (önmun), kungmun (kukmun), kulsze (kulse), s manapság legelterjedtebben: hangul (hankül). Az utóbbi elnevezést Csu Szigjong (Cu Sikjön) adta. Jelentése többszörös homonímán alapul: (1) "han betűk", azaz koreai betűk (a han Korea egyik neve), (2) "nagy (értékű) betűk", (3) "egyetlen betűk", azaz a kínai írásjegyeket megszüntetve csak ezek használandók, (4) "helyes betűk".

A koreai ábécé eredetéről szinte semmit sem tudni. A betűk formája (ld. még lentebb: Néhány szemiotikai megjegyzés) nehezen hozható kapcsolatba más írás betűvel s ha igen, még leginkább az ind írásokéival. A formák, ha volt példájuk, így is láthatóan igen átalakítottak és primitív geometriai viszonyokra egyszerűsítettek. Egyesek szerint a kínai pecsétírás írásjegyei szolgáltak alapul az alapbetűknek, legalább ami a mássalhangzókat illeti. Ez csak az ajakhangot jelölő m betű esetében látszik megnyugtatónak, melynek alakja azonos a kínai száj írásjeggyel. Ezenkívül a Kelet-Ázsiában elterjedt ind írásfajtaival, a sziddham írással és a phagsz-pa írással szokás kapcsolatba hozni a koreai betűket. Ez utóbbi két írást kétséget kizáróan ismerték Koreában. Szinte bizonyos, ha volt is valamilyen írás mintának, ezt összhangba hozták (a mássalhangzók esetében) a hangok artikulációs sajátágaival: az alapbetűk a hangképző szerveket imitálják a megfelelő hang ejtésekor. A rokon hangok betűinek hasonlósága jellemző az ind írásokra, ha nem is annyira letisztult, annyira lényegre törő formában, mint az új koreai ábécében.

Ha a betűk formájának kialakításában nem is kell feltétlenül külföldi mintát keresnünk, az a fejlett hangtani ismeret, mely a koreai írás kialakításának alapjául szolgált, igen sok tapasztalatot, sőt a szó szoros értelmében vett valódi tudományt feltételez. Már a hangok és szótagok elkülönítéséhez, az egy hang = egy betű majdnem teljesen érvényesülő elvéhez is igen hosszú az út. Az ind tapasztalat mellett a japán is szerepet játszhatott: a maga nemében tökéletes japán szótagírás is hangjelölő írás, s a japán szótagrendszer szabályossága egyenesen sugallja a hangokra elemzést. A rendkívül nagyműtű és igen magas színvonalú ind grammatikának legalább közvetett (Kínán keresztül) hatását jogosan feltételezhetjük. A kínai hatáshoz, végül, nem férhet kétség: a betűket a Hunmin csongum

maga is kínai szavak meghatározott hangjaira vonatkoztatva definiálja. A betűk szótagoló elv szerinti rendezése (ld. lentebb) az ind és/vagy japán hatást is feltételezheti, a kínai hatás meg magától értetődő formai tekintetben is (kínai írásjegy nagyságú négyzet), a kínai filológia kategóriáira vonatkoztatva is: szótagkezdő mássalhangzó, szóvégi mássalhangzó pozicionális jelölése stb. Jellegzetes kínai szemlélet az is, hogy a szótagkezdő mássalhangzó hiánya is mint szótagkezdő mássalhangzó van jelölve minden olyan szótagban, mely ténylegesen magánhangzóval kezdődik.

Ezek a feltételezhető idegen hatások mit sem vonnak le a koreai ábécé rendkívüli fejlettségének értékéből. Mindenekelőtt: Koreában, az egész földrajzi-kulturális térségben az egyetlen helyen, sikerült teljes ábécé-írást létrehozni. (A teljes ábécé-írást tekintjük az írás lehetséges legfejlettebb formájának). Ezen túl is, a világ egyik legtökéletesebb írásának tartják. Szerkezetével ezért érdemes részleteiben is megismernedni. Mindkét tekintetben igen fejlett írás ez: a betűk grafikai képe igen egyszerű és ökonomikus, igen koherens grafikai rendszert alkotnak, továbbá a koreainak igen sok hangtani tulajdonsága torzításmentesen és lényeges pontokban tükröződik az írásban.

3. A koreai írás rendszere és szerkezete a 15. században

Mindenekelőtt néhány írástani és egyéb szakszót kell bevezetni. Az írástani a hangtan példájára (fonológia és fonetika) érdemes két szempontból, grafematikai-ból és grafikai-ból közelíteni: az előbbi csak az írásjegyek egymást megkülönböztető, leglényegesebb tulajdonságait tárja fel szembenállások révén, az utóbbi az írásjegyek képének minden részletre kiterjedő elemzésével foglalkozik. A grafematikai leírás így lehetővé teszi, hogy a rendszerre hangsúlyozott figyelmet fordítsunk, s hogy esetleg az írásjegyek konkrét képénél valamivel absztraktabb formákat tárjunk fel. Ezeknek az absztraktabb alakulatoknak felszíni formáit majd a grafikai elemzés határozza meg pontosan. A cikkben a grafematikai elemzés kapja a nagyobb súlyt.

Az írásjegyeket megkülönböztető jegyek segítségével törekszünk leírni. A grafematikai megkülönböztető jegyeket szögletes zárójelbe tesszük, s a zárójel G indexet kap, hogy így megkülönböztessük őket a fonológiai megkülönböztető jegyeiktől, melyek szögletes zárójeli F indexszel vannak ellátva. Az itt használt fonológiai megkülönböztető jegyek lényegében a jakobsoniaknak felelnek meg, (vö. R. Jakobson, Hang-jel-vers, Gondolat 1969, pp. 41-65), s ezekre mechanikusan átválthatók.

A grafematikai jegyeket két fő csoportra osztjuk: statikusokra és dinamikusokra. Az előbbieket a kész írásjegyek képét mint produktumot írják le, az utóbbiak ezek létrehozásának sorrendjét, a vonalak irányát határozzák meg. A dinamikus jegyek is a kompetenciába, az "írástudásba" tartoznak.

Tekintettel leszünk a jelöltségi konvencióra. Azt vesszük egy oppozícióban álló pár jelölt tagjának, mely ritkább, speciálisabb, szokatlanabb, bonyolultabb, mint a másik, a jelöletlen tag.

a. Alapbetűk

A Hunmin csongumban, mint láttuk, 28 betű van felsorolva, néhány további fajtára pedig utalás történik. A 15. századi gyakorlat ennél is többet ismert. Az összes betű 8 alapbetűn alapul, a többi ezeknek egyszerű, szabályos módosításai. A 8 alapbetűből hagyományosan 5 jelöl mássalhangzót, 3 pedig magánhangzót:

ㄱ, ㄴ, ㄷ, ㄹ, ㅁ (k, n, m, s, ㅁ), illetve ㅇ, ㅡ, ㅣ (ü, ü; i).

A ㅁ hangértéke kérdéses, még az is, hogy jelölt-e hangot egyáltalán, vagy csak az volt a feladata, hogy azt jelölje: valamely szótag magánhangzója előtt és/vagy után nem áll mássalhangzó. Ha így is van, zöngésség hangértéket lehet feltenni neki: egy szótag zöngésen kezdődik és/vagy végződik, amikor magánhangzóval kezdődik és/vagy végződik (a magánhangzó mindig elején is, végén is zöngés). Ez a rekonstrukció összhangban van rokonbetűi hangértékével: ㅁ, ㅂ, ㅅ (c, ㅈ, h) - ld. lentebb -, s esetleg az ókínai vagy középkínai nyelvnek azon hangjával, melyet a kínai jövevényszavakban jelöl (jü szókezdő). Érdemes a ㅁ írásjegyet még pontosabban zöngés gégezárhagnak tekinteni: a belőle képzett ㅁ betű minden bizonytalanság nélkül zöngétlen gégezárhagot jelölt. Ez a rekonstrukció megfelel az egész rendszernek zöngésség tekintetében: az ㅁ alapbetű (zöngés) úgy aránylik az egyszerűen képzett ㅁ -hoz (zöngétlen), mint az ㄱ, ㄷ alapbetű (zöngés) az egyszerűen képzett ㅋ, ㅌ -hez (zöngétlen), azaz ㅁ : ㅁ = ㅁ : ㅁ = ㅁ : ㅁ, illetve ㅁ : ㅁ = ㅁ : ㅁ = ㅁ : ㅁ.

Az alapmagánhangzó írásjegyek a legegyszerűbb rajzúak: pont, vízszintes egyenes, függőleges egyenes. A pont a legjelöletlenebb magánhangzónak, a centrális képzésű ㅜ-nak a jele; maga a pont, mint rajz is egyszerűbb, jelöletlenebb, mint az egyenes, mely felső nyelvvállású, az ㅜ-hoz képest jelölt magánhangzókat jelöl. Nehéz eldönteni, vajon a vízszintes vagy a függőleges egyenes a jelöltebb. Javasolható erre vonatkozóan, hogy a mindenkori írás irányával egybeeső egyenes a jelöletlenebb; eszerint az európai írásokban a vízszintes, a fentről lefelé haladó irányú írásokban a függőleges a jelöletlenebb. Ezek annyira jelöletlenek, hogy esetleg nem is használhatók írásjegyként, csak jelölt párjuk: latin betűs írásban van római I számjegy, mely megállapodásunk szerint jelölt, de nincs ㅡ, melyet jelöletlennek tekintünk; hasonlóképpen, a fentről lefelé haladó kínai írásban van 一 ('egy'), azaz jelölt, de nincs 丨 írásjegy, tehát jelöletlen.

A koreai írás valamivel bonyolultabb: alapvetően a kínaiéval egyezett meg aránya (ma általában az európaiéval), de a vízszintes betűkapcsolat is ismeretes (szótagon belül). Ha az alapirányt vesszük, a három alapmagánhangzó és írásjegyeik ilyen jegyekre bonthatók:

fonológiai jegyek	ㅜ	ㅣ	ㅡ	grafematikai jegyek
felső nyelvvállású	-	+	+	egyenes
hátsóképzett	-	+	-	vízszintes

Azaz a felső nyelvvállású : nem felső nyelvvállású opozíció korrelál az egyenes : nem egyenes (= pont) grafematikai opozícióval. Az alapmagánhangzók grafematikai jelöletlensége a többi alapbetűhöz képest azt a nyelvi tényt tükrözheti, hogy

minden szótagnak tulajdonsága, hogy tartalmaz magánhangzót, de nem biztos egyúttal, hogy más hangot is tartalmaz.

A maradék 5 alapbetű közül szokatlanságával tűnik ki a ㅁ. Tükrözheti azt a tényt, (melyet a koreaiak írásuk létrehozásakor nem tudhattak tudatosan), hogy a tőle jelölt gégezárhag sem valódi mássalhangzó (C), sem valódi magánhangzó (V), hanem mai terminológiával élve: siklóhang (G). A maradék 4 alapmássalhangzót jelölő írásjegy összetettebb, komplexebb, mint a többi. A fonológiai és grafematikai jegyek ezen felsőtermészetes osztályok esetében is többé-kevésbé megfeleltethetők egymásnak:

fonológiai jegyek	C	V	G	grafematikai jegyek
(1) mássalhangzós	+	-	-	komplex
(2) magánhangzós	-	+	-	egyenes vagy pont; v. alapelem
(2') ?	-	-	+	kör

A (2) megoldás grafematikai jegye erőteljesebbnek tűnik, mint (2')-é, de a [kör]-nek nem feleltethető meg fonológiai jegy. Ebben az esetben tehát a fonológia és grafematika közötti bizonyos fokú diszkrpanciával állunk szemben.

A valódi mássalhangzók fonológiai osztályozása jó grafematikai osztályozásra nyújt lehetőséget:

fonológiai jegyek	ㄴ	ㄹ	ㅁ	ㅂ	grafematikai jegyek
peremen képzett	-	-	+	+	zárt
érdes	-	+	-	-	ferde
hátsóképzett	-	-	-	+	félzig zárt

A [zárt]_G és [félzig zárt]_G jegy intuitíve belátható. Az érdességre a ferdevonal jól utal: az érdes hangoknál a légáram eléggé nagy szöveget bezáró akadályba ütközik.

A fenti megoldás grafematikai szempontból mégsem egyezik tökéletesen intuíciónkkal. Az ㅁ erősen szembenáll a többi betűvel, melyek jellegzetesen szögletesek, s derékszöveget zárnak be a függőleges és vízszintes vonalak. Továbbá, az ㅁ jelöltebbnek tűnik, mint ㅁ vagy ㅂ. Ez utóbbi nyilvánvalóan ellentmond a nyelvi tényeknek. Kevésbé gazdaságos megoldáshoz jutunk, ha grafematikai oldalról közelítünk:

fonológiai jegyek	ㄴ	ㄹ	ㅁ	ㅂ	grafematikai jegyek
érdes	-	-	-	+	ferde
peremen és elől képzett	-	-	+	-	négyzet v. zárt
hátsóképzett	-	+	-	-	zárt v. félzig zárt

A nyelvi tények tehát meglehetősen jól, de nem tökéletesen tükröződnek grafematikailag.

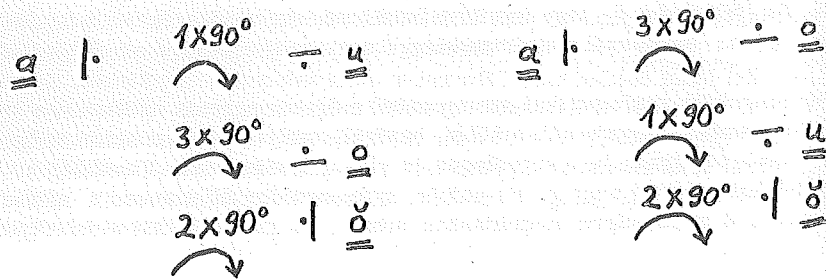
b. Magánhangzók, kettőshangzók jelölése

A magánhangzós alapbetűk mint alapelemek szerepelnek a többi magánhangzó jelölésére. Elsőrendű képzéssel nyerjük az a, ö, o, u betűket. A fonológiai és grafematikai jegyek jól összeegyeztethetők:

fonológiai jegyek	ö	a	u	o	grafematikai jegyek
ajakkerékítés	-	-	+	+	vízszintes
alsó nyelvállású	-	+	-	+	kifelé pont

Az [alsó nyelvállású]_F relatív jelentésű: az o lentebb képzett, mint az u, illetőleg az a lentebb képzett, mint az ö. A [kifelé pont]_G jegy természetes: kifelé azt jelenti, hogy az írás alapirányával ellentétes irányban (a fentről lefelé haladó sorok jobbról balra következnek).

A fenti négy betűt transzformációsan is képezhetjük, ha az egyik betűt rögzítjük. A többit ebből elforgatással hozhatjuk létre. Ha az a-ból indulunk ki, az ajakkerekítéses hangok jeleit úgy kapjuk, hogy az a betűt egyszer vagy háromszor 90 fokkal elforgatjuk; s természetesen az ajakkerekítés nélkülieket egyébként, azaz ha a-t kétszer vagy négyszer 90 fokkal forgatjuk el (az utóbbi esetben éppen a-t kapjuk). Hasonlóképpen, az a-ból az alsó nyelvállású magánhangzók betűit megkaphatjuk, ha azt háromszor vagy négyszer (nullaszor) 90 fokkal forgatjuk el az óramutató járásával egyező irányban; a nem alsó nyelvállású magánhangzók írásjegyeit egyszer vagy kétszer 90 fokkal elforgatva nyerjük, ugyancsak az óramutató járásával egyező irányban haladva (az utóbbi esetben éppen a-t kapjuk); vö. az ábrával:

Ábra: magánhangzók levezetése elforgatással

Figyelemre méltó, hogy az alapbetűk olyan alapelemei az összetettebb betűknek, melyeknek nincsen meg az eredeti jelentésük az összetett betűkben. Az a és ö betű az ä és i elemekből, az o és u betű az ä és ü elemekből tevődik össze, de hangtanilag az a és ö nem vezethető le az ä és i-ből, sem az o és u az ä és ü-ből. Betű és alapelem úgy viszonylik egymáshoz, mint morféma (vagy szó) és hang: a morféma hangokra tagolható, de e hangoknak lényegében semmi szerepük nincs a morféma jelentéséhez (azon kívül, hogy jelentéseket különböztetnek meg); ugyanígy az írásjegyek grafikai alapelemekre tagolhatók, de ezeknek nincs hangtani jelentésük (ha van, ugyanígy speciális eset, ahogyan egy hang is lehet egy morféma).

A magánhangzók egységes grafematikai kezelése némileg nehéz, azonban található erre is megoldás:

fonológiai jegyek	ö	u	ü	i	a	o	ä	grafematikai jegyek
alsó nyelvállású	-	-	-	-	+	+	+	kifelé pont
redukált	-	-	+	+	-	-	+	alapelem (pont vagy vonal)
ajakkerékítéses	-	+	-	-	-	+	-	vízszintes
hátképzett	-	-	+	-	-	-	-	vízszintes

A [kifelé pont]_G jelentése széles, magában foglalja azt is, hogy pont. Az ä esetében, melyet egyetlen pont jelöl, szükséges a pontot két tulajdonságúnak tekinteni: [+kifelé pont]_G és [+alapelem]_G. A [vízszintes]_G jegynek két fonológiai tulajdonság felel meg. Az elemzés helyességét bizonyítja, hogy a két fonológiai tulajdonság - [hátképzett]_F és [ajakkerékítéses]_F - rokontulajdonságok fonetikai szempontból, sőt sok nyelvben, így a koreaiában is, fonológiailag meghatározott speciális viszonyban vannak egymással.

A fonológiai rendszerben két nyelvállást - alsó nyelvállás, nem alsó nyelvállás - feltenni igen kedvező: így a magánhangzó harmóniának természetes alapja van. Ismeretes, hogy az a, o, ä hangok után ä "kötőhang" volt szükséges tö és rag összekapcsolásakor, egyébként ü.

A két nyelvállás feltevése kényszeríti a redukált jegy felvételére. Az ä-t gyakran tekintik redukáltnak (amellett, hogy centrálisnak mind a vízszintes, mind a függőleges nyelvhelyzet szempontjából). Ma már nem létezik, elsősorban a és ü lett belőle, az előbbi többnyire az első, az utóbbi általában a nem első szótagban. Az ü mai ejtése gyakran redukáltan valósul meg. Az i redukáltként kezelése tűnik erőszakoltnak, a rendszer mégis ezt követeli meg, hiszen különben a legjobb fonológiai elemzések is jóval gyengébbek, mint a fent bemutatott; grafematikailag pedig szinte értelmezhetetlenek a fonológiailag jobb változatok:

	ä	i	ö	o	ü	u	a
hátképzett	-	-	+	+	+	+	+
előképzett	-	+	-	-	-	-	-
alsó nyelvállású	-	-	-	-	-	-	+
felső nyelvállású	-	-	-	-	+	+	-
ajakkerékítéses	-	-	+	-	-	+	-

vagy:	<u>ä</u>	<u>ö</u>	<u>o</u>	<u>a</u>	<u>ü</u>	<u>u</u>	<u>i</u>
felső nyelvállású	-	-	-	-	+	+	+
alsó nyelvállású	-	-	-	+			
hátképzett	-	+	+				
előképzett					-	-	+
ajakkerékítés			+		-	+	

vagy:	<u>ö</u>	<u>o</u>	<u>a</u>	<u>ä</u>	<u>ü</u>	<u>u</u>	<u>i</u>
felső nyelvállású	-	-	-	-	+	+	+
alsó nyelvállású	-	-	+	+			
előképzett					-	-	+
ajakkerékítés	-	+			-	+	
redukált			-	+			

Az írástani elemzés tehát segítette ezen a ponton a hangtani elemzést, sőt a történeti hangtani rekonstrukciót.

Azoknak a betűknek az ejtéséről, mely betűket hátképzett magánhangzók írásjegyeihez i hozzáadásával nyerünk, nem tudni bizonyosat. Lehetséges, hogy a Hunmin csongum létrejöttekor kettőshangzók voltak (aj, aj̄, oj, uj, öj, üj), lehetséges, hogy egy kivétellel (üj) előképzett magánhangzókat jelöltek (ä, ǟ, ö, ü, ö). Ha redukált jegyet nem teszünk fel, és ha ä-t centrálisnak tekintjük, az előképzett magánhangzók feltételezése képtelenség, hiszen ilyen nem létező rendszert kapnánk:

<u>i</u>	<u>ü</u>			<u>ü</u>	<u>u</u>
<u>e</u>	<u>ö</u>	<u>ä</u>	<u>ǟ</u>	<u>ö</u>	<u>o</u>
	<u>ä</u>			<u>a</u>	

Tehát centrális előképzettet és centrális hátképzettet tennék fel, ami egyúttal nem előképzett, illetőleg nem hátképzett.

Az egész magánhangzó rendszer fonológiai és grafematikai tulajdonságai:

	<u>ö</u>	<u>e</u>	<u>u</u>	<u>ü</u>	<u>i</u>	<u>ü</u>	(<u>üj</u>)	<u>a</u>	<u>ä</u>	<u>o</u>	<u>ö</u>	<u>ä</u>	<u>ǟ</u>	grafematikai jegyek
alsó nyelvállású	-	-	-	-	-	-	(-)	+	+	+	+	+	+	kifelé pont
redukált	-	-	-	-	+	+	(+)	-	-	-	-	+	+	alapelem
ajakkerékítés	-	-	+	+				-	-	+	+			vízszintes
(hátképzett)					(-)	(+)	(+)							vízszintes)
előképzett	+	+	-	+	+	-	(+)	-	+	-	+	-	+	függőleges

Az üj világosan csak kettőshangzó lehet: nem fér bele az egyszerű előképzett magánhangzók sorába. Ez a helye egyúttal azt is mutatja, miért valósulhat meg (a mai nyelvben) gyakran mint i. Az üj-t kettőshangzónak tekintve, a többit meg nem, hiszen szükség a [hátképzett]_F illetőleg a második [vízszintes]_G jegyre.

Az írás természetesen lehetővé teszi, hogy kettőshangzók jelöléseként értelmezzük azokat a betűket, melyeket a hátképzettekkel i hozzáadásával alakítottak ki: a hátképzett magánhangzókra következő -j hangkapcsolatot a hátképzett magánhangzó betűjére következő i-vel jelöld, szól a szabály. Grafematikai különbség tehát nincs az i magánhangzó és a -j félhangzó között. Ez összhangban van a kínai eredetű szavak -w típusú kettőshangzójának (aw, ow, stb), s a koreai és kínai eredetű szavak w- típusú kettőshangzójának jelölésével (wa, wö stb.), hiszen a félhang jelleget itt sem mutatja a pozíció kívül semmi (ld. lentebb). A j- típusú kettőshangzó jelölési módja viszont egészen más a többi kettőshangzóétól (ld. lentebb).

A w- típusú kettőshangzó jelölése: a főmagánhangzó elé írj o-t vagy u-t, attól függően, hogy a főmagánhangzó alsó vagy nem alsó nyelvállású. Azok az ilyen lehetséges szótagtípusok, melyek főmagánhangzójának megkülönböztető (és nem redundáns) jegye: ajakkerekítés nélküli; tehát van wa, wä (waj), wö, we (wöj) és grafikai képei, de nincs wä, wǟ (wäj), wü, wüj, wi, illetőleg wi = uj (az ü-nek wi-ből és uj-ből történő kétféle levezetése fonetikailag motivált). A w₋₁ és w₋₂ nem különbözik tehát az írásban az u és o betűktől.

A j- típusú kettőshangzó írásos képének képzése a következő szabállyal adható meg: a pontot kettőzd meg. A j- típusú kettőshangzók főmagánhangzója: [- redukált]_F, azaz [- alapelem]_G jegyű.

A w- típusú kettőshangzók is kaphatnak j- előtétet. Hangtanilag ezek vagy hármashangzók, vagy ü- típusú kettőshangzók. Írástani képzésük: a w- típusú kettőshangzót bővítsd úgy, hogy egyúttal j- típusú is legyen: az u vagy o is, a főmagánhangzó betűje is két pontot kap.

A bemutatott magánhangzók (fonológiai és grafematikai) megkülönböztető egyes elemzésének legerősebb igazolója az, hogy a képzések feltételei rendkívül egyszerűek, nagy hatókörűek és természetesen: általában egy, legfeljebb két jegy együttes megléte a feltétel, ha a képzés sorrendjére tekintettel vagyunk:

[előképzett]_F illetőleg [- ajakkerekítés]_F vagy [+ ajakkerekítés]_F [- előképzett]_F

jegy(ek) aszerint, hogy -j illetőleg w- járul a főmagánhangzóhoz, esetleg az alapkettős hangzóhoz.

Az írás elemzése a redundanciamentes, kizárólag megkülönböztető jegyes mátrix objektív meglétét igazolja: az egyszerű környezeti feltétel csak erre érvényes. Redundáns mátrix esetén helytelenek, mert kevesek lennének a feltételek, avagy a redundáns mátrixhoz bonyolultabb feltételek járulnának (vö. a w- képzését).

A magánhangzók, kettőshangzók (és hármashangzók) írásmódja szinte teljesen redundanciamentes, csak a jwa (wja, jwja, jja) stb. írásképe redundáns: a főmagánhangzó betűjén is, a w- félhang o vagy u betűjén is jelölve van a j- félhang (kettőzött pontú mindkettő).

A kettőshangzók (és hármashangzók) írásképe tehát rendre:

- (a) $\dot{w}a, \dot{w}ö, \dot{w}ä, \dot{w}e$; (wa, wö, wä, we);
 (b) $i\dot{a}, i\dot{ä}, i\dot{o}, i\dot{ö}, i\dot{e}, i\dot{u}$; (ia, iä, io, iö, ie, iu);
 (c) $i\dot{w}ia, i\dot{w}i\dot{o}, i\dot{w}i\dot{ä}, i\dot{w}ie$.

A láthatóan némileg nehézkes írásmód rövidesen megváltozott, a pontot rövid vonal helyettesítette. Eszerint a magánhangzók felszíni, grafikai képe átalakult, mélyszerkezetű, azaz grafematikailag azonban a történetileg elsődleges formát érdemes megtartani: a [kifelé pont] jegynek [rövid vessző] jeggyel helyettesítése felesleges bonyodalmakat okozna. Ez példa arra, hogy a rendszer jobban megőrzi a történeti mozzanatot, mint a felszín, azaz a rendszer kutatása hozzájárulás a történeti kutatáshoz.

A későbbi írásjegyeképek:

(a) $\dot{w}, \dot{w}ö, \dot{w}ä, \dot{w}e, i, i\dot{a}, i\dot{ä}, i\dot{o}, i\dot{ö}, i\dot{e}, i\dot{u}$

(ö, e, u, ü, i, ü, üj, a, ä, o, ö, ä, ä);

(b) $\dot{w}, \dot{w}ö, \dot{w}ä, \dot{w}e$

(wa, wö, wä, we);

(c) $i\dot{a}, i\dot{ä}, i\dot{o}, i\dot{ö}, i\dot{e}, i\dot{u}$

(ia, iä, io, iö, ie, iu);

(d) $i\dot{w}ia, i\dot{w}i\dot{o}, i\dot{w}i\dot{ä}, i\dot{w}ie$

(iwa, iwö, iwä, iwe).

c. Mássalhangzók jelölése, mássalhangzós betűkapcsolatok

A mássalhangzó alapbetűkből grafikailag általában igen egyszerű módon kapjuk a többi mássalhangzó betűjét, kivéve az ajakhangokét: egy-egy további vonalacskát kell hozzáírni az alapbetűhöz. Ezt a rövid vonalacskát érdemes grafematikailag pontnak tekinteni, mert így a már a magánhangzóknál alkalmazott grafematikai jegyet használhatjuk fel. Egy jegy hatóköre tehát szélesebb, mint valamely felső természetes osztályé (magánhangzó, mássalhangzó), akárcsak a fonológiában. A pontnak, mint megkülönböztető jegynek a felvétele lehetőséget ad grafikai

szabad alternáció megalapozására: a t', c' írható például \bar{c} , \bar{c} formában és \bar{c} , \bar{c} formában. E mögött a formák mögött tesszük fel a \bar{c} és \bar{c} illettőleg a \bar{c} és \bar{c} formákat. A pont feltételezésével végül az alapbetű-vonalakat s a továbbképző vonalakat (pont) még élesebben elkülöníthetjük.

Az alapbetűkből képzett sorok a következők:

- (a) (1) n-ből képezzük a (2) \bar{n} , (3) \bar{n} és (4) \bar{n} betűket:
 (1) \bar{n} , (2) \bar{n} , (3) \bar{n} , (4) \bar{n} ;
 (b) (1) k-ből képezzük a (2) \bar{k} betűt: (1) \bar{k} , (2) \bar{k} ;
 (c) (1) a zöngés gégezárhang betűjéből képezzük a (2) zöngétlen gégezárhang betűjét, a (3) \bar{h} -t és az (4) \bar{h} -et: (1) \bar{h} ,
 (2) \bar{h} , (3) \bar{h} , (4) \bar{h} ;
 (d) (1) s-ből képezzük a (2) \bar{s} -t, a (3) \bar{s} -t és a (4) \bar{s} -t:
 (1) \bar{s} , (2) \bar{s} , (3) \bar{s} , (4) \bar{s} ;
 (e) az ajakhangok is összefüggnek, de bonyolultabb módon, mert az (1) \bar{m} , (2) \bar{p} , (3) \bar{p} képe rendre: (1) \bar{m} , (2) \bar{p} , (3) \bar{p} .

A mássalhangzók betűi mégsem adnak ki olyan homogén rendszert, mint a magánhangzókéi. Az egyes részrendszerekben egymásnak megfelelő fonológiai és grafematikai jegyek a részrendszerek határain túl nem mindig felelnek meg egymásnak.

Foghangok:

fonológiai jegyek	\bar{n}	\bar{n}	\bar{n}	\bar{n}	grafematikai jegyek
zöngétlen	-	-	+	+	kifelé pont
orális	-	+	-	-	felül vonal
hehezetes	-	-	-	+	két pont

Az egész rendszerből csak 1 esetben van szükség a [felül vonal]_G jegyre: ez tükrözheti az 1-nek azt a fonológiai tulajdonságát, hogy nem valódi mássalhangzó,

hanem $\left[\begin{matrix} + \text{ mássalhangzós} \\ + \text{ magánhangzós} \end{matrix} \right]_F$ jegyű.

Eszerint, s a korábban tárgyaltaknak megfelelően, a négy felső fonológiai természetes osztály, a valódi magánhangzók (V), a valódi mássalhangzók (C), a siklóhangok (G) és az 1 likvida (L) így tükröződik az írásban:

fonológiai jegyek	G	V	C	L	grafematikai jegyek
mássalhangzós	-	-	+	+	komplex
magánhangzós	-	+	-	+	{ felül vonal alapelem }

Tehát a [magánhangzós]_F jegynek két grafematikai jegy felel meg, a [felül vonal]_G és az [alapelem]_G. A siklóhangok esetében mindegy, melyik grafematikai jegyét tekintjük megkülönböztetőnek, ha a -i típusú kettőshangzót nem tesszük fel, hanem előlképzett magánhangzóként vesszük őket. Ha mégis feltesszük -i típusú kettősmagánhangzót, a siklóhangok betűfire csak a [- felül vonal]_G megkülönböztető.

A k és a belőle képzett k':

fonológiai jegy	<u>k</u>	<u>k'</u>	grafematikai jegy
hehezetes	-	+	kifelé pont

A rendszer [+ kifelé pont]_G jegyet kíván k'-ra, ha megvalósulása némileg más is: Egy grafikai szabály váltja át ezt a grafematikai jegyet [+ belül rövid vízszintes]_G grafikai jegyre. Ezen a ponton világosan kitűnik grafematika és grafika, mint lényeg és jelenség megkülönböztetésének szükségessége.

A zöngés gégezárhang betűjéből képzett betűk s a tőlük jelölt hangok bonyolultabb és gazdaságtalanabb összefüggéseinek az az oka, hogy a nazális veláris n betűje is ebből képzett. Ezt a sajátosságot speciális, csak itt felhasznált grafematikai jegy tükrözi: [érintkező pont]_G:

fonológiai jegyek	<u>o</u>	<u>ö</u>	<u>õ</u>	<u>õ</u>	grafematikai jegyek
nazális	-	-	-	+	érintkező pont
hehezetes v. folyamatos	-	-	+		kifelé két pont
zöngétlen	-	+			kifelé pont

A [hehezetes]_F jegy jól beleillik a rendszerbe.

A dentális nem-zárhangok újabb grafematikai (és fonológiai) jegy felvételét kívánják meg: [befelé pont]_G ~ [zöngés]_F:

fonológiai jegyek	<u>g</u>	<u>z</u>	<u>c</u>	<u>c'</u>	grafematikai jegyek
affrikáta	-	-	+	+	kifelé pont
zöngés	-	+			befelé pont
hehezetes			-	+	két pont

A [befelé pont]_G jobban beleillik a grafematikai jegyek rendszerébe, mint az [alul vízszintes]_G vagy hasonló jegy.

Az s, c, c' eredetileg csak az eredeti koreai szavakban fordul elő. A belőlük képzett kétféle betűsor az ókínai dentális réshang és affrikáta, illetőleg palatalizált réshang és affrikáta jelölésére szolgál. A [+ érdes]_F hangok esetében tehát kétféle nyelvi réteg különül el grafematikailag: eredeti koreai szavak és kínai jövevényszavak. Az utóbbiakat a [nyújtott]_G jegy különíti el. A megkülönböztetésnek algha volt fonológiai vagy akár fonetikai realizációja, legfeljebb tudós olvasáskor. A 11 betű így jellemezhető:

fonológiai jegyek	<u>s</u>	<u>z</u>	<u>ş</u>	<u>ş'</u>	<u>c</u>	<u>c'</u>	<u>c'</u>	<u>c'</u>	<u>c'</u>	grafematikai jegyek
affrikáta	-	-	-	-	+	+	+	+	+	kifelé pont
kínai	-	-	+	+	-	+	+	-	+	nyújtott
palatalizált			-	+	-	+			+	előre nyújtott
zöngés	-	+								befelé pont
hehezetes					-	-	-	+	++	két pont

Az ajkhangok betűinek képzése eltér az eddigi sémától, vagy ha követnénk azt, nagyon távol lennének a megvalósított formától, hiszen (1) m, (2) p, (3) p' esetében ilyen átalakításokra lenne szükség:

- (1) □
- (2) ◊ → U
- (3) ◊ → II

Ehelyett a következő elemzés javasolható:

fonológiai jegyek	<u>m</u>	<u>p</u>	<u>p'</u>	grafematikai jegyek
orális	-	+	+	nyitott
hehezetes		-	+	oldalt nyitott

Ez az elemzés nem világítja meg azokat a hasonlóságokat, melyek e betűk között szemmel láthatóak. Szükségesnek mutatkozik olyan grafikai elemzés, mely a fonológiai jegyekkel már nincsen összefüggésben, vagy csak nagyon közvetetten: az egyes alapelemek mint szegmentumokat kezeljük, s ezek sorával írjuk le az egyes grafematikai jegyeket vagy jegykombinációkat. Ehhez a leíráshoz szükségesek olyan új típusú megkülönböztető jegyek, melyek ezen grafikai alapelemek kap-

csolódását határozzák meg. Ezeket az alapelemeket kapcsoló jegyeket < > csúcsos zárójelbe tesszük a megfelelő alapelem-jegyek közé. Megjegyzendő még, hogy jelen esetben a [+ vízszintes]_G és [függőleges]_G jegy magával vonja a [kifele]_G illetve [befele]_G dinamikus jegyeket is. Ezek redundancia szabállyal vezethetők be. A kapcsoló jegyek voltaképpen transzformációs szabályokat helyettesítenek vagy hívnak elő.

A három ajakhang így elemezhető:

- (1) m: [+ vízszintes] < + szögletben érintkező > [+ vízszintes] < egybeírt > [- vízszintes] < + szögletben érintkező > [+ vízszintes], mert $\begin{matrix} | & - & \rightarrow & \square \\ | & - & \rightarrow & \square \end{matrix}$
- (2) p: [+ vízszintes] < - vízszintes > < érintkező > [+ vízszintes] < + szögletben érintkező > [+ vízszintes], mert $\begin{matrix} | & | & - & \rightarrow & \square \\ | & | & - & \rightarrow & \square \end{matrix}$
- (3) p': [+ vízszintes] < + érintkező > [- vízszintes] < - vízszintes > < érintkező > [+ vízszintes], mert $\begin{matrix} - & | & | & - & \rightarrow & \square \\ - & | & | & - & \rightarrow & \square \end{matrix}$

A p' esetében világos, hogy a [- vízszintes] nem feltétlenül [+ függőleges] -ként valósul meg. A redundancia szabályok írják majd elő, hogy két [+ vízszintes] egymás alá kerül, két [- vízszintes] balról jobbra következik. A bemutatott elemzés azt mutatja, hogy nem az alapelemek fajtájában, hanem egymásra következősében és kapcsolódásfajtájában különbözik a három rokon betű. A rokonságot a közös elemek írják le.

A fenti fonológiától független grafikai elemzés kiterjesztendő minden [+ komplex] jegyű betűre. A koreai esetében a mássalhangzós alapbetűk grafikai rokonságát hasonló elemzés tárja fel. Az m a legösszetettebb. A k és n igen rokonok egymással, m-nél egyszerűbbek, s vele is rokonok. A k és n leírása:

- (1) k: [+ vízszintes] < + egybeírt > [- vízszintes], mert $\begin{matrix} - & | & \rightarrow & \gamma \\ - & | & \rightarrow & \gamma \end{matrix}$
- (2) n: [- vízszintes] < + egybeírt > [+ vízszintes], mert $\begin{matrix} | & - & \rightarrow & \perp \\ | & - & \rightarrow & \perp \end{matrix}$

Ezenkívül alapbetű még az s:

[+ hátra ferde] < + érintkező > [- hátra ferde], mert $\begin{matrix} / & , & \backslash & \rightarrow & \wedge \\ / & , & \backslash & \rightarrow & \wedge \end{matrix}$

A különféle szabályok sorrendjéről feltehető: először a fonológiai jegyeket kell átírni grafematikaiakká, majd, ha szükséges, ezeket tovább kell elemezni grafikai megkülönböztető jegyekké.

A [kör]-nek (zöngés gégezárhang) további grafikai elemzésével a koreaiakban nem érdemes foglalkozni, hiszen az mint ilyen áll szemben a többi betűvel, illetőleg a többi grafematikai jeggyel. Grafikai tovább-bontása (például félkörökre) csak általánosabb keretben helyénvaló.

Visszatérve az ajakhangokra, az affrikátákhoz hasonlóan itt is létezik külön betűsor. Ezek a betűk egy kivétellel (p) csak a kínai eredetű szavakban fordulnak elő szótagkezdoökként, s valószínűleg csupán tudós jelölés, nem fonológiai vagy fonetikai érvényű a használata.

fonológiai jegyek	<u>m</u>	<u>w</u>	<u>p</u>	<u>v</u>	<u>p'</u>	<u>f</u>	grafematikai jegyek
orális	-	-	+	+	+	+	nyitott
hehezetes			-	-	+	+	oldalt nyitott
folyamatos	-	+	-	+	-	+	befele pont v. kör

A [befele pont]_G jegy annyival ajánlatosabb, amennyiben azt már felhasználtuk z esetében is. Az f fonológiai képtelenségnek tűnik (f-et betűkapcsolat írja le, ld. lentebb). A p előfordul koreai szavakban is, nyilvánvalóan w értékben.

A n kínai eredetű szavak kettőshangzóiban található meg: -w. Szótagvégen 8 vagy 9 mássalhangzó betűje fordulhat elő, melyek 1 kivétellel alapbetűk vagy elsődlegesen képzett betűk, n, m, l, s, (c), p, k, t, n. Az s és c ejtése kérdéses, ma ezek t ejtésűek. An n csak szótagvégi helyzetben fordul elő, szótag elején nem.

A mássalhangzó betűkapcsolatok hangtani értéke problematikus. Csak jobb híján lehet elfogadni, hogy valamennyi [+ feszes]_F vagy [+ laringalizált]_F jegyű.

Szókezdő helyzetben a kk, tt, ss, kínai ss és ss, cc, kínai cc és cc, pp és pp, hh fordulnak elő, az ss kivételével csak kínai eredetű szavakban. Az ókínai zöngés (hehezetes?) megfelelői. A kettőzött betűk a hh és pp kivételével vagy alapbetűk, vagy elsődlegesen képzett betűk. Valamennyi egyetlen fonológiai termé-

szetes osztályba tartozik: [- nazális]_F jegyűek. A hh értéke esetleg k'. A --(zöngés gégezárhang kettőzve) hangértéke kérdéses. Talán valamely fonéma változata, talán csak a helyesírásban töltött be valamilyen szerepet. Környezete igen speciális: a hada (hata' csinál') ige és a passzív igék határozói igenevében fordul elő.

Az egykori kettőzött mássalhangzók helyén ma -- néhány kivételt nem számítva --

egyszerű mássalhangzók állnak, és [- feszes]_F [- nazális]_F fonológiai jegyűek.

Az eredeti koreai szavakban, és csakis azokban, szókezdő helyzetben kettős és hármas betűkapcsolatok találhatóak. Ejtésük a legelterjedtebb feltételezés szerint feszes volt, tehát:

<u>sk</u>	=	<u>k</u>
<u>st</u>	=	<u>t</u>
<u>sp</u>	=	<u>p</u>
<u>ss</u>	=	<u>s</u>
<u>pt</u>	=	<u>t</u>
<u>pc</u>	=	<u>c</u>
<u>ps</u>	=	<u>s</u>

HC	pt'	=	ṑ
HY7	psk	=	k̄
HYC	pst	=	t̄

Nem világos, miért nem írták a feltehetően feszes hangokat egy betűvel; miért írták a kínai szavakban betűkettőzéssel; miért írták az eredeti koreai szavakban kettes és hármas betűkapcsolatokkal; mi volt a különbség a különböző betűkapcsolatokkal előállított kétféle k̄, p̄, s̄, a háromféle t̄ között; mi volt a különbség a betűkettőzéssel, illetőleg a kettes és hármas betűkapcsolatokkal jelölt feszes hangok között, azon kívül, hogy más rétegből származó szavakat különítették el. Ma az egykor betűkapcsolatokkal jelölt hangok valamennyien feszesek, és kettőzött betűkkel írják őket, éppen úgy, ahogyan a 15. században a kínai eredetű szavakban előforduló feszes hangokat (ma ezek nem feszesek, s az írásban is megszűnt a kettőzés).

d. Összefoglalás: a fonológiai és grafematikai rendszer megfelelése

A fonológiai és grafematikai jegyek részlegesen és nem mindig kölcsönösen egyértelműen felelnek meg egymásnak, ha az egész rendszert tekintjük.

A felhasznált grafematikai jegyek a következő fonológiai jegyeknek felelnek meg:

(1) egyenes : nem egyenes	- felső nyelvállású : nem felső nyelvállású
(2) vízszintes : nem vízszintes	- {hátulképzett : nem hátulképzett (mgh)
ajakkerekítéses : nem ajakkerekítéses}
(3) komplex : nem komplex	- mássalhangzós : nem mássalhangzós
(4) egyenes és pont : nem egyenes és pont	- magánhangzós : nem magánhangzós
(5) alapelem : nem alapelem	- {magánhangzós : nem magánhangzós
redukált : nem redukált}
(6) zárt : nem zárt	- peremen képzett : nem peremen képzett
(7) négyzet : nem négyzet	- peremen és előlképzett : nem peremen és előlképzett
(8) ferde : nem ferde	- érdes : nem érdes
(9) félig zárt v. zárt : nem félig zárt v. nem zárt	- hátulképzett : nem hátulképzett (msh)
(10) kifelé pont : nem kifelé pont	- {alsó nyelvállású : nem alsó nyelvállású
zöngétlen : nem zöngétlen
hehezetes : nem hehezetes
affrikáta : nem affrikáta}

(11) függőleges : nem függőleges	- előlképzett : nem előlképzett (mgh)
(12) felül vonal : nem felül vonal	- {orális : nem orális
magánhangzós : magánhangzós}
(13) két pont : nem két pont	- hehezetes : nem hehezetes
(14) érintkező pont : nem érintkező pont	- nazális : nem nazális
(15) kifelé két pont : nem két pont kifelé	- hehezetes v. folyamatos : nem hehezetes v. folyamatos
(16) befelé pont : nem befelé pont	- {zöngés : nem zöngés
folyamatos : nem folyamatos}
(17) nyújtott : nem nyújtott	- réteggjegy : kínai eredetű : nem kínai eredetű
(18) előre nyújtott : nem előre nyújtott	- palatalizált : nem palatalizált
(19) nyitott : nem nyitott	- orális : nem orális
(20) oldalt nyitott : nem oldalt nyitott	- hehezetes : nem hehezetes

A felhasznált kibővített fonológiai jegyek a következő grafematikaiaknak felelnek meg:

(1) felső nyelvállású : nem felső nyelvállású	- egyenes : nem egyenes
(2) hátulképzett : nem hátulképzett	- {vízszintes : nem vízszintes (mgh)
félig zárt v. zárt : nem félig zárt v. nem zárt (msh)}
(3) ajakkerekítéses : nem ajakkerekítéses	- vízszintes : nem vízszintes
(4) mássalhangzós : nem mássalhangzós	- komplex : nem komplex
(5) magánhangzós : nem magánhangzós	- {alapelem : nem alapelem
egyenes és pont : nem egyenes és pont
felül vonal : nem felül vonal}
(6) redukált : nem redukált	- alapelem : nem alapelem
(7) peremen képzett : nem peremen képzett	- zárt : nem zárt
(8) peremen és előlképzett : nem peremen és előlképzett	- négyzet : nem négyzet
(9) érdes : nem érdes	- ferde : nem ferde
(10) alsó nyelvállású : nem alsó nyelvállású	- kifelé pont : nem kifelé pont
(11) zöngétlen : nem zöngétlen	- kifelé pont : nem kifelé pont
(12) hehezetes : nem hehezetes	- {kifelé pont : nem kifelé pont
két pont : nem két pont
kifelé két pont : nem kifelé két pont
oldalt nyitott : nem oldalt nyitott}
(13) affrikáta : nem affrikáta	- kifelé pont : nem kifelé pont
(14) előlképzett : nem előlképzett	- függőleges : nem függőleges
(15) orális : nem orális	- {felül vonal : nem felül vonal}

- (16) nazális : nem nazális
- (17) folyamatos : nem folyamatos
- (18) zöngés : nem zöngés
- (19) palatalizált : nem palatalizált
- (20) rétegjegy: kínai eredetű : nem kínai eredetű

- { nyitott : nem nyitott }
- érintkező pont : nem érintkező pont
- { kifelé két pont : nem kifelé két pont }
- { befelé pont : nem befelé pont }
- befelé pont : nem befelé pont
- előre nyújtott : nem előre nyújtott
- nyújtott : nem nyújtott

A fonológiai és grafematikai jegyek úgy feleltethetők meg egymásnak, ahogyan az 1. táblázat mutatja. 42 egységet kell feltételezni, s ez pontosan 250 megkülönböztetőjegy kijelölését igényli úgy, hogy 18 + 2 fonológiai és 18 grafematikai jegyet 24, illetőleg 22 szinten kell felhasználni.

A jegyek hierarchikus egymásrakövetkezései igen lazán meghatározottak.

A bemutatott rendszernek megfelelő kizárólag fonológiai rendszer csak megközelítően optimálisan is jóval tömörebb, amint ez a 2. táblázaton látható. 36 egységet (fonémát) feltételez, s 12 megkülönböztető jeggyel 206 jegy kijelölése szükséges. A rekonstrukció szerinti teljes fonológiai rendszer a feszes mássalhangzókat is tartalmazza. Csak a mássalhangzós részrendszer módosul a 2. táblázatban bemutatotthoz képest: 3. táblázat. A 44 fonémához ez esetben 12 megkülönböztető jegynek 264 kijelölése szükséges. A három táblázat összehasonlítása mutatja a koreai hangrendszer és betűrendszer közötti egymásnak megfelelés mértékét.

8 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36

fonológiai jegyek	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36		
mássalhangzós	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
{ magánhangzós	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
{ magánhangzós	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
alsó nyelv.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
?	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
redukált	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
ajakker.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
hátképz.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
ajakker.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
előképz.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
peremen	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
érides	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
hátképz.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
orális	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
hehezetes	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
zöngétlen	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
affrikáta	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
zöngés	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
zöngés	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
folyamatos	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
kínai	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
palat.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
hehezetes	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

1. táblázat

e. Az írás magasabb szerveződései

A Hunmin csongum megjelenése után formailag élesen elkülönülnek az eredeti koreai szavak, ragok, képzők, illetőleg a kínai eredetű szavak az írásban. Az utóbbiakat továbbra is kínai írásjegyekkel írják, az előbbieket az új koreai betűkkel.

A betűket szótagokká szervezik úgy, hogy egy-egy szótag egy-egy akkora négyzetnyi helyet foglaljon el, amekkorát egy kínai írásjegy. Ez azt jelenti, hogy a betűk nem egymás után következnek egy szótagon belül, hanem hol egymás mellé, hol egymás alá, a következő szabályok szerint:

- (1) írd le a szótagkezdő mássalhangzó vagy kettőzött mássalhangzó betűjét vagy betűit, vagy a mássalhangzós betűkapcsolatot;
- (2) ha nincs, írd helyére a zöngés gégezárhangot;

(3) írd alá a w- kettőshangzó o, jo vagy u, ju betűjét; vagy a $\left[\begin{array}{l} + \text{ vízszintes} \\ - \text{ vízszintes} \end{array} \right]_G$ vagy a $\left[\begin{array}{l} - \text{ egyenes} \\ - \text{ függőleges} \end{array} \right]_G$ jegyű főmagánhangzó-betűket, azaz az o, jo, ä, u, ju, ü betűket;

(4) írd mellé a főmagánhangzó betűjét, ha az $\left[\begin{array}{l} - \text{ vízszintes} \\ - \text{ függőleges} \end{array} \right]_G$ vagy $\left[\begin{array}{l} - \text{ vízszintes} \\ - \text{ függőleges} \end{array} \right]_G$ jegyű, azaz a hátulképzett magánhangzók betűinek egy részét, tehát a, ja, ö, jö és i betűket;

(5) írd ezek mellé a $\left[+ \text{ függőleges} \right]_G$ magánhangzós elemet, azaz a -j siklóhangnak vagy az előlképzettség jegyének megfelelő i-t — tehát az ä, jä, e, je, ö, jö, ü betűket két részletben (3. vagy 4., majd 5. szabály) kell kialakítani;

(6) írd alá a szótagzáró mássalhangzót;

(7) ha nincs, írd helyére a zöngés gégezárhangot.

A koreai írásban ezek szerint igen nagy szerepet játszik a szótag szerkezete. A szótag grafikai képének kialakításába a magánhangzók írásképe is belejátszik. Továbbá, minden szótag jelöli a lehető legáltalánosabb szótagszerkezetet; a zöngés gégezárhanggal ki kell jelölni a mássalhangzók lehetséges helyeit még akkor is, ha azok ténylegesen nincsenek is jelen a szótagban.

A bemutatott szabályok működésének eredményét az alábbiakban lehet illusztrálni:

잉	싱	다	°i	si	ta	<u>isita</u>	('van')
생	배		<u>sa</u>	<u>pa</u>		<u>säpä</u>	('hajnal')
몬			<u>m</u>			<u>mot</u>	('szög')
명	충	내	m	c'	ä	ä	nai
			.	m		<u>mäc'ännä</u>	('végül')

생	령	당	sp	i	ä	ä	ta	<u>päläta</u>	('gyors')
눈			n					<u>mun</u>	('hó')
국			k _i					<u>kük</u>	('ország')
관			k _a					<u>kwan</u>	('hivatalnok')
웬			°öi					<u>wen</u>	('milyen')
승			s	jöi				<u>siwe</u>	('életév')

A szótagok bal oldalán egy pontot írtak, ha kínai ereszkedő vagy belépő, két pontot írtak, ha emelkedő zenei hangsúlyt jelöltek, s nem írtak pontot, ha síma (nem emelkedő, nem ereszkedő) volt a zenei hangsúly. Az eredeti koreai szótagok elé is írtak pontokat. Ezek ejtése kétséges, talán magánhangzó hosszúságot jelöltek, esetleg (egy ponttal) magasan ejtett szótagot.

Az így létrejött szótagok függőleges irányban következnek egymás után, a függőleges sorok balról jobbra haladnak.

f. Néhány szemiotikai megjegyzés

Igen korai az a magyarázat, hogy a mássalhangzók alapbetűi azt mutatják, a megfelelő hangok ejtésekor milyen formájúak azok a hangképzőszervek, melyek lényeges mozzanatai az ejtésnek. Eszerint az ajakhang m betűje a száj formáját imitálja. Az n azt mutatja, hogy a nyelv a metszőfogak felé emelkedik és ott képez zárt. A k azt a mozzanatot ragadja meg, hogy a nyelv hátul emelkedik fel, és a hátsó zápfogaknál vagy a szájpadlás hátsó részénél keletkezik zár. Az s a nyelv meredekségére utal. A zöngés gégezárhang köre a torok nyitott állapotára emlékeztet.

Függetlenül attól, hogy a betűket létrehozó tudósok valóban ilyen motivációk alapján alakították ki a betűformákat, mindenképpen elfogadhatjuk, hogy a koreai betűformák valóban utalnak a megfelelő hangok kivitelezési formájára. Eszerint ezeket a betűket, mint jeleket, ikonoknak tekinthetjük, azaz olyan jeleknek, melyek a jelölttel való tényleges hasonlóságán alapulnak. Ha az a megfontolás vezet,

hogy hang hasonlója csak hang lehet, az írással kapcsolatban nem beszélhetünk ikonokról, hanem index ikonjáról. Index, mint ismeretes, az olyan jel, mely "érintkezik"; azzal, utal arra, aminek a jele; így például a füst a tűzre utal indexszerűen. A hangképző szervek állása indexikus jele lehet a hangnak, mely akkor képződik, ha éppen meghatározott a beszédszervek állása. A koreai alapbetűk, ilyen megfontolás szerint, a hangképző szerveknek, mint hangra utaló indexikus jeleknek az ikonjai.

A mássalhangzók alapbetűiből képzett betűk "kevert" vagy összetett jelek: az alapbetű mozzanat ikonikusan utal a hangra, vagy a hang indexére, a továbbképző elem vagy elemek pedig szimbólikusan utalnak rá: a kifelé pont például arra, hogy hehezetesen kell ejteni bizonyos mássalhangzókat. A szimbólumot abban az értelemben használtuk itt, hogy a jel, s a tőle jelölt dolog kapcsolata önkényes, megállapodászerű, hogy semmilyen tényleges kapcsolat nincs ezen kívül a kettő között. A pont vagy a pontok valóban csak önkényesen, s nem azért, mert olyanok, utalhatnak a hehezetre. Az összetett betűk tehát összetett jelek: egyszerre találhatók meg bennük az ikonikus mozzanatok (vagy mint indexikus jelek ikonikus mozzanatai) és a szimbólikus mozzanatok.

A koreai hagyomány a magánhangzós alapbetűket sajátos módon, régikínai matefizika szerint értelmezi. Eszerint az ä (pont) az Ég, mely kör alakú, az ü (vízszintes vonal) a Föld, mely vízszintes tér, s az j (függőleges vonal) az Ember, aki áll. A hagyományos három erőnek (Ég, Föld, Ember) ilyen illusztrálása a modern szemiotika szempontjából felhasználhatatlan.

4. A koreai írás a 15. századtól

Az új koreai ábécé fokozatosan terjedt. Az állam hol támogatta, hol gátolta terjedését, sőt esetleg üldözte. Az utóbbira példa, hogy Jonszangun (Jönsankun) király (uralk. 1495-1506) 1504-ben betiltotta az új írást, s az így írt könyveket elégette. Ez, s hasonló események azonban csak átmeneti gátló körülmények voltak az új írás terjedésében.

Irodalmi szövegek és az írással foglalkozó elméleti munkák teszik lehetővé az új írás változásainak követését s a hangtörténettel való egybevetését, illetőleg magának a koreai hangtörténetnek a tanulmányozását.

1445-ben készült el a Rjongbiocshonga (Ljõnpiõchõnka), mely az uralkodó dicséretét zengi. 1449-ben íródott a buddhista szemléletű Vorin cshongangdzsigok (Wõlin chõnkañcikok), majd valamivel később a Szokpo szangdzsol (Sõkpo sanõol); a kettőnek egy művé formálása a Vorin szokpo (Wõlin sõkpo, 1459). Ez utóbbiból könyvnyi terjedelmű, hosszú részekből álló töredékek maradtak fenn. A Cshõ Szedzsín-nek (Chõ Secin) a Hunmong csahõ (Hunmon cahõ) című munkája 1527-ben jelent meg, s az írás és a beszédhangok elemzését, a korabeli hangtani állapot leírását tartalmazza. Ugyancsak Cshõ Szedzsín-től származik a Rogolde onhe (Lokõltä õnhä) című filológus nyelvészeti munka. Elméleti mű a jóval későbből való Szaman szonghü (Samun sõnhü, 1737), melyet Hong Gehi (Hon Kehüj) írt. Még a 17. században íródott a Hunmin csongum onhe (Hunmin cõnum õnhä), mely a Hunmin csongum koreai fordítása és kommentálása. Szin Gjongdzsun (Sin Kjõncun) 1750-ben írta a Hunmin csongum unhe vagy Hunmin csongum tohe (Hunmin cõnum unhä, v. tõhã) című rövid tanulmányát, mely hangtani elemzésekkel foglalkozik.

Ezekon kívül egyre több vers, novellafüzér, regény íródott és maradt fenn az új koreai írással. A verses antológiák közül megemlíthető a korai Akhak kvebom (Akhak kwepõm, 1475?, 1493?) és az Aksang kasa (Aksan kasa, 1550 körül). Az első regények: : a Ho Gjun (Hõ Kjün) írta Hong Giltongdzson (Hon Kiltõncõn), az ismeretlen szerzőjű Cson Uchidzson (Cõn Uchicõn), a szintén ismeretlen szerzőjű Imdzinnok (Imcínlok).

Hang- és írástörténeti szempontból legjelentősebb események, hogy igen korán eltűnnek a "könnyű" ajakhangok (w, v, f, f'), a "balra" és "jobbra nyújtott" részhangok és affrikáták betűi, s a zöngétlen gégezárhang betűje. A mássalhangzókapcsolatokat a mássalhangzó kettőzése váltják fel, az sk, st stb. betűkapcsolatokból kk, tt stb. lesz. A 16. században eltűnik a "háromszög", mely feltehetően z hangot jelölt. A szótagvégi mássalhangzó hiányának jelölését rövidesen abbahagyják (a szótagkezdő mássalhangzó hiányának jelölése ma is kötelező), így a zöngés gégezárhang és az ñ formája egyre inkább egybeesik, egyszerű kör lesz mindkettő, véglegesen a 17. századtól. A ponttal jelölt ä hangja részben a-vá, részben ü-vá változik, néha meghatározott környezetben más hanggá (u, i stb.). Az ä használata továbbra is megmarad az írásban, a sok ingadozás azonban azt mutatja, hogy a tőle jelölt hang kiveszett. Az ä betűt azonban a hagyományszeretet egészen a 20. századig éllette.

A 20. században a japán megszállás alatt álló Koreában a nemzetté válás tudatosodása, egyáltalán a nemzeti törekvések rendkívül megerősödtek. Ennek megfelelően az egységes nemzeti nyelv és a standardizált írás kialakítása felé is egyre nagyobb érdeklődés fordul. Ennek a mozgalomnak a Nestora és vezető egyénisége Csu Szigjong (Cu Sikjõn), akitől a koreai írás legújabb elnevezése, a hankül is származik. A század elején egymás után alapvető műveket publikált: Csoszono mundzson umhak (Cosõnõ munõõn õmhak 'A koreai nyelv nyelvtanának hangtana, 1908), Csoszono munpop (Cosõnõ munpõp 'A koreai nyelv nyelvtana' 1909), Mari szori (Malüj soli 'Beszédhangok' 1914). Kezdeményezésére jött létre egy tudós csoport 1907-ben a nemzeti nyelv és irodalom ápolására: Kungmun Jonguhõ (Kukmun jõnkuhõ 'A Nemzeti Írás Kutatóinak Társasága').

1926. október 9-én megünneplik a Hunmin csongum megjelenésének 480. évfordulóját, s ezt a napot ezentúl ünneppé nyilvánítják (hankulnal: A Koreai Írás Napja).

1933. október 9-én megalakul a Csoszono hakhõ (Cosõnõ hakhõ 'A Koreai Nyelv Tudós Társasága'), s kiadja a Koreai Betűk Egységesített Helyesírását (Hankul macshumpop thongiran, Hankül macchumpõp thoñilan 1933). Eszerint a nemzeti nyelv alapja a szülői középrétegek nyelve. A helyesírás alapelve a szõn belül nem az egyszerű szótagolás, hanem mindenekelőtt a morféimákra bontás (szõtõ + rag + rag ...), s a morféimákon belül érvényesül csak a szótagolás elve. A szõtõ és ragok mindig egyformán jelennek meg (és egymástól elkülönülten) a különféle szóalakokban, függetlenül attól, melyik szóalakban mit és hogyan ejtenek aktuálisan, tehát tekintet nélkül a hasonlóságokra is. Úgy is mondhatjuk, morféimá-etimológikus helyesírás jött létre így, mely igen hasonlít -- a koreai szótagoló elvet nem számítva -- a magyar helyesírás alapelveire.

Az alapelvek 1933 óta nem változtak. A helyesírásban azóta bekövetkezett és érvényre juttatott változások kisebb módosításokat jelentenek csupán. 1940-ben és 1946-ban vizsgálták felül és módosították némileg az 1933-ban kialakított helyes-

Ezek a redundanciamentes mátrixokra következnek.

A megfelelő fonológiai szabályok:

(1') [] → [- magánhangzós
- mássalhangzós
- ajakkerekítéses] / — [- ajakkerekítéses
+ ajakkerekítéses
- előlképzett]

(2') [] → [- magánhangzós
- mássalhangzós
+ ajakkerekítéses] / — [- ajakkerekítéses]

(3') [] → [- magánhangzós
- mássalhangzós
- ajakkerekítéses] / [+ felső nyelvválású
- előlképzett]

A megfelelő fonológiai szabályok annyival bonyolultabbak, amennyivel koherensebb rendszert határoznak meg a fonológiai jegyek, azaz a grafematikai rendszer lazább, mint a fonológiai. Az (1) és (1') hozza létre a ja, jä, jo, jö, je, ju betűket, illetőleg a ja, jä, jo, jö, je, ju hangokat; a (2) és (2') szabály a wa, wä, wö, we betűkapcsolatokat, illetőleg a wa, wä, wö, we kettőshangzókat; a (3) és (3') szabály az űj betűkapcsolatot, illetőleg az űj kettőshangzót.

A fonológiai szabályok kettőre redukálhatók, nem így a grafematikai szabályok:

(4') [] → [- magánhangzós
- mássalhangzós] / — [- ajakkerekítéses]

(5') [] → [- magánhangzós
- mássalhangzós
- ajakkerekítéses] / — [+ ajakkerekítéses
- előlképzett
+ felső nyelvválású]

A siklóhangok és mássalhangzók fonológiai rendszere valamivel egyszerűbb, mint a fonológiai és grafematikai együttes rendszer, ld. az 5. táblázatot.

	<u>i</u>	<u>w</u>	<u>h</u>	<u>t</u>	<u>n</u>	<u>t'</u>	<u>c</u>	<u>c'</u>	<u>s</u>	<u>s'</u>	<u>p</u>	<u>m</u>	<u>p'</u>	<u>k</u>	<u>n</u>	<u>k'</u>	<u>k'</u>
peremen képzett	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+
érdes	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-
hátulképzett	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+
folyamatos	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-	+	-	-	+
feszés	-	-	+	+	-	+	+	-	+	-	+	-	+	-	-	+	+
nazális	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	+	-	-
hehezetes	-	-	-	+	-	+	-	+	-	-	-	+	-	-	-	-	+
ajakkerekítéses	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

5. táblázat

Mártonfi Ferenc

A koreai betűk átírása:

betű	átírása	hangértéke	megközelítő kiejtés, egyéb megjegyzés
ㄱ	<u>k</u>	<u>k</u>	ernyed
ㄲ	<u>kk</u>	<u>ḳ</u>	feszés, laringalizált
ㅋ	<u>k'</u>	<u>k'</u>	hehezetes
ㅇ	<u>ñ</u>	<u>n</u>	mint a magyar <u>hang</u> szó <u>n</u> -je
ㅅ	<u>s</u>	<u>s</u>	mint a magyar <u>sz</u> , de ernyed
ㅆ	<u>ss</u>	<u>ṣ</u>	feszés, laringalizált
ㅈ	<u>z</u>	<u>z</u>	csak klasszikus szövegekben fordul elő, egyesek szerint laringalizált, nem zöngés, palatalizált, palatális, esetleg nazális
ㅊ	<u>s</u>	<u>ṣ</u>	csak kínai szavakban, klasszikus szövegekben, az ókínai <u>s</u> megfelelője, hangértéke valószínűleg azonos <u>s</u> -szel
ㅌ	<u>ss</u>	<u>ṣ</u>	mint az előző; feszés, laringalizált
ㅍ	<u>ṣ</u>	<u>ṣ</u>	mint az előző; ókínai palatalizáltat ír át
ㅑ	<u>ss'</u>	<u>ss', ṣ'</u>	mint az előző; feszés, laringalizált
ㅓ	<u>c</u>	<u>c</u>	ernyed; mint a magyar <u>cs</u> vagy <u>c</u>
ㅕ	<u>cc</u>	<u>c̣</u>	mint az előző; feszés, laringalizált
ㅗ	<u>c'</u>	<u>c'</u>	mint az előző; hehezetes
ㅛ	<u>c</u>	<u>c</u>	csak kínai szavakban, klasszikus szövegekben, az ókínai <u>ts</u> megfelelője, hangértéke valószínűleg azonos <u>c</u> -vel, ernyed
ㅜ	<u>cc</u>	<u>c̣</u>	mint az előző; feszés, laringalizált
ㅠ	<u>c'</u>	<u>c'</u>	mint az előző; hehezetes
ㅡ	<u>c̣</u>	<u>c̣</u>	csak kínai szavakban, klasszikus szövegekben, az ókínai <u>ts</u> megfelelője,

ㅈ	č'	č'
ㅊ	č'	č'
ㅋ	t	t
ㆁ	tt	t
ㆁ	t'	t'
ㄴ	n	n
ㄷ	p	p
ㅌ	pp	p
ㅍ	p'	p'
ㅍ	m	m
ㅍ	p	v
ㅍ	pp	f
ㅍ	p'	f'
ㅇ	m	w
ㅇ	·	·
ㅇ	?	?
ㅎ	h	h
ㅇ	··	?
ㅇ	hh	h
ㄹ	l	l
ㅏ	a	a

mint az előző; feszes, laringalizált
 mint az előző; hehezetes
 ernyedt
 feszes, laringalizált
 hehezetes

 ernyedt
 feszes, laringalizált
 hehezetes

 koreai szavakban talán w, kínai szavakban
 középkínai v-nek felel meg, ernyedt?
 csak kínai szavakban, középkínai f-nek
 felel meg; feszes (?), laringalizált (?)
 csak kínai szavakban, középkínai f'-nek
 felel meg; hehezetes (?)
 csak kínai szavakban, középkínai w-nek
 felel meg
 zöngés gégezárhang (?), ma (talán eredetileg is) a szótagkezdő mássalhangzó hiányára utal
 csak klasszikus szövegekben; zöngétlen
 gégezárhang (?)

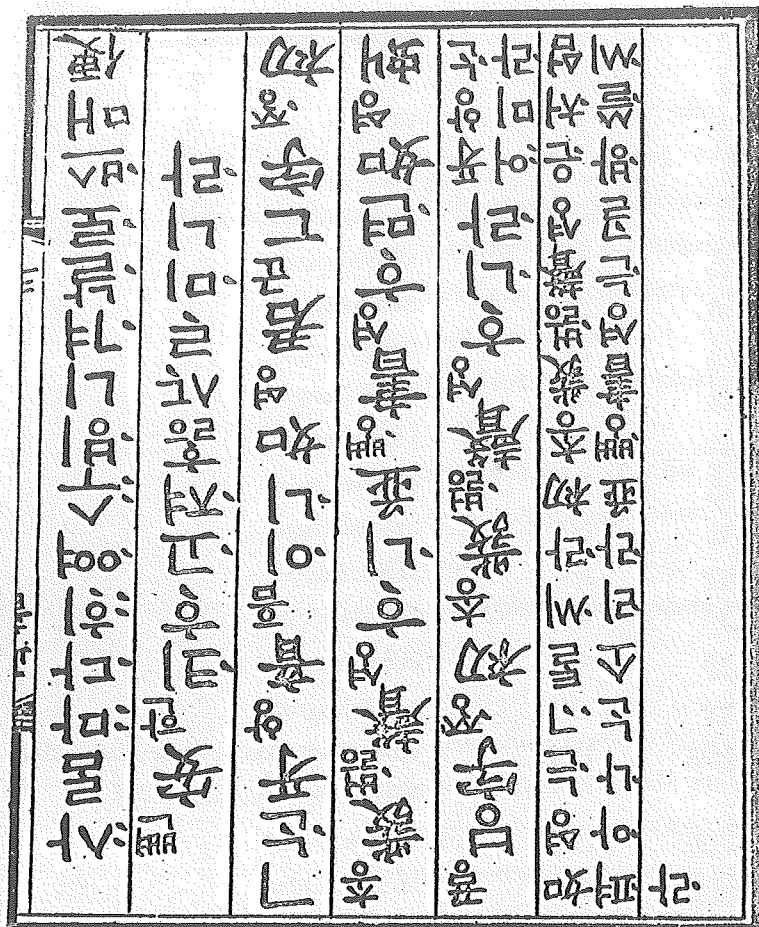
 talán nem külön fonéma, talán azonos a
 zöngétlen gégezárhanggal, csak klasszikus
 szövegekben, speciális hangkörnyezetben
 feszes, laringalizált (?), esetleg azonos
 k'-val, vagy annak változata
 helyzettől függően l, r, n, ø
 ajakkerekítés nélküli

ㅑ	o	o
ㅓ	o	o
ㅕ	u	u
ㅗ	u	u
ㅛ	u	u
ㅜ	a	a
ㅠ	ä	ä
ㅡ	e	e
ㅣ	ö	ö
ㅚ	ü	ü
ㅜ	i	i
ㅟ	ä	ä
ㅞ	uj	uj
ㅟ	ja	ja
ㅠ	jö	jö
ㅡ	jo	jo
ㅢ	ju	ju
ㅣ	jä	jä
ㅤ	je	je
ㅥ	wa	wa
ㅦ	wö	wö
ㅧ	wä	wä
ㅨ	we	we
ㅩ	iwja	iwa
ㅪ	iwjö	iwö
ㅫ	iwjä	iwä
ㅬ	iwje	iwe

a magyar o-hoz hasonló, ajakkerekítés
 nélküli
 ajakkerekítéses
 ajakkerekítéses
 a magyar u-hoz hasonló, ajakkerekítés
 nélküli
 ma már kiveszett; centrális, redukált
 alsó nyelvállású
 középső nyelvállású

 az ä előlképzett párja
 kettőshangzó
 kettőshangzó
 kettőshangzó
 kettőshangzó
 kettőshangzó
 kettőshangzó
 kettőshangzó
 kettőshangzó
 kettőshangzó
 kettőshangzó
 kettőshangzó
 kettőshangzó
 kettőshangzó
 kettőshangzó
 csak klasszikus szövegekben, kínai szavakban; hármashangzó (?)
 mint az előző
 mint az előző
 mint az előző

A vastagon szedett betűk tehát a koreai betűk helyett állnak, míg a dőlt betűk azok hangértékét jelölik. A neveket a szövegben a magyar kiejtést megközelítően és a magyar ábécé betűivel közöljük, utána zárójelben pedig azok transliterált formáját adjuk meg a hangértéket jelölő betűkkel úgy, hogy a feszes hangokat betűkettőzéssel, a hehezetéseket pedig a megfelelő mássalhangzó utáni h-val írjuk.

Egy oldal a Hunmin csongum eredeti szövegének kommentáros koreai fordításából, 1572

A rendkívül gazdag lamaista istenvilág, melynek maguk a tibeti források is hol háromszáz, hol pedig nyolcszáz istenét sorolják fel, valójában csak hozzávetőlegesen vehető számba. A különböző szekták kimagasló lámáinak szentként történő tisztelete, a tantrikus istenségek nagyfokú variációs "hajlama", végezetül pedig bizonyos istenségek egyes aspektusainak külön istenként való kivetítése a lamaista pantheont csaknem áttekinthetelenné fokozza. Az istenvilág dzsungeljében eligazodni még maguknak a lámáknak sem könnyű feladat, melyet mi sem bizonyít szemléletesebben, mint az, hogy a tibeti könyvek illusztrációjaként szereplő istenek mellett csaknem mindig megtaláljuk nevüket is, sőt még a tekeresképek, a thangkák hátoldalán sem ritkák az azonosítást biztosító név-feliratok. Hogy egy-egy isten tulajdonképp melyik istencsoporthoz tartozik, azt ikonográfiai jellemzői volnának hivatottak biztosítani, azonban erről csak nagyvonalakban beszélhetünk. Ilyen jellemzője például a buddha-csoportnak a kagylópikkelyes hajzat, a bódhiszattváknak a diadém, a szenteknek a fedetlen fejű vagy papi süveges ábrázolás stb., máskor azonban különböző csoportoknak is azonos jellemzőjük lehet, így például a haragvó istenségekre és a tantrikus istenekre is egyaránt jellemző a testüket övező lángkoszorú. Valójában az ikonográfia kutatói eddig meg sem kísérelték, hogy a különböző kategóriákra általánosan érvényes jellemzőket adjanak, valószínűleg azért, mert a lamaista ikonográfiai szövegek is mellőzik az ilyen általánosításokat. Annál nagyobb segítséget nyújtanak azonban az ikonometriai elemzések, melyek, mint majd látjuk, eléggé pontosan megszabják azokat a kritériumokat, melyek egy-egy csoportra kötelező érvényűek.

Ha a tibetisztikában egyáltalán lehet rangsorolni az egyes területek kutatását, az ikonometria bizonyára a legkevésbé feltártak közé tartozna. Az első alapos munka B. Laufer nevéhez fűződik, aki 1913-ban közreadja és lefordítja a Tandzsur egyik ikonometriai szövegét. Ezt követően G. Tucci foglalkozik röviden a témával, 1949-ben megjelent nagy monográfiája egyik apró fejezeteként. Örvendetes, hogy az utóbbi évtizedben a szovjet K. M. Geraszimova több ízben is jelentkezett e tárgyba tartozó értékes elemzésekkel. (1) E tanulmányban az Akadémia Könyvtárban őrzött gazdag tibeti gyűjtemény ikonometriai szövegeit használtuk fel. (2)

Mindjárt előljáróban le kell szögeznünk azt az ikonográfiából ismert tényt, hogy a lamaista istenek ikonometriai szempontból is anthropomorf sajátosságot mutatnak, beleértve a többkarú, többfejű, állatfejű stb. isteneket is, vagyis a lamaista ikonometria az emberi test arányaira alapozódik. A legcélravezetőbb, ha ezeket az arányokat egy konkrét példán, az ülő buddha figuráján figyeljük meg. Mielőtt azonban erre sort kerítenénk, néhány szóban meg kell ismernünk az ikonometriai alapfogalmakat.

Mértékegységként megkülönböztetnek nagy-mértéket (čha-čhen) és kis-mértéket (čha-čhun, čha-phran), melyeket általában vegyesen használnak. A nagy-mérték nem más mint a kinyújtott ujjú tenyér hossz-mérete (középső ujj hegyétől a csuklóig), ezért tenyérnek (thal-mo, szanszkrit tála) nevezik. Mivel a tenyér mérete megegyezik az arccal (állcsüctől a hajzatig), olykor arcnak (gdon, zal) mondják. A kis-mérték a hüvelyket (sor-mo, szanszkrit aṅgula) jelöli (amely a

hüvelykujj felső percének szélessége). (3) A két mérték viszonya: egy tenyér 12 hüvelyk, némely esetben 12,5. E két leggyakrabban előforduló mértékegység mellett ritkán más kiegészítő mértékegységek is szerepelnek, mint a rkañ "láb", nas "szem, mag", melyek a hüvelyk 1/4 illetve 1/8-as részei, vagy a khru "könyök", mely 2 tenyér ill. 24 hüvelyk.

Rendkívül lényeges, hogy az ikonometriai szövegek a méretek meghatározásakor az elvileg "tényleges" méretet adják, nem pedig az ábrázolt pozitúrában gyakorlatilag érvényesülőt. Ez azt jelenti, hogy például az ülő buddha figura esetében a szövegek a test magasságát 10 tenyérben szabják meg, azonban ha ezt egy festményen vagy szobron megmérjük, csak kb. 6 tenyér magasságot találunk. Vagyis az ikonometriai szövegek lényegében egy vigyázz-állásban álló, kiterjesztett karú alak méreteit jelzik. Ez az elv az általános elméleti műveknél csaknem kizárólagos, míg egy-egy istenségről szóló ikonográfiai mű metrikai része az ábrázolt arányokra is kiterjed.

A méreteket a test jellemző pontjain húzott vízszintesekkel és függőlegesekkel szerkesztett vonalrendszer segítségével határozzák meg. A vízszintes vonalak (dkyus-thig) rendszere adja a test magassági méreteit (srid-kyi chad), a függőleges vonalak (phren-thig) rendszere pedig a szélességeket (žen-gi chad). A ritkábban előforduló diagonál vonalak (zur-thig) általában szerkesztési segédvonalak. Ismét fontos hangsúlyozni, hogy az ikonometriai szövegek terminológiája nem százszázalékosan szabatos, s ebből adódik, hogy a kutatók feldolgozásában is hasonló pontatlanságokkal, esetleg megtévesztő értelmezésekkel találkozhatunk. (Így például a "nyak-vonal" és a "szív-vonal" között elhelyezkedő mell a tibeti forrásokban gyakran mint szív szerepel.) A függőleges vonalak közül kiemelkedő szerepet játszik a test szimmetriai tengelyét képező ún. chañs-thig, a Brahma-vonal (pontosabban Brahma isten vonala, mely szimbolikus elnevezés a makro- és mikrokozmosz egységére utal).

Az ideális emberi méretek az isten-ábrázolásokban mint a "legideálisabb" lény, buddha méretei jelentkeznek:

Függőleges méretek:

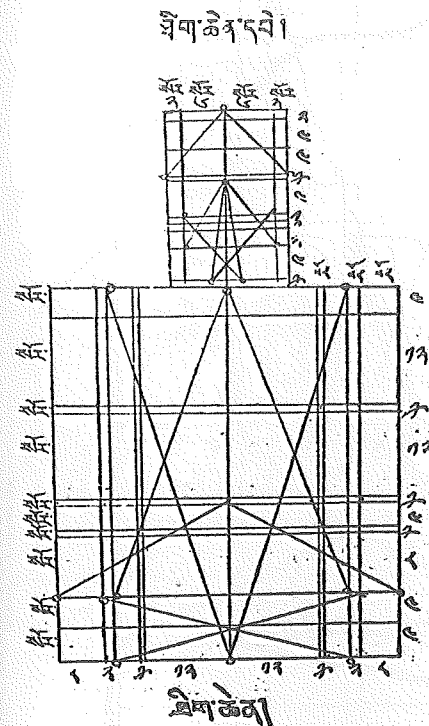
koponya	8,5 hüvelyk
arc	12,5 "
nyak	4 "
mell	12,5 "
has	12,5 "
ágyék	12,5 "
combnyak	4 "
comb	25 "
térd	4 "
lábszár	25 "
lábfej	4,5 "

Szélességi méretek:

mell	12,5 hüvelyk
váll	4 "
felső kar	16 "
könyök	1 "

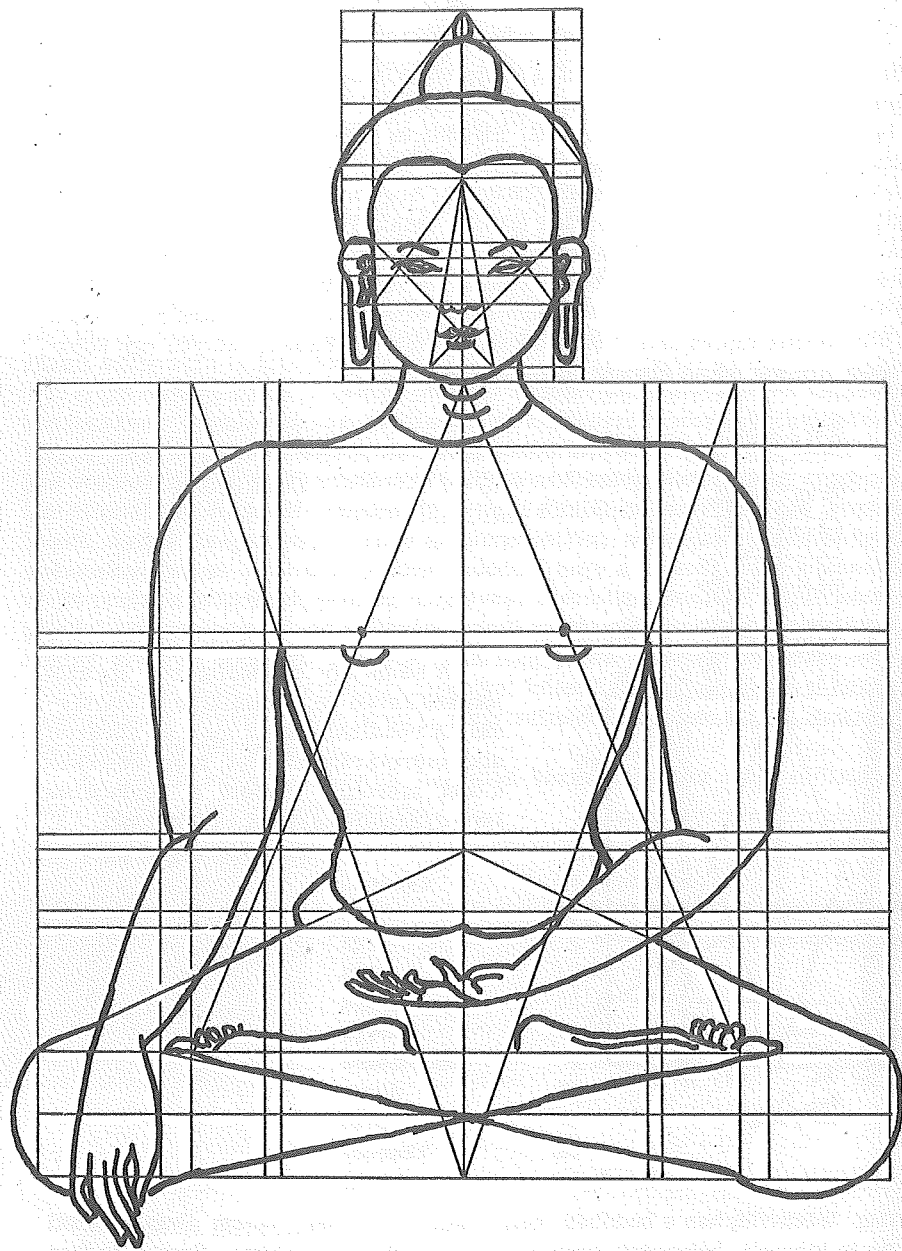
alkar	16 hüvelyk
csukló	1 "
kézfej	12 "

Vagyis a test mind függőleges, mind pedig vízszintes értelemben 12,5 hüvelyk, azaz 10 tenyér, akként, hogy a szélességi méreteknél a Brahma-vonaltól jobbra és balra egyaránt 5-5 tenyér számítható, függőleges méreteknél pedig ez a szimmetriaközpont a nemiszerv, ahonnan felfelé és lefelé ugyancsak 5-5 tenyér a rész méret. Ugyancsak világosan megmutatkozik, hogy az emberi test egy négyzetes hálózatba helyezhető bele, melynek minden oldala 10 tenyér. Ez esztétikailag a lamaista ikonográfia kiemelt léptékrendszere, melyet a "njagrodha fához hasonló" jelzővel szoktak titulálni. (Fenti arányok használata kizárólagosan csak a buddhákat illeti meg.) Mielőtt e léptékrendszert részletesen ismertetnénk, térjünk vissza az ülő buddha figurájához, mint olyan jellemző példához, melyen egy konkrét ábrázolást eredeti séma alapján figyelhetünk meg.

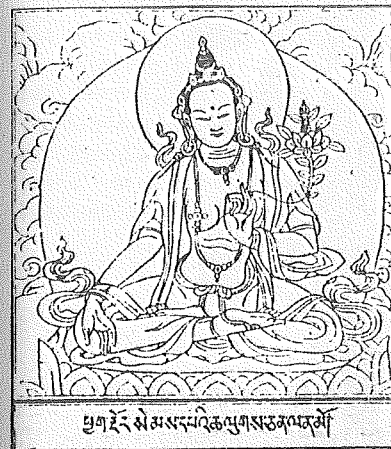
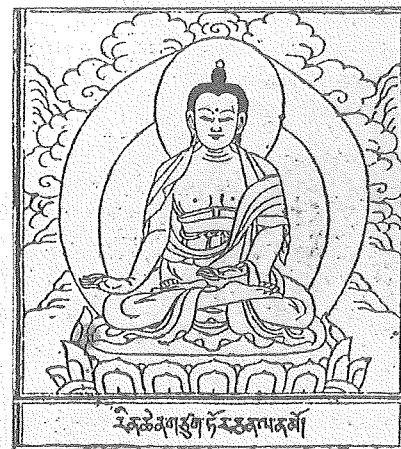
A séma egy buddhafigurát ábrázol lóbuszülésben ún. tanulmányi kéztartással. A vonalhálózat itt már az ábrázolt alak méretarányait adja, mely nemcsak a test méreteit, hanem a fejdudoron lévő drágakő-díszítést is feltünteti.

A gazdag istenvilágban a buddhák nem csupán vallási, hanem ikonometriai vetületükben is kiemelt helyzetet foglalnak el, a többi istenség ábrázolásában az arányokban is kifejezésre jut rangsorolásuk, mégpedig a különböző léptékrendszerek alkalmazása révén.

1/ Tízes lépték (thal-mo bču-pa).

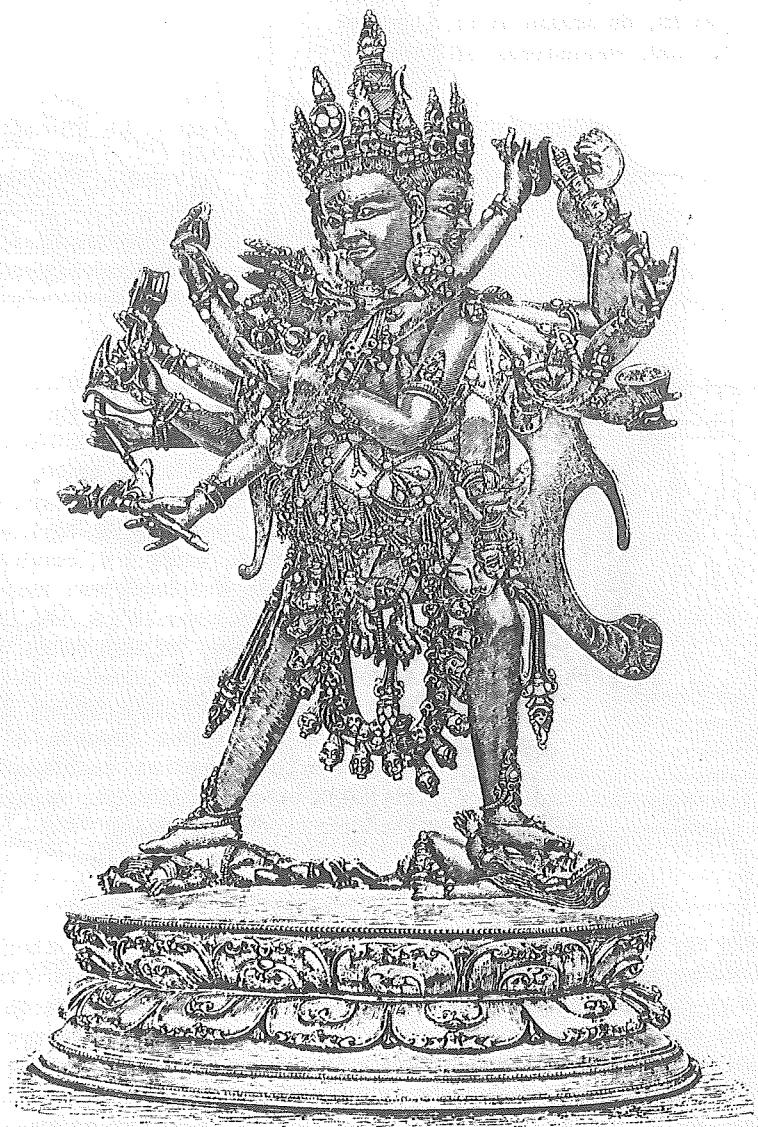
a/ A tízes rendszerhez tartoznak minde-
nekelőtt a buddhák (tibeti: sañs-rgyas), me-
lyek méretarányait fent már bemutattuk. A
többi, ugyancsak tízes léptékben ábrázolt is-
tenektől a buddha-csoport abban különbözik,
hogy a tenyér itt, és csakis itt 12,5 hüvelyk,
így a buddha-alak összmérete 125 hüvelyk.

b/ Ugyancsak tízes léptékben ábrázolják
a bódhiszattvákat (tib: byañ-čhub sems-dpa),
azonban a buddháktól mégis különböznek, mi-
vel ebben a csoportban a tenyér 12 hüvelyk
(s nem 12,5). A méretek: koponya 8, arc 12,
nyak 4, mell, ágyék egyaránt 12-12,
combnyak, térd, lábfej 4-4, comb és lábszár
24-24 hüvelyk; szélességben: mell 12, váll
4, felső kar és alkar 16-16, kéz 12 hüvelyk.
Vagyis a test felső és alsó része, illetve bal
és jobb oldala 60-60 hüvelyk (5-5 tenyér),
azaz a figura itt is szimmetrikus feléptésű,
éppúgy, mint a buddha csoport. A különbség
csupán az összméretben mutatkozik: a bód-
hiszattva figura 120 hüvelyk, vagyis öttel ke-
vesebb a buddha-figuránál.

c/ Még egy tízes léptékű csoportról beszélhetünk, bár ezt a tibeti elméleti
művek többsége mint 12-es rendszert tartja nyilván. Ebbe a csoportba tartoznak a
különböző yi-dam (személyiségörző), čhos-skyon (tanvédő, szanszkrit: dharmapālā)
és tantrikus (agresszív és erotikus megjelenésű) istenségek. A két tenyérnyi több-
letet a figurához járuló alapzat, illetve a fejcsúcson lévő dísz, a rigs-bdag adja
(1-1 tenyér), melyeknek a rendszerbe való beszámítása nem következetes, hiszen,
mint láttuk, az ülő buddha figuránál sem veszik figyelembe sem az alapzatot, sem
pedig a különböző díszítéseket (fejcsúcson lévő drágakő), s majd a nyolcas rend-

szerben is láthatjuk, hogy a feltornyosuló haj sem számítódik a léptékrendszer alkotó méretek közé. Geraszimova szovjet tibetológus a filológiai hűség kedvéért megtartja a 12-es kategóriát, azzal a megjegyzéssel, hogy végeredményben ez is tízes rendszernek felel meg. Megállapítását alátámasztja, hogy az általunk használt forrás, Kloňrdol láma műve, nem is tünteti fel a 12-es rendszert. Valószínűnek látszik, hogy a 12-es rendszer némely ikonometriai szerző felesleges teoretizálásának a következménye.

2/ Kilences lépték (thal-mo dgu-pa).

A női istenségek (pl. sgrol-ma, mkha'-gro-ma, szanszkrit: tārā és dākinī) ábrázolásakor használt rendszer. A figura méretei: koponya, nyak, térd, lábfej 3-3, arc, mell, has, ágyék 12-12, comb, lábszár 24-24 hüvelyk; szélességben pedig: mell 10, váll 4, felső kar és alkar 14-14, kéz 12 hüvelyk, vagyis itt is, miként a tízes léptékben, a test alsó és felső, illetve jobb és bal fele azonos méretű, azaz (méreteiben) szimmetrikus. A kilences léptékben lévő 1 tenyéryi különbség onnan adódik, hogy a női istenségeknél hiányzik a koponyadudor, valamint az ún. kis méretek (koponya, nyak, térd stb) egy hüvelykkel kisebbek, nem 4, hanem csak 3 hüvelyknyiek. A test "fő" méretei (arc, mell, has stb) azonosak a tízes rendszerben látottakkal (1-1 tenyér).

3/ Nyolcas lépték (thal-mo bgyad-pa).

a/ A nyolcas rendszert alkalmazzák a haragvó istenségek (khro-bo szanszkrit: canda) és különböző ártó, démonikus teremtmények (gnod-sbyin szanszkrit: yaksa) ábrázolására. A figura méretei: koponya, térd, lábfej 4-4, arc, mell, has, ágyék 12-12, comb és lábszár 18-18 hüvelyk; szélességben: mell 10, váll és felső kar 14, alkar és kéz 12-12 hüvelyk, vagyis a figura hossz- és szélességmérete 96-96 hüvelyk (8-8 tenyér).

A test 8 tenyéryi hosszmérete azonban az ábrázolásban csak 7-nek felel meg, mivel a lelógó has a comb kétharmad részét (azaz 1 tenyéryi részét) eltakarja. Ugyanakkor érdekes módon az arc által eltakart nyakrészt nem számították a test méreteibe. A 8 tenyéryi össz méretben hasonlóképp nem veszik figyelembe, mint járulékos részt, az e csoportra jellemző és szintén egy tenyért ki-

tévő égnek álló hajzatot. Mindez a test arányainak értékelését elég bonyolulttá teszi. Míg ugyanis a 10-es és 9-es rendszerben a test fő méreteit adó arc, mell, has, ágyék (felső testrészt) és a comb, lábszár (altest) egyaránt 4-4 tenyér, addig a 8-as rendszerben ugyanez az arány 4:3, gyakorlatilag a lelógó has miatt 4:2. Mindez azt jelenti, hogy a 8-as rendszerben a figura szimmetriája megszűnik (Geraszimova így értékeli), vagy másként szemlélve, a figura nemi szervi szimmetria-központja a köldöki szimmetria-központra tolódik át. Ha magából az ábrázolásból indulunk ki, s nem az elméleti művek adatai méretekből, kérdés, hogy vajon a lelógó has a felső testhez tartozik-e? (Ez azonban a 8-as rendszer alap jellemzésében nem játszik döntő szerepet.)

b/ A tibeti források külön csoportba sorolják a különböző szenteket (pl. ñan-thos és ran-sańs-rgyas; szanszkrit: śrāvaka és pratyekabuddha), mivel azok méreteit könyvekben (khru) adják. A 4 könyék összmérete azonban pontosan 96 hüvelyk lévén, ez a csoport is lényegében a 8-as rendszerhez tartozik.

4/ Némely tibeti szerző megkülönböztet még 6-os ill 5-ös (72 ill. 60 hüvelyk összméretű) rendszert is, melyet a kisebb, helyi istenségek, szellemek ábrázolásához kapcsolnak. Kloń-rdol láma ilyen rendszert nem említ, valószínűleg ezen istenségcsoport jelentéktelensége miatt.

Összegezve a bemutatott léptérendszer tanúságát, világosan kirajzolódik a tibeti ikonometria fő elve: a pantheont alkotó isteneket, istenségeket hierarchikus megkülönböztetés alapján osztják különböző csoportokra, rangjuk alapján kerülnek 10-es, 9-es vagy 8-as rendszerű ábrázolási rendszerbe, a fokozatosan csökkenő arányok egyben az istenségek klasszifikálását is jelzik. Ez a hierarchia to-

vább finomodik a tízes rendszeren belül is, ahol a buddhákat úgy emelik ki az e rendszerrel ábrázolt többi isten közül, hogy a tenyér mértékegységét - hacsak kissé is - megváltoztatják, megemelik.

Vázlatosan áttekintettük a lamaista ikonometria rendszerét, az elméleti irodalom kialakulására és történetére szintén csak röviden térünk ki. Az ikonometria, miként az egyéb, ún. világi tudományok, a költészetelmélet, nyelvészet, gyógyászat stb. is, bekerült a kánonikus irodalomba, mégpedig a Tandzsur egyik önálló fejezetébe, mely a hzo "technika" nevet viseli. (4) Az indiai szerzők rövid lélegzetű tanulmányai olvashatók itt tibeti fordításban, s ezek képezik a tibeti ikonometriai elmélet alapját. Részletesebb, rendszeres kidolgozása a XIV. századi Sman thań-pa mester (5) nevéhez fűződik, a későbbi ikonometriai irodalom azóta is tekintélykelt tisztelet.

A rendkívül gazdag lamaista kommentár-irodalomban az ikonometriának viszonylag kevés tér jutott, a bibliográfiák is inkább csak egy-egy nevesebb láma - Coń-kha-pa, Táranatha - kisebb munkáját említik. (6)

A XVIII. században, elsősorban a lamaizmus mongol nyelvű fordítás-irodalom kapcsán, a világi tudományok egyfajta újjáéledése, pontosabban részletező finomítása következik be, mely az ikonometria területére is kiterjed. Több, rendszeres alapozottsággal írt általános ikonometriai mű mellett az enciklopédikus összegezők és kétnyelvű műszó-szótárak is megemlékeznek e kissé elhanyagolt tudományágról. (7) Ezt a kétségtelenül szembetűnő fellendülést Geraszimova kitűnő munkájában az ikonometria reformjaként értékeli. Bár nem tér ki a tibeti elméleti irodalom hasonló jelenségeire, megállapítása feltétlen figyelemre méltó, hiszen a többi világi tudományoknál is tapasztalhatunk hasonló gazdagodást. Mégis - éppen az egyéb, elsősorban a grammatikai irodalom területén szerzett tapasztalatok - ha nem is ellentmondásra, de bizonyos fenntartásra ösztönöznek bennünket.

Ugyanis a világi tudományok e fellendülése a XVI-XVIII. századi tibeti-mongol fordítási korszakhoz és a mongol lamaista kánon, különösen a mongol nyelvű Tandzsur-kiadás munkálataihoz kapcsolódik, melyekben, mint annak idején a tibeti lamaizmus kialakulásakor, a szanszkrit-tibeti fordítási korszakban, nem annyira a lamaista "világi tudományok" változását, mint inkább a meglévő újabb összegezőket látjuk. A XVIII. századi, jobbára tibeti-mongol kétnyelvű elméleti munkákat illetően is úgy tűnik, hogy a mindvégig korlátlan tekintélyű kánonikus művekkel vagy egy-egy hasonló értékű alapkönyv jellegű, korai nem-kánonikus művel való elvi szembeállást, tőlük való lényeges eltérést bennük hiába keresünk, sőt inkább az jellemző rájuk, hogy a korábbi könyvekre támaszkodnak, s bár kifejtésük kétségtelenül gazdagabb és árnyaltabb, olykor túlzó elméletiességbe is vezet. Az eddigi tényanyag - főleg az elméleti irodalom - ismeretében tehát úgy tűnik, hogy a lamaista ikonometria elméletének és gyakorlatának XVIII. századi lényeges változásáról, reformjáról egyelőre nem beszélhetünk. (Sajnos, az alapkönyvek tekinthető Sman thań-pa munkássága számunkra még mindig csak hivatkozásból és bibliográfiai adatokból ismeretes).

A lamaista ikonometriai kutatások természetesen nemcsak annak saját, szűk területét gazdagítják, hasznos eszközt nyújtanak a régi Tibet művészetében oly döntő szerepet vivő ikonográfiának is; sőt általuk izgalmas összehasonlításokra

nyílik mód olyan kultúrák művészetével is, amelyekben a pantheon megjelenítését hasonlóan kötött, állandó arányok irányították. (8)

Terjék József

Jegyzetek

1. B. Laufer, Das Citralakshana nach dem tibetischen Tanjur herausgaben und übersetzt, Leipzig 1913 (Dokumente der indischen Kunst, I. Heft: Malerei) - G. Tucci, Tibetan Painted Scrolls (Roma 1949), Vol. I., pp. 291-299 - K. M. Gerasimova: Kompozicionnye postroenija v lamaistskoj ikonografii (Materialy po istorii i filologii centralnoj Azii, Vypusk 3, Ulan-Ude 1968, pp. 88-104) - K. M. Gerasimova; Pamjatniki esteticeskoj mysli Vostoka, Tibetskij kanon proporcij (Ulan-Ude 1971), pp. 1-301.
 2. Kloñ-rdol bla-ma Nag-dbañ blo-bzañ összes művének ma kötete (tibeti fanymat); továbbá egy modern kiadású tankönyv a világi tudományokról, Rig-gnas don-bsdu (Dharamsala, 1970), ez utóbbiból vettük át az űlő buddha figura ábráit is.
 3. Sor-mo eredeti jelentése "köröm", mivel azonban a hüvelykkel azonos, nem szó szerinti fordításban adjuk.
 4. A Tandzsur Mdo-'grel 123. (go) kötetében négy kisebb tanulmány foglalkozik az ikonometria elméletével. Ezen kívül a Tandzsur tantrikus műveiben is találunk az egyes istenségekre vonatkozó konkrét ikonometriai leírásokat.
 5. Teljes nevén Lho-brag, Sman thañ-pa.
 6. A-khu rin-po-če bibliográfiájában (L. Chandra, Materials for a history of Tibetan Literature, Part 3, p. 584) a következő neveket említi: Dge-bšes Bkra-šis chul-khrims, Phrañ-kha-pa Dpal-ldan blo-gros, Byan-pa Rnam-rgyal grags-pa, Ta-ra-na-tha, Sde-srid Sañs-rgyas rgya-mcho.
 7. A XVIII. századi ikonometriai szerzők: Blo-bzañ bstan-pa'i rgyal-mchan (1708-), kinek két művét Gerasimova idézett művében publikálta, Sum-pa mkhan-po Ye-šes dpal-'byor (1704-1788), a már említett és jelen tanulmányban felhasznált Kloñ-rdol bla-ma (1719-1805), továbbá a Mkhas-pa'i byuñ-gnas terminológiai szótár.
 8. Így például hasonló négyzet-hálózatos rendszert használtak az ókori Egyiptomban, már az Ó-Birodalomban (I. Woldering, Ägypten. Die Kunst der Pharaonen, p. 65, p. 95; W. Wolf, Die Kunst Ägyptens, p. 285), valamint a tibeti ikonográfiával genetikuskapcsolatban álló görög ábrázoló művészetben is.
- Az ábrák a már idézett Rig-gnas don-bsdu könyvből, továbbá A. Grünwedel, Mythologie des Buddhismus (Leipzig 1900) és L. Chandra, Tibetan-Sanskrit Dictionary köteteiből származnak.

POLITIKAI ELMÉLETEK A VII. SZÁZADI IND IRODALOMBAN

Daṇḍin Daśakumāracarita című regénye, az i. sz. VII. század terméke, a koraközépkori India egyik legfontosabb művelődéstörténeti forrása. (1) Különösen érdekes a regény nyolcadik fejezete, melyben az események egy királyság sorsával kapcsolódnak egybe, és ahol a szerzőnek alkalmá nyílik kora politikai gondolkodásáról szót ejteni. A munkának ez a része egyedülálló az óind irodalomban, mivel teljesen szokatlan módon közelíti meg az ókori India legfontosabb politikai tekintélyének, Kauṭilyának bizonyos gondolatait; azt is mondhatnánk, hogy szatirikusan kezeli azokat.

A hatalmas terjedelmű, szanszkrit nyelvű irodalomban már igen korán jelentkezik egyfajta politikai gondolkodás /Mahābhārata, Rāmāyana stb./, és ugyancsak a korai időkbe helyezhető egy külön politikai-államelméleti műfaj, az arthaśāstra-irodalom kialakulása. Sajnos, az ilyen jellegű művek az idők folyamán egy kivételével mind elvesztek. E kivétel Kauṭilya Arthaśāstrája, mely az i. e. III. és az i. sz. IV. század között keletkezett. A mű önmagában véve is értékes, teljességet képvisel, nem beszélve a benne található idézetekről, amelyek különböző régi politikai iskolák nézeteit tükrözik. Az sem kétséges, hogy a munkának szoros kapcsolata van a törvényeket fejtegető dharmasāstrákkal is. Az Arthaśāstra 150 fejezetből /prakaraṇa/ áll, és a görög hódítás után kialakult, centralizált indiai államok társadalmi-politikai szerkezetének kifejezője. (2)

Az Ókori Kelet despotikus államainak legfőbb funkciói a marxí megfogalmazás szerint: a belföld és a külföld kifosztása és a közmunkák szervezése. Kauṭilyánál is kiemelt fontossággal szerepel a gazdasági élet bizonyos ágazatainak ismertetése, a királyi hatalom és annak szervei: a közigazgatási és erőszak szervezeti gépezet /rendőrség, titkosrendőrség, hadsereg/ részletes bemutatása, a külpolitikával kapcsolatos teendők /követek, kémek és feladatkörük/ felsorolása. Nagy részletességgel tárgyalja Kauṭilya a királyi jövedelem forrásait, az adó és árrendszert, valamint a pénzügyi politika egészét. A szerző politikai és gazdasági téren egyaránt az erősen központosított királyi hatalom feltétlen híve, ugyanakkor széles látókörű és szabad szellemű, művét következetes logikával megszerkesztő tudós lehetett. Nem véletlen, hogy munkája mindmáig párját ritkító alkotás az ismert ókori irodalomban és a politikai írások példaképe Indiában (a Kāmandakī-féle Niṭisāstra és Somadevasūri Niṭivākyaṃtája például egyenesen kivonatolja, az ún. nīti-irodalom pedig előképnek tekinti Kauṭilyát). Hatását mutatja, hogy maga a gyakorlati politika is ebben a munkában kereste elméleti támaszát.

Daṇḍin Daśakumāracarita-ja is azon szanszkrit források közé tartozik, amelyek jól ismerik, sőt idézik az Arthaśāstrát, Daṇḍin azonban meglehetősen különös módon tárgyalja a nevezetes szerző némely gondolatát.

Ismeretes, hogy milyen egyedülálló szerep jut a király személyének az Ókori Kelet államaiban, s ezért nem meglepő, hogy Daṇḍin éppen a király életmódjára, személyes magatartására és ez utóbbinak a mindennapi politikában jelentkező hatására korlátozza a politikai kérdések tárgyalását. Amikor a Kauṭilya-féle királytípust bírálja, vagy helyt ad ilyen szembenálló véleménynek, akkor volta-képpen egy igen erősen meggyökeresedett "királykép" lerombolásáról van szó.

(Gondoljunk csak a drámák és a mesék király szereplőire, akik legtöbbször se-matikus, akaratnélküli figurák a sors és az ügyes miniszterek kezében!)

Úgy véljük, érdemes Daṇḍin művének azt a részletét, amelyben a szemben-álló politikai felfogás a legvilágosabban kifejezésre jut, teljes egészében közöl-nünk. Ez a király és az udvaronc párbeszéde.

"... az udvaronc így szólott: Ó király! Ha a sors akaratából hatalomhoz jut az ember, akkor gazemberek rábeszélnek mindenféle rosszra, tönkretesznek őt és elragadják hatalmát. Így van ez. Azt mondják neki, hogy a halál után a memnye-be jut, mire ő haját levágja, testét darbhā-kötéssel köti át, antilophórral borítja, friss vajjal keni, de mégis éhesen hajtja álmra fejét. Közben azok valójában mindenből kiforgatják. Még veszedelmesebbek az eretnekek, akik arra veszik rá az embert, hogy hagyja el gyermekét, vagyonát és feleségét. Ha az élesesű ember emé csábfítások ellenére sem veszítené el a birtokában lévőket, akkor megint mások veszik körül, és ezt mondják: egyetlen pénzérmécskét százezer aranyá változtathatunk, fegyver nélkül megölhetjük összes ellenségeidet, akármilyen nyomorult vagy is, az egész világ urává /cakravartin/ tehetünk, ha az általunk mutatott utat követed. Ő pedig így szól hozzájuk: Melyik az az út? Azok így válaszolnak: Ó király! négy királyi tudomány van: a három véda, a gazdaságtan, a filozófia és a politika. Ezek közül három, a Védák, a gazdaságtan és a filozófia igen nagy terjedelműek, lassan hozzák meg gyümölcsüket, ezért most ne is beszéljünk róluk. Nézzük a politikát! Ennek tankönyvét épp most állította össze hatezer versorban Viṣṇugupta ācārya a Maurya számára. Ez az a tankönyv éppen, melyet tanulmányozva és mely szerint cselekedve az ember a fentebb mondottakra képes. Így legyen - mondja ő, és tanul és hallgat, közben megöregszik. Am ehhez a tankönyvhöz más tankönyvek is csatlakoznak, és bár ha valamennyi tankönyvet megtanulná, annak a tanulásnak sem volna igazi értelme. Különbösen is, a /könyvek/ értelmére nehezen és lassan jön rá. A tanulás következtében kezdettől fogva bizalmatlanná válik feleségével és gyermekével szemben. Gyomrára gondolva azon töpreng, vajon milyen magokból készült ételle, és egyáltalán miféle ezek a magok, az ilyen és ilyen étel megfőzéséhez miféle tűzifa szükséges és így tovább. A király, miután felkelt, megmosta arcát, és száját maréknyi-félmaréknyi vízzel kiöblítette, a nap első nyolcadában a bevételekre és kiadásokra vonatkozó jelentéseket tartozik meghallgatni. Amíg ezt hallgatja, addig a gazfickók a Cānakyatól ismert négyféle rablási módszert megkettőzve, a maguk elgondolása szerint ragadhatják el vagyonát. A második nyolcadban az egymással perlekedő alattvalók vádaskodásától égő füllel valósággal szenved. Ugyanakkor a bírúk és mások kedvük szerint hozzák az ítéletet, miközben a királyt mocskolják le bűnnel, maguk pedig pénzt szereznek. A harmadik nyolcadban fűrödni és étkeznie kell. Amíg az étel emésztése be nem fejeződött, addig védtelen, és a mérgezésből való félelmét nem képes elnyomni. Evés után a negyedik nyolcadkor, feláll és kezét pénzgyűjtésre tárja ki /hiranyapratigrahāya/. Az ötödik nyolcadban nagy gonddal a politika ügyeivel kell foglalkoznia. Eközben a miniszterek elfogulatlanok tettetik magukat, titokban azonban egymás közt hibákat, erényeket, követek és kémek jelentéseit, lehetséges és lehetetlen dolgokat, cselekmények helyét és idejét, a megtörtént eseményeket és a fennálló helyzetet a maguk szájafele szerint meghamisítva, a saját és barátaik környezetét, valamint az ellenséget támogatják. Titokban belső és külső vizsályt szítanak, s miután ezt nyilvánosan mintegy lecsendesítették,

királyukat végülis akaratnélkülivé teszik. A hatodik nyolcadban a király a politikával foglalkozik, vagy kedve szerint tesz valamit. A pihenési ideje csak három-három nādhika hosszú lehet. A hetedik nyolcadkor seregszemlét tart. A nyolcadik nyolcadban hadvezérek veszik körül, a királynak hadászati kérdésekkel kell foglalkoznia. Az alkonyat leszálltakor, az est első részében a kémeket kell fogadnia. Ekkor kell veszélyessé tenni másokra a fegyverrel, tűzzel és méreggel tevékenykedőket /ti. a titkosrendőröket/. A második nyolcadban, az étkezés után, tudós bráhmána gyanánt a Veda tanulmányozásába fogjon. A harmadik nyolcadban, a tūrya hangjai mellett fekdjön le. De hát hogyan is részestülhetne az állandó gondoktól magát vissza nem tartó szerencsétlen az alvás gyönyöréből? A hatodik nyolcadban a śāstrákkal és a mindennapos teendőkkel kell törődnie, a hetedik nyolcadban tartassék a minisztertanács és történjék a követek útnak indítása. A követek a kedvező hírek közvetítésével szerzik vagyonuk egy részét, ezt a vagyonadótól mentes kereskedéssel gyarapítják, hamis híreket kóholnak, és állandóan úton vannak. A nyolcadik nyolcadkor jön a purohita és azt mondja: rossz álmot láttam ma éjjel, kedvezőtlen csillagzatokat észleltem, a különféle előjelek nem igen biztatóak, ezért engesztelő szertartást kell végezni. Legyen az áldozat aranyból. Ha így teszünk, akkor karmánk erénydús lesz. Némelyek így szólnak: a szertartást végző bráhmanák Brahmához hasonlóak. Az általuk bemutatott áldozat még jelesebb. Ezek szörnyen szegények, sokgyerekesek, és noha erényekkel bőségesen rendelkeznek, mégsem kaptak mindmáig adományokat. A nekik juttatott adomány boldogságot hoz, hosszú életet ad, s a balszerencsét elhárítja. Ezzel igen sok pénzt kicsikarván, titokban magukat gyarapítják. Így ha a király éjjel-nappal, a legkisebb öröm megismerése nélkül, elfoglaltságok seregével, sokféle bajlódással tölti életét, akkor - noha a politikát ismeri - mégsem lesz képes megtartani saját országát, a világalomról pedig nem is álmodozhat! Ha a śāstrát követve valamit ad, valamit nagyra értékel vagy kedvesnek mond, mindez bizonytalan döntés eredménye. A bizonytalanság pedig bizalmatlanságot szül. A mindennapi élet a politika tudománya nélkül zajlik, viszont az éppen a világ dolgaiból leszűrve tökéletesíthető. A mindennapi életben nem a śāstrák révén értjük meg a dolgokat, hasonlóan, ahogy a kised őszönös eszközökkel törekszik anyja mellének szopására. Tedd hát félre a śāstra megtanulására szánt erőfeszítéset és adj helyet a tettszést követő érzelmi gyönyöröknek! Azok pedig, akik ezt tanácsolják, hogy le kell győzni az érzelmeket, hogy hátat kell fordítani a Rossz Hat Seregének, (3) hogy a Békéltetéssel Kezdődő Eszközök Seregét (4) a magad emberei és az ellenségek szerint kell megállapítani, hogy az időt szüntelen a szövetségre és a háborúra gondolva töltsd, hogy a gyönyöröknek még egy parányi helyet se hagyj, azok csalárd miniszterek, akik bizony a fenségedtől lopott vagyont élvezik a kurtizánok házaiban! Kik azok a szájalomraméltók, akik a politikában állhatatosak, akik a śāstrák tanait készítették? Śukra, Aṅgīrasa, Viśālakṣa, Bāhu, Dantiputra, Parāśara (5) és a többiek vajon legyőzték a Rossz Hat Seregét? Vajon ők maguknak készítették a śāstrát? A megkezdett dolgokban bizony ők is értek el mind sikert, mind kudarcot. Bizony sok tanult embert becsaptak tanulatlanok. Felségednek valamennyi alattvaló által tisztelt származása, viruló ifjúság, formás test és mérhetetlen vagyon jutott. Ne hanyagold el mindezeket az államügyek miatt, melyek mindenféle bizonytalanságot okoznak, akadályozzák a boldogság élvezetét, bizonytalan útiak, és minden tekintetben kétségekkel járnak. Sok tízezer elefántod, há-

romezer lovad és hozzávaló katonád van. Arannyal és drágakövekkel teltek kincsesházaid. A Föld valamennyi lakosa évezredekig sem tudná kiűrtetni őket. Miért nem elégszel meg ezzel, miért törekszel újakat szerezni? Az élet hamar elszáll. Mostani helyzetekben igen kevés alkalmod van gyönyörökre. Az ostoba emberek a harácsolással pusztulásba rántják magukat. Akik nem gyarapítják vagyónukat, azokat sem pusztítják hamarabb az istenek. Mi értelme van ennek? Radd a kormányzás terhét az azt viselni képes, királyhű tisztségviselőkre, és kedved szerint engedd át magad a gyönyöröknek az égi tündérlányokkal vetélkedő szépségű háremhölgyekkel, csak a boldogságra gondolva, ének és zene mellett, barátokkal együtt iszogatva. Eztán az udvaronc az öttagú üdvözlést bemutatta, fejdíszét összetett kézzel érintette és sokáig a földön fekvé maradt. A háremhölgyek gyönyörtől kitágult szemmel nevettek. A hárem ura pedig mosolyogva így szólt: Kelj már fel, hasznos tanácsodról tanítómesternek is vélhetne az ember. Miért nem tanítasz? – és miután az udvaroncot felemelte, a játékokba merült".

Mindenki előtt világos, hogy mikor a királyról beszélünk, itt tulajdonképp az adott társadalom legfelsőbb csúcsán álló, magát a társadalmat szimbolizáló valakiről van szó, ezért a király személyével kapcsolatos vita a társadalom legfontosabb jelenségeit érinti.

Hogyan kell értenünk az udvaronc monológját? Mi volt Daṇḍin célja ezzel a részlettel? Az ókori ind társadalom viszonylagos mozdulatlanosságának, az ó- és középkori ind történetnek ismeretében igen nehéz erre pontos választ adni. Van olyan felfogás, amely a regény egészét illetően kétségbe vonja Daṇḍin szerzőségét, és így az adott résznél is lehetséges volna későbbi, idegen betoldásra gondolni. J. J. Meyer, a regény kiváló német fordítója viszont szépen kimutatta, hogy az ókori ind irodalom kifejezetten bővelkedik olyan alkotókban, akiknél könnyen megférnek egymással látszólag teljesen ellentétes gondolatok. (6) Kérdésünket azonban ő is megválaszolatlanul hagyja. Ennél tovább megy W. Ruben a műnek szentelt monográfiájában. (7) Daṇḍint önálló gondolkodónak tartja, a regényt pedig politikai utópiaként fogja fel, melynek célja egy olyan egységes India megteremtése volt, amely Gupta állam bukása után csak vágyálomként szerepelhetett. Ez az állam a korábbi nagy birodalmak /Mauryák/ mintájára, de a megváltozott viszonyokhoz igazodva jött volna létre. A változásokat elsősorban a társadalmon belül végbe menő "feudalizálódás", a jellegzetes dél-indiai hatalmi állapotok, a dél felé irányuló és a korszakban nagy méreteket öltő bevándorlások hozták magukkal, és új társadalmi átrétegződéshez vezettek. A társadalomban bekövetkező módosulások olyan rétegeket hoztak felszínre, amelyek ellentétbe kerültek a korábbi uralkodó osztály egy részével, és ezt az ellentétet igyekeztek valamilyen formában tudatosítani. A Daṇḍinnál olvasható politikai felfogást is valamely korabeli érdekes csoport szószólójának kell tartanunk. (8)

Arra a fontos kérdésre, hogy vajon Daṇḍin azonosította-e magát ezzel a felfogással, vagy elítélte azt, pusztán a mű alapján és a korszakról ma rendelkezésünkre álló ismeretek segítségével nem tudunk egyértelmű választ adni. Feltehető azonban, hogy az író nem volt e felfogás ellensége, noha, mint az egész fejezet tanúsíthatja, nem gondolta végig következetesen a király kétféle lehetőségét. Az sem kizárt, hogy csupán regisztrálta korának némely politikai gondolatát anélkül, hogy különösebben elmélyült volna benne. Művének itt bemutatott fejezete azonban mindenképp páratlan jelentőségű az ókori ind politikai gondolkodás vizs-

gálatában, melynek Daṇḍin egyedülálló szolgálata tette.

Wojtilla Gyula

Jegyzetek

1. Kiadása: The Daśakumāracarita of Daṇḍin ed. by M. R. Kale /Delhi 1966/ Motilal Banarsidass. Kéziratos magyar fordítása Wojtilla Gyulától.
2. Kiadása: The Arthaśāstra of Kauṭilya ed. by R. Shama Sastri /Mysore 1919/; német fordítása: Das altindische Buch vom Welt und Staatsleben. Das Arthaśāstra von Kauṭilya, übers. von J. J. Meyer /Hannover 1927/; orosz fordítása: Arthaśāstra ili nauka politiki, izd. podg. V. I. Kaljanov /Moszkva 1959/.
3. A Rossz Hat Serege /ariśadvarga/: szerelem /kāma/, harag /krodha/, vágy /lobha/, gőg /māna/, kábultság /mada/, önhittség /harsa/.
4. A sāmānaval kezdődő eszközök serege /sāmādir upāyavarga/: békéltetés /sāman/, megvesztegetés /dāna/, viszálykeltés /bheda/, támadás /daṇḍa/.
5. Legendás, nem történeti személyek, akik gyakran szerepelnek az óind irodalomban.
6. Daṇḍin's Daśakumāracarita, übers. von J. J. Meyer /Leipzig 1902/.
7. W. Ruben, Daśakumāracarita. Die Erlebnisse der zehn Prinzen /Berlin 1952/.
8. A regény társadalomrajzát adtam "Daṇḍin Daśakumāracarita c. regényének történeti forrásértéke" című doktori értekezésem /Budapest 1971/ harmadik fejezetében.

Kabilar Hegyi éneke a korai ótamil Pattuppáttu (Tíz ének) antológia nyolcadik része. Ez az i. sz. 2. század körüli időből származó 261 soros elbeszélő költemény a klasszikus tamil műfajelmélet osztályozás szerint a szerelmi líra (ahapporul) körébe tartozik, témája a házasság előtti szerelmi kapcsolat (kalavu). A korabeli műfaji szabályoknak megfelelően cselekménye hegyvidéken, nyáron, déltől estig játszódik. A költemény a barátnő monológja, melyben a hősnő anyjához szól: igyekszik megnyugtani az aggódó anyát, aki nem érti, miért kezdett hirtelen hervadni szépséges leánya. Célja, hogy megnyerje a szülők beleegyezését leányuk házasságához. (A régi tamil párválasztási szokásoknak megfelelően az ifjú szerelmesek a szülők tudta nélkül ismerkedtek meg, kapcsolatuk azonban már megérett arra, hogy házassággal szentesítsék).

A barátnő ékes szavakkal igyekszik meggyőzni az anyát, részletesen elmeséli a szerelmi kapcsolat születésének történetét. Szavai nyomán megelevenednek annak a napnak az eseményei, amikor a hegyek országából jött ifjú vadász és a hősnő találkoztak és első pillantásra megszerették egymást. A barátnő részletes elbeszélése szinte késlelteti a cselekmény kibontakozását. A virágszedés, a fürdés és a hajviseletkészítés epizódjai a maguk képzeletgazdagságával, soraik zeneiségével szinte beleringatják a hallgatót egy olyan bódultságba, melyet a két leány érezhetett azon a délutánon. Az ifjú vadász váratlan megjelenése, az elszabadult őrjöngő elefánt okozta félelem és a vadász hősiessége, mellyel megmenti a leányokat, szépen motiválják a hirtelen fellobbant és viszonzásra talált szerelmet. Az eseménydús, pergő sorokat követően újra lelassul a költemény ritmusa. Az esti hazatérés képe után, amely nemcsak a Hegyi ének, de talán az egész korai ótamil irodalom egyik legszebb részlete, visszatér a monológ alapgondolata. A titkos találkozások elbeszélésével a barátnő újra a házasságba való beleegyezésre kéri az anyát.

A Hegyi ének szövegét a korai ótamil irodalmi kutatások megalapítója, U. V. Száminádaijar találta meg és adta közre Naccinárkkinijar 13. századi kommentárjaival együtt 1897-ben. Az európai indológusok közül elsőként G. U. Pope foglalkozott a művel. (1) Véleménye szerint Kabilar művén Kálidásza hatása érezhető. Pope tartalmi analógiát vélte felfedezni Kálidásza Sakuntalája és a Hegyi ének között. A dravida népeknél általánosan elterjedt, a párválasztás fontos részét képező házasság előtti szerelmi kapcsolatot Pope a szanszkrit irodalomból ismert gandharva-házassággal azonosította.

Pope feltevései nem állták ki az idő próbáját. A Hegyi ének szövegének nyelvészeti vizsgálata bebizonyította, hogy Kabilar műve évszázadokkal korábban keletkezett Kálidásza koránál. Sz. Vaijápuri Pillai, a klasszikus tamil irodalom egyik legnevesebb indiai kutatója szerint a Hegyi ének a mintegy négy évszázad irodalmát átfogó Pattuppáttu antológia legrégebbi rétegéhez tartozik. (2) A dravida párválasztási szokások azonosítása a gandharva-házassággal csak az egész indiai kultúra egyoldalú, szanszkritocentrikus értékelésével magyarázható.

G. U. Pope volt a Hegyi ének első fordítója is. Az angol nyelvű fordítások közül még Nallaszvámi Pillai munkája érdemel említést. Az egyéb európai nyelvekre történt fordítások e két munka valamelyikéből készültek. Filológiai szempontból, sajnos, egyik eddigi fordítás sem mondható sikeresnek. A szöveg rendkívüli képgazdagsága és nyelvének bonyolultsága sok hiba forrása lett. Így például G. U. Pope a szöveg 174-179. sorát nem mint hasonlatot, hanem mint a cselekmény részét értelmezte, mely szerint a lányok beleestek a viharos folyóba, ahonnan az ifjú hős mentette meg őket. Hasonló, a költemény nyelvtani szerkezetének bonyolultságából fakadó félreértés fordul elő Nallaszvámi Pillai fordításában, a 186-180. sorok közti részben. (3) A hegyi tájat, ahol az erjedt gyümölcslejtől megittasult pávák járják táncukat, ittasan imbolygó hegyekként értelmezte.

A Hegyi ének ahaval versmértékben íródott. A tamil időmértékes verselésnek ez a formája négyütemű sorokból áll, a költemény utolsó sora azonban csak három ütemet tartalmaz. Az egyes ütemek szótagszáma kettő és hat között változhat, az egyes sorok morákban mért hosszúsága nem meghatározott. Az ahaval sajátos zenéjét a sorokon belül az ütemkezdő szótagok hasonlósága, két-két soronként a sorkezdő szótagok magánhangzójának összezsengése adja. (Ez utóbbi azonban nem kötelező) Az eredeti kézirat a szöveget nem szavak szerinti tagolásban, hanem ütemekre osztva tartalmazza. Példaként az alábbiakban bemutatjuk a költemény első négy sorát először a szavak szerinti, majd az ütemek szerinti tagolásban.

1. annáj vázsi véndu annai ol nudal
oli men kúndal en tózsai méni
viral izsai nehizstta vívu arum kadu nőj
ahalul ángan arijunar vinájum
2. annáj/ vázsivén/ dannai/ onnudal
olimen/ kúndalen/ dózsi/ méni
viralizsai/ nehizstta/ vívarun/ gadunőj
ahalul/ ángan/ arijunar/ vinájum

Az alábbi magyar fordítás egy-két hely kivételével sorra pontosan követi az eredeti tamil szöveget. Néhány sor felcserélése azonban a fordítás érthetősége érdekében elkerülhetetlen. A magyar szöveg az eredetitől eltér a mondatok tagolásában is. A Hegyi ének 261 sora 41 mondatból áll. A korai ótamil irodalmi nyelvre jellemzőek az igenévi szerkezetekre épülő, rendkívül hosszú, egyszerű bővített mondatok. Ezeket a magyarban több önálló mondatra bontottuk. (4) A fordítás a következő szövegkiadás alapján készült: Kurifcippattu, Madras, The South India Saiva Siddhantá Works Publishing Society, 1956.

KABILAR: HEGYI ÉNEK

O anya! Köszöntlek. Haligass meg, anya! A fényes homlokú,
ragyogó lány hajú barátnőm testéről
szépsége ékeit lehervasztó, nehezen gyógyítható súlyos kórt

a városban az ottani tudósokat megkérdezve,
imádkozva, hódolva, tarka virágokat hintve, 5
az istenséget sok különböző formában tisztelve,
illatszereket és aromákat égetve meg nem érted
s okát nem tudva, zavarodban te is szenvedsz.
Látva ritka szépsége pusztulását, gyönyörű keze fogyását,
amitől az idegenek karkötői zörgését meghallják, s kínzó bánatát, 10
a lelkében rejtőző elviselhetetlen, nagy szomorúságról
szólni készítettem őt szavam erejével.
"Egy gyöngyből, drágakőből, aranyból összefűzött
finom ékszer, ha széttörik, megjavítható. 15
Am, ha tisztesség, erény, hecsület csorbul,
a foltot lemosni s a makulátlan hírnevet visszaszerezni
ily helyzetben még a hibátlan tudású bölcseknek
sem könnyű - így tartják a régi hagyományok tudói.
Szüleim szeretetét és az ártatlanságot egyszerre elvesztve,
nagy harcsizkeres atyám erős oltalmát odahagyva, 20
'Mindkettőnk akarta házasság ez!', hogyha így szólunk,
kijelentésünkben valami bűn van-e?
Ha (szüleim) az úton elének nem jönnek, túrni,
s a másvilágon találkozni marad csak nekünk!" mondta, 25
antilop-szeme könnybe lábadt, keze lehanyatlott,
így hervad ő is, az állandóan kesergő.
Az ellenségeskedést fokozó két nagy király
dolgába beleavatkozó bölcssekhez hasonlóan
az aggodást mindkettőtökért én sem tudom elviselni. 30
Nász előtt a jó előjelek meglétét, a családok egyenlőségét,
érdemeit, rokonságát meg szokták vizsgálni. Erre nem gondolva
mi magunk fogtunk ebbe az élvezetes, ritka dologba.
Hogy a történeteket jól megérted,
e beszédre azért vállalkoztam. Rám ne haragudj!
"Riogassátok a rizses törzsű bambuszhoz odamenő királyi elefánt 35
gyöngyökkel ékesített agyarái közt lecsüngő ormányához hasonlóan
lány fejét lehajtó, érett, nagy kalászu,
jó, aprószemű kölesre szálló madarakat
s naplementekor térjetelek haza" - mikor ezzel elküldtél minket,
a susogó levelű fákon hegylakók építette, 40
tigrisektől óvó lesre felmáztunk s az ottani
hegyi nád fonatával díszített
kereplőt, bambusz csattogtatót, kopogtatót és más
papagájűző eszközöket újra meg újra használtuk.
Erős sugarakkal perzselő, forrón ragyogó délben, 45
mikor a magas égen szálló madarak ahított fészükre térnek,
a hatalmas óceánt megapasztva vizet merő felhők
a széles nagy égbolton fúvó orkánnal egyesülve,
dobszóhoz hasonló kellemes mennydörgéssel
sorba szállva felemelkedtek s összekeveredtek, 50

majd az édesen szóló dobú, ragyogó ékszeres Cséj (5)
 ellenségeire emelt fénylő, diszes kopjájához hasonló
 közeli villámoktól átdöfve lezúdultak a hegyre.
 A királyi magas hegycsúcsról leömlő, átlátszó vizű,
 fénylő fehér nászruhához hasonló pataokban
 mi, leküzdhetetlen vágyúak, szüntelenül játszottunk,
 az olvadt kristályhoz hasonló kiáradt csobogóban lubickolva
 harsány hangon vágyainkról énekeltünk,
 aranyba foglalt drágakőhöz hasonló, keskeny hátunkra hulló,
 befont fekete hajunkból a csepegő vizet kifacsartuk,
 mi, vöröslő szeműek. Erős levelű
 fényes piros malabári lilium, vízililium, nebántsvirág,
 búvós tavorózsa, füzény, ixora, (6)
 vörös véri, (7) édes mangó, olvasófa,
 jellegzetes illatú, nyíló bambusz, kívilam, (8)
 lánghoz hasonló eruzsam, (9) ébenfa, galagonya,
 vadavanam, (10) mimóza, fehér virágú hegyi jázmin,
 nád, cseruvilai, (11) zafirszínű hajnalka,
 sás, váni, (12) sokszirmú korsóvirág,
 orbáncfű, kis ébenfa, sokszirmú kájá, (13)
 nyíló virágú berzsenyfa, bambusznád,
 apró gyapotfa, kis illatos olvasófa,
 kuruhilai, (14) marudam, (15) nyíló virágú kóngam, (16)
 póngam, (17) vörösfá, mézillatú pádirí, (18)
 boglárka, vad jázmin, nagy hűvös csampaka,
 bazsalikom, vad jázmin, illatot ontó, virágzó mangó,
 tillai, (19) vasfa, kövi jázmin,
 kender, rándia, (20) kis ébenfa,
 banán, édes burgonya, hosszú, illatos fehér tündérrózsa,
 illatozó csavartpálma, jázmin, vékony szárú lótusz,
 szenna, vad jázmin, illatos hűs kohudi, (21)
 éjjel nyíló jázmin, kis piros kuráli, (22)
 malabári lilium, illatos pandánusz, érett porzójú vazsai, (23)
 kándzsi, (24) zafirszínű mézillatú kéklótusz,
 mustárfa, tölgy, sokvirágú tanakkam, (25)
 mimóza, gyapotfa, csüngő fürtű, virágzó berzsenyfa,
 fehér szulák, virágzó ében, hosszú szárú bivalyborsó,
 bíbor hajnalka, korallcserje, sokvirágú asóka,
 kúszópálma, jázmin, barátcserje,
 bazsalikom, fénylő virágú malabári lilium,
 szépcsalán, sáfrány, illatos punnáham (26)
 páram, (27) píram, (28) zöld kurukkatti, (29)
 szantálfa, sasfa, illatos nagy vörösfá,
 narancsfá, kámforfa, sűrű sötét nári,
 nagy fekete vadcitromfa, piros szantálfa és mások
 hajtásait a széthintett okkerhez hasonló, szép nagy selyemkóróéval együtt;
 mi, kiket az erős mámor rabulejtett, tépdüstük

55

60

65

70

75

80

85

90

95

s az eső áztattá hatalmas sziklára halmoztuk.
 A madárhangokkal teli, egymást keresztező szelíd lejtőkön
 erős hangon éles kiáltásokat hallatva, időről-időre
 riogattuk a papagájokat, bambuszleveleket szakítottunk,
 kobra csuklójaként duzzadó ágyékunkat a letépett levelekkel befedtük,
 sok különböző formájú, gyönyörű virágfüzért
 lágy fekete hajunkba szépen beleföntünk,
 lángként ragyogó, szép hajtású csejalai (30)
 porzót hullató hűs árnyékába telepedtünk,
 olajjal kent, hullámos, szép, fekete fürtjeinket
 a hűs, kellemes taharammal bekentük, hogy illatozzanak; (31)
 hogy nedvességük kiszáradjon, ujjainkkal szétrázva megfésültük,
 a kemény sasfa kellemes illatával megfűstölve, a lanthangú
 méhek szép, dallamos zümmögése mellett ragyogást adtunk
 zafirszínű, sötét, hosszú hajunknak.
 A hegyek, a tavak, az ágak, a mezők
 tarka-barka virágait összegyűjtve és összekötve,
 a friss, illatos koszorút és a fehér pandánusz füzért
 félelmet érezve öltöttük szép fejünkre,
 mert ő zöldszárú jázmin szépszirmú virágából
 kecsesen font koszorút viselt, piros tűzű
 fényes asóka virág volt egyik füle mögé tűzve, melynek
 szép hajtása gömbölyű vállán himbálódzott, szantállal kent,
 erőteljes duzzadó, tárt, széles mellkasa
 régi szokás szerint illatos virágfüzérrel volt ékes,
 szép, arányosan vastag csuklójú, széles kezében
 gyönyörű fonott íjat tartott, nyilat próbált,
 finomművű öve keményen volt megkötve,
 természetes szépségében nagyszerű, vastag arany bokaperece
 minden mozdulatra megrezdült formás lábán.
 Csata teret letaroló, nehezen megközelíthető, erős
 ellenséget megfutami, felfegyverzett ifjakhoz hasonló,
 fokozódó vad haragú, minden közeledésre őrjöngő,
 bambuszként villogó fogú, erős körmű kutyái,
 a nem-pillongató szeműek, minket bekerítve közeledtek.
 Mi, a reszketők, felálltunk, jó lábaink elgyengültek,
 keserűséggel telt lélekkel, megzavarodva, odahagytuk helyünket.
 Vetélytársak megfutamiására büszke, idegen legelőn
 tehenet látó bikaként ő szépen odajött hozzánk
 s felindulásunktól, ottani félelmünktől megijedve,
 gyengéden, kedvesen, szépen szólt,
 hajviseletünk választékos szépségét dicsérte: "Ó fényes karkötőjű,
 ringó, gyöngye derekú, szép köldökű,
 ártatlan pillantású leányok! Menekülő
 sebzett vadam keresem" mondta. Minthogy erre
 mi nem válaszoltunk, szenvedve, felindultan így szólt:
 "Ha már zsákmányomat meg nem mutatjátok, velem

100

105

110

115

120

125

130

135

szóbaállni bűn tán? O, gyöngéd leányok!"
s letépett egy porzóját hullató, virágzó ágat,
melyen a naivalamot formáló lantos (32)
keze pengette hűrként zümmögő,
szerelmes párjával egyesülni vágyó méh ült,
s az ankust félreütő elefántként, az ággal fenségesen intve (33)
ugató útitársai rettenetes hangját lecsendesítette
s szavunkra várva állt. Ezidőben
egy szalmatető, apró oszlopos kunyhóban
a szép, őzpillantású felesége készítette,
mézzel csorgatott pálmabort felhajtva, kedve kivirulván
az őr kötelességéről megfeledkezett, s egy termésünk felevő,
széles mezőnk letaposó (elbitangolt) elefánt pusztítását nem szenvedve,
kígyós szép újukat felajzva a haragvó többi örök
növekvő dühükkel testük tüzeit táplálva
nyilaztak, kerepeltek, hogy az erdő zengett belé,
szájuk csücsörítve fütyültek, zajongtak. Ennek ellenére,
sötét viharként zúgó üvöltéssel, fenséges,
fekete, rücskös vastag ormányával a fekete földet verve,
dűhtől váladékot öntő halántékkal, fákat tépve,
a megvadult hímelefánt a halál isteneként közeledett hozzánk.
Nem tudva, hova meneküljünk, hirtelen
hogy szép kövektől ragyogó karkötőink csörögtek, szégyenünk feledve,
mi, reszkető lelkűek, sietve az ifjúhoz futottunk
és Súr megszállta pávaként remegtünk. Ő hosszúszarú,
tollas dárdáját felemelte, villámgyorsan
a királyi elefánt szép pofájába vágta.
A sebből kilövelő vér pofáján elömlött,
foltos szép homlokát beszennyezte. Ezt nem állva,
fejét veszítve elmenekült. Utána a nagy Vél (34)
érintését érző leányok táncának helyén
szilárdan álló kadambafa kerek törzsét körülölelő
párját jelképező virágfüzérként, kézfogásunk el nem eresztve,
tajtékos folyó árjának erős hullámai
verte parton álló banánfaként reszkettünk. Ő méltósággal
így szólt: "Te szép, selymes hajú! Ne szégyenkezz, minden
félelemmel hagyj fel! Ékes szépségedben gyönyörködöm."
Makulátlan fénylő homlokát megtörölve hosszan tűnődött,
Majd rám nézett s elmosolyodott. Abban a helyzetben
a szégyennel és félelemmel elért menedékből
hirtelen kiszabadulni őt nem engedte s átkarolva
mellére ölelte. Ő a hegyek országának ura, ahol
az érett borssal beszórt sziklák mélyedéseiben
a vastagtörzsű mangófa hullott, édes gyümölcséből,
madarak széthintette mézből és a kenyérfa
túlérétt lepottvánt illatos terméséből erjedt levét
vízként felhőrpintő pávák úgy imbolyognak,
mint a nagy városban ünnep idején, a szertartás helyén

tolongók előtt az átható, kellemes zene
ritmusára a kötélre felmászó táncosnők,
s ahol az égigérő ormokon nyíló malabári lilium
hűs, illatos virágai a hegyi tündérek táncától hervadtan,
vályakozva lehulltak és sok jó, szétterített szúzi övtől ékes
áldozati helyhez hasonlóan szépen beborítják
a hegyi réteket. Ő, a minket szenvedélyesen megkívánó nagy hős
lelkiállapotunkat megértve így szólt:
"Mikor a lakodalom idején a nagy korszokban főtt rizst
a vendégektől nem sajnálva a gazdag ház kivirul
s az örvendezve kitárt kapuknál sokan megízlelik
a sárga zsírtól csepegtő, vajban bővelkedő étket,
s a hibátlan églakók nagyjai a rokonsággal együtt
lakomáznak, a maradékot, ó, te ritka szépség,
veled megosztatnom nagyszerű lenne". Mikor
a házasság szentségét dícsérve a magas hegy
csücsőnek istenét magasztalta, kezeit összetette
s a boldogság ígérését esküvel erősítette meg,
szép, édes tiszta víz ivásával, akkor lelkünk megnyugodott.
Ők a sűrű erdőben lakó elefánt adta szerelmi egyesüléssel
töltötték el azt a délutánt az égben lakozó
ragyogó istenek által irigyelt virágzó bozótban.
Mikor a nappal véget ért, hét lovát hajtva
a soksugarú nap eltűnt a hegyek mögött,
az őzek összegyűltek a fák között, a tehének
borjakat hangos bögéssel hívogatva sereglettek a karámba,
a kúrhangú, görbecsőrű kócsagok
a nagyranőtt pálmafák belső ágain kiáltozni kezdtek,
a kígyó kiköpte a drágakövet, sok helyen a pásztorok (35)
tisztahangú fuvoláján megszólalt a szép, édes ámbal dallama (36)
a vízililium kitartha fenséges szirmait, a gazdag házakban
a virágos karkötőjű nők meggyújtották a lámpás kanócát,
a papok megkezdték esti szertartásukat, az erdőlakók
az égigérő csücsökon őrüzet csiholtak,
a felhők elsötétedtek az ormok körül, az erdő
zajokkal telt meg, a madarak kiáltoztak
s csatába vágató haragos királyként
sietve közeledett az este. Ezt látva az ifjú szólt:
"Ha vékonycsuklójú kezed tiéditől megkapom,
országgra szóló nagy lakodalmat csapunk. Néhány napig
legyetek türelemmel, ó ti fényes ékszerűek!"
Szíves szép szavaival aggodalmunk eloszlatta,
társával egyesült bikaként velünk jött,
s a doboktól mindig hangos, ősi város kapujában,
a kútnál megállt s távozott. Azóta
éppoly vággyal mint aznap, minden
éjjel el szokott jönni, de minden látogatásakor

vagy az örök sietnek, vagy gonosz kutyák ugatnak, 240
vagy te ébredsz fel álmodból, vagy a hold kél fel,
s bár a bambuszvékony lágy karok közt édes álmat
sosem lel, távozáskor nem kesereg.
Ifjúsága nem múlt még el, s bár gazdag,
az erény sem hagyta el. E szörnyű helyen tett 245
kiábrándító látogatásaira gondolva, helyzetét megértve,
leányod záporverte virágként hervad. Szemhéja szüntelen
könnyektől nedves. Nagy, büszke, sötét szeméből
cseppekben hull a harmat keblére naphosszat.
Mint hálóba esett páva, szépsége fogyva sorvad. 250
Allandóan sírva gondol arra, hogy éjszaka
barlanglakó tigrisekkel, oroszlánokkal, medvékkel,
tülkösszarvú vad bikákkal, elefántokkal,
ádázszemű, gonosz pillantással ölő, égő haragú
villámokkal, rossz lelkekkel, zsákmányt kereső kígyókkal, 225
feneketlen fekete mélységben lustán csúszó-mászó,
görbelábú krokodilokkal, alligátorokkal, kajmánokkal,
csapdákkal, síkos helyekkel, régen járt ösvényekkel,
kisértetekkel, mérgekígyókkal és más,
biztos halált rejtő veszélyekkel van teli 260
az ő hegyekben gazdag, erdős országa.

Major István

Jegyzetek

1. G. U. Pope, The Poets of the Tamil Lands: Asiatic Quarterly Review, January, 1898, London.
2. S. Vaiyapuri Pillai, History of Tamil Language and Literature, Madras 1956, pp. 31-33.
3. J. M. Somasundaram Pillai, Two Thousand Years of Tamil Literature, Madras 1959, pp. 129-136.
4. Elsőként Szentkatolnai Bálint Gábor fordított tamil irodalmi szövegeket magyarra. A Széchenyi Béla kelet-ázsiai útjának tudományos eredményeit feldolgozó munka 1897-ben megjelent második kötetében Valluvárnak Tirukkural és Auvajarnak Konraivéndán és Mutturaj című műveiből közöl részleteket. A jelen fordítás Bálint Gábor óta az első kísérlet korai ótamil irodalmi szöveg magyarra való átültetésére.
5. Muruhan tamil hadisten más neve.
6. Ixora coccinea, 7. Meghatározatlan növény. Az egész korai ótamil irodalomban csak a Hegyi éneket említi. 8. Aegle marmelos, 9-12. Lásd a 7. jegyzetet, 13. Memecylon tinctorium, 14. Hiptage madablota, 15. Terminalis arjuna, 16. Cochosperum gunyppium, 17. Lásd a 7. jegyzetet, 18. Sterospermum, 19. Agallocha, 20. Randia malabarica, 21-22. Lásd a 7. jegyzetet, 23. Ochro-

carpus longifolus, 24. Strichnos nux vomica, 25. Lásd a 7. jegyzetet, 26. Callophylum inophyllum, 27. Lásd a 7. jegyzetet, 28. Albizzi, 29. Geortrera racemosa, 30. Indiai árbofa. 31. Illatos, fekete hajkenőcs, a Tabernae montana fajta szolgálat alapanyagául. 32. Egy jellegzetes dél-indiai dallamfajta neve. 33. Hegyes végű elefánt ösztöke. 34. Lásd az 5. jegyzetet, 35. Egy Indiaszerte elterjedt hiedelem szerint a kígyók fejében drágakő van, amit naplementekor kiköpnek. 36. Jellegzetes dél-indiai dallamfajta neve, főként fafúvós hangszereken játsszák.